

वैशेषिकदर्शनम् ।

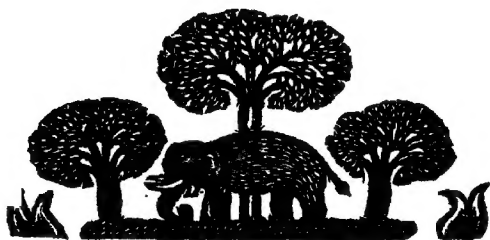
कणादमुनिप्रणीतम् ।

श्रीशङ्करमिश्रकृतवैशेषिकसूत्रोपस्कार-
समलङ्कृतम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृत्य प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्यां

सरस्वती वन्द्ये मुद्रितम् ।

क्रं ३८८६ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট। কলিকাতা
প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়
আমহাট্ট ষ্ট্রীট ৫৬ সংখ্যকভবন।

वैशेषिकदर्शनस्य निर्घण्टपत्रम् ।

प्रथमाध्यायः ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
नङ्कुलचरणधर्मनिरूपणप्रतिज्ञादि ...	१	४
धर्मलक्षणम् ...	२	७
वेदप्रमाणकथनम् ...	३	२४
प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रदर्शनम् पदार्थोद्देशश्च	४	२८
द्रव्यविभागसूत्रम् ...	८	२३
गुणविभागसूत्रम् ...	९	१२
कर्मविभागसूत्रम् ...	१०	१९
द्रव्यादित्यसाधर्म्यकथनम् ...	१२	८
कर्मणोद्रव्यगुणवैधर्म्यकथनम् ...	१३	७
द्रव्यस्य गुणकर्मवैधर्म्यकथनम् ...	१४	२
द्रव्यलक्षणम् ...	१४	१९
गुणलक्षणम् ...	१५	१५
कर्मलक्षणम् ...	१६	५
द्रव्यगुणकर्मणां कारणसुखेन साधर्म्यकथनम्	१६	१९
रक्षिणु कार्ये बहूनामारम्भकत्वम् ...	१८	४

प्रथमाध्यायस्य प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

तार्थ्यकारणभावव्यवस्थापनम् ...	२१	११
तानान्यपदार्थस्य लक्षणादिकथनम् ...	२२	१२
वैज्ञानिकतानान्यव्यवस्थापनादिकम् ...	२७	७
द्रव्यतानान्यव्यवस्थापनादि ...	२८	१०

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्याङ्काः ।

गुणत्वसामान्यव्यवस्थापनादि	...	२८	२५
कर्मत्वजाजिव्यवस्थापनादि	...	२९	८
सत्ताद्या नानात्वनिराकरणम्	...	२९	१८

प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

पृथिव्या लक्षणम्	...	३०	८
जललक्षणम्	...	३३	७
तेजोलक्षणम्	...	३४	२८
वायुलक्षणादि	...	३५	१६
वायुसाधनप्रकरणम्	...	३७	२०
देवरातुमानप्रकरणम्	...	४४	५
आकाशनिरूपणम्	...	४५	१२

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

गन्धस्य स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वादिकथनम्	...	४९	९
उष्णस्पर्शस्य तेजोमात्रनिष्ठत्वकथनम्	...	५०	९
शीतस्पर्शस्य जलमात्रवृत्तितामतिपादनम्	...	५०	१७
कालनिरूपणम्	...	५१	२
दिगोलक्षणादिकम्	...	५२	१०
शब्दपरीक्षार्थसंशयव्युत्पादनम्	...	५५	२५
शब्दव्यवस्थापनादि	...	५८	१५

द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।

आत्मपरीक्षाप्रकरणम्	...	६४	२२
व्याप्तिज्ञानस्य न्यायोपयोगित्वादि	...	६८	२४
प्रसक्तोद्देत्वाभासनिरूपणम्	...	७२	७
आत्मसाधने ज्ञानहोतोरनाभासत्वकथनम्	...	७४	२४
परमात्मसाधनप्रकारः	...	७६	२

तृतीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

ऐशेषिकदर्शनस्य निघण्टुपत्रम् ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
मनोनिरूपणम् ...	७६	३३
आत्मसाधकविज्ञानरक्षणनादि ...	७८	२४
नित्यज्ञानस्यात्मतानिराकरणम् ...	८६	१७
आत्मनानात्वप्रकरणम् ...	८७	१६

तृतीयाध्यायसमाप्तिः ।

परमाथोर्मूलकारणताव्यवस्थापनादि ...	८८	१६
परमाथोरनित्यतानिराकरणादि ...	९०	४
परमाथोरतोन्द्रियत्वोपपादनादि ...	९१	२
गुणप्रत्यक्षताप्रकरणम् ...	९२	६
परमाथुरसंज्ञानामप्रत्यक्षता ...	९३	२७
गुरुत्वादेरप्रत्यक्षताप्रतिपादनम् ...	९३	२२
द्वीन्द्रियप्राज्ञगुणकथनम् ...	९४	५
अयोग्यवृत्तीनां तेषामप्रत्यक्षत्वप्रतिपादनम्	९४	२२
सत्तागुणत्वयोः सर्वेन्द्रियप्राज्ञताप्रतिपादनम्	९५	२

चतुर्थाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

अनित्यद्रव्यविभागः ...	९५	१३
शरीरस्य चातुर्भौतिकत्वपञ्चभौतिकत्वयोर्निराकरणम्	९६	६
शरीरस्य भूतत्वधारणतानिराकरणम् ...	९६	२०
शरीरविभागः ...	९७	१०
अयोनिजशरीरविशेषोत्पत्तिप्रकारः ...	९८	७
अयोनिजशरीरविशेषसत्त्वे भानादिकथनम्	९८	२५

चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।

कर्मपरीचारम्भः प्रयत्ननिष्पाद्यकर्मप्रतिपादनम्	१००	१०
वेष्टाधीनकर्मप्रतिपादनम् ...	१००	२४
वेष्टाव्यतिरेकेण जायमानकर्मप्रतिपादनम्	१०१	४

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्यङ्काः ।

सूत्रेण सहोत्पत्तौ हस्तस्य कर्माणि कारणाभि-

धानम् ... १०१ ५

प्रतिबुद्धकाभावसहकृतस्य गुरुत्वस्य पतनकारण-

त्वाभिधानम् ... १०२ १२

जोटादिक्रियाविशेषे हेतुविशेषकथनम् ... १०२ २२

आततायिवधजनककर्माणि पुण्यभाषाहेतुत्वकथनम् १०३ १७

यत्नानधीनकर्मकथनम् ... १०३ २७

अभिमन्त्रितकांक्षादेस्तस्कराभिसुख-

गमनस्य सूच्यादीनामयस्त्वान्ताभिसुख-

गमनस्य तृणादेस्तृणकान्ताभिसुख-

गमनस्य चाट्टाधीनत्वकथनम्

१०४ ८

वाचकपादस्य च उपरमपयन कमथा नानात्वम् १०४ १९

वेगजनककर्मकथनम् ... १०५ ५

वेगनाशानन्तरशरादिपतने हेतुकथनम्... १०५ २१

पञ्चमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

नोदनादेः कर्महेतुताकथनम् ... १०६ १२

भूकम्पादौ हेतुविशेषकथनम् ... १०६ १२

द्रवद्रव्यकर्मपरीक्षा ... १०६ २२

जलादीनां स्यन्दने हेतुविशेषकथनम् ... १०७ ५

भूस्थजलस्योर्ध्वगमने हेतुकथनम् ... १०७ १०

वृक्षमूले शिक्तजलस्य वृक्षाभ्यन्तरेणोर्ध्वगमने हेतु-

विशेषकथनम् ... १०७ २४

हिमकरकादेस्तत्प्रकारः ... १०८ ६

वज्रनिर्घोषे हेतुकथनम्... १०८ ४

दिग्दाहभक्तादौ हेतुविशेषकथनम् ... १०८ १४

जर्ज्वलनादौ हेतुविशेषकथनम् ... १०८ २१

वैशेषिकदर्शनस्य निघण्टुपत्रम् ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
इन्द्रियसंयोगजनकमेतत्कर्मणि हेतुविशेषकथनम्	११०	३
मनःकर्मणि मानकथनम्	११०	१२
मनसः स्वैर्यसम्पादने हेतुविशेषकथनम्	११०	१
मरणावस्थायां मनसो देहादुत्क्रमणं देहान्तर-		
प्रवेशे च हेतुविशेषकथनम्	१११	१४
तमसोऽभावस्वरूपत्वकथनम्	११२	१६
आकाशादीनां निष्क्रियत्वकथनम्	११२	७
गुणादिसम्बन्धस्य समवायस्याजन्यत्वकथनम्	११२	१७
गुणादीनामसमवायविकारयताकथनम्	११२	२२

पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।

वेदप्रामाण्योपपादनम्...	११५	२
धर्मादीनां स्वाधिकरणे स्वर्गादिजननम्	११६	११
आद्यादौ दुष्टब्राह्मणभोजनायां फलाभावः	११७	१४
दुष्टब्राह्मणलक्षणम्	११७	२१
दुष्टसंसर्गादपि दोषोत्पत्तिः	११७	२५
दुष्टब्राह्मणद्वारा कर्मसम्पादने पुनस्तत्कर्मणः		
अदुष्टद्वारा कर्तव्यताकथनम्	११८	८
उत्तमालाभे हीनसमादुष्टब्राह्मणयुक्त्यम्	११८	१५
हीनसमविशिष्टेभ्यः प्रतिपक्षे फलतारतम्यम्	११८	२०
प्राणसंशये परस्परपक्षे न दोषः एवं तदुपपन्नप्रति-		
कूलस्य बध्ने न धर्महानिर्न बाधधीत्युत्पत्तिः	११८	७
तत्र हीनसमविशिष्टेषु विशेषः	११८	१५

षष्ठाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

वैधकर्मफलविवेचनम्	११९	८
अदुष्टफलककतिपयकर्मप्रदर्शनम्	१२१	६
अधर्मबाधनकथनम्	१२१	२४

६ वैशेषिकदर्शनस्य निर्घण्टपत्रम् ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
शुच्यशुचिभिरूपयम्	१२२	१०
संयमस्य कर्मसहकारिताकथनम् * ...	१२३	२
दोषनिदानकथनम्	१२३	१६
दोषाणां प्रवृत्तिद्वारेण धर्मादिहेतुत्वम्...	१२४	२५
धर्मादीनां प्रेत्यभावनिदानत्वकथनम् ...	१२५	१०
मोक्षोपायकथनम्	१२५	१७

षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।

निष्ठागतित्वरूपादिकथनम्	१२६	१६
केषाञ्चित् कारणगुणपूर्वकत्वं केषाञ्चित्पाकजत्वञ्च	१२८	७
पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वसाधनम्	१२८	२०
परिमाणपरीक्षा	१२३	४
परिमाणाभित्यक्त्वादि	१२६	२७
आकाशादौ परिमाणविशेषकथनम् ...	१२८	५
मनसो सङ्कल्पाभावः	१२८	२२
दिगादीनां परमसङ्कल्पकथनम्	१२६	८

सप्तमाध्यायप्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

साङ्ख्यपरीक्षा	१४०	७
पृथक्त्वपरीक्षा	१४१	४
गुणादीनां निःसंख्यत्वम्	१४२	५
गुणादवेकत्वादिवृत्तेर्भ्रमत्वम्	१४२	१५
अवयवावयविनोरभेदनिराकरणम् ...	१४३	२
संयोगपरीक्षारम्भः	१४७	२१
विभागे तदतिदेशः	१४८	११
अवयवावयविनोः संयोगविभागाभावः	१५३	२
पदपदार्थयोः साङ्केतिकसम्बन्धसाधनप्रकरणम्	१५३	७
परत्वापरत्वपरीक्षा	१५५	२१

वैशेषिकदर्शनस्य निर्वण्टपत्रम् ।

प्रकरणम् । पृष्ठाङ्काः । पङ्क्त्याः ।

समवायपरीक्षा ... १५८ २२

सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।

बुद्धिपरीक्षारम्भः ... १६१ १७

प्रत्यक्षहेतुसंज्ञिकार्थविशेषकथनम् ... १६४ १४

विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुविशेषादिकथनम् ... १६६ ७

अष्टमाध्याय प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

अर्थपदपरिभाषा ... १६८ ६

इन्द्रियविशेषाणां सुपादानविशेषस्य व्याख्याविशेषस्य

च कथनम् ... १६८ १८

अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।

अभावप्रत्यक्षकथने भूमिका ... १६८ १२

ध्वंसप्रत्यक्षसाम्यीकथनम् ... १७१ २२

प्रागभावे तदतिदेशः ... १७२ १०

अन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रकारः ... १७२ १८

अत्यन्ताभावप्रत्यक्षप्रकारः ... १७३ १०

योगजसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षकथनम् ... १७४ २०

नवमाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

लैङ्गिकज्ञाननिरूपणम् ... १७७ २

शब्दबोधस्यानुमितावन्तर्भावः ... १८० ४

उपमित्वादीनामनुमितावन्तर्भावः ... १८३ २

सूतितनिरूपणम् ... १८४ २५

स्वप्नहेतुनिरूपणम् ... १८५ १५

स्वप्नान्तिकज्ञानहेतुकथनम् ... १८६ ८

ध्वंसज्ञाने हेतुकथनम् ... १८६ २२

अविद्यालक्षणम् ... १८७ ४

विद्यालक्षणम् ... १८७ ११

८

वैशेषिकदर्शनस्य निर्घण्टपत्रम् ।

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्यङ्काः ।

कार्ष्णिकविशेषहेतुकथनम्

...

१८७

१५

नवमाध्यायसमाप्तिः ।

सुखदुःखयोर्भेदप्रतिपादनम्

...

१८८

८

तयोर्ज्ञानानन्तर्भावकथनम्

...

१८९

६

शरीरावयवाणां परस्परभेदसंस्थापनम्

१९१

७

दशमाध्याय=प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

त्रिविधानां कारणानां विशेषविवेचनम्

१९२

२

आम्नायप्रामाण्यस्य दार्ढ्यसम्पादनम्

...

१९४

१

दशमाध्यायसमाप्तिः ।

वैशेषिकसूत्राणां निर्घण्टपत्रं समाप्तम् ।

वशाभकसूत्रापस्कारस्य निबण्डप्रचम् ।

प्रथमाध्यायः ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्ताङ्काः
मङ्गलाचरणादि ...	१	५
धर्मव्याख्यानप्रतिष्ठावतरणिका ...	१	११
मङ्गलाविचारः ...	२	८
श्रुतेरप्रामाण्यसाधिकानां बोद्धोक्तानां युक्तानां कथनम् ...	३	२५
तत्त्वखण्डनम् ...	४	१८
सुद्धिर्विचारः ...	५	१८
एवकारार्थविचारः ...	८	१०
कर्मविचारः ...	१०	२५
एकतन्तुकपटनिराकरणम् ...	१८	८

प्रथमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

कार्यकारणभावसिद्धिप्रकारः ...	२१	१५
सांख्यानं सत्कार्यवादस्य निराकरणप्रकारः ...	२२	७
जातिविचारः ...	२३	२६
द्रव्यत्वादजातिसिद्धिः ...	२६	२
आदित्त्वगत्यनुमानप्रकारः ...	२६	२२

प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

पृथिवीलक्षणानि ...	२०	११
अतिरेकिहेतुस्य दोषाः ...	२१	७
तत्परीक्षाः ...	२१	२४

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्काङ्काः ।

जले शुक्लरूपमधुररसगीतकस्यैव्यवस्थापनम्	२२	१०
तजस सङ्गतकपस्ययादभदन चातावध्यकचनम्	३५	११
वायुसंश्लेषानि	३५	१८
काकाशे शुक्लनीलरूपभ्रान्तौ योजकचनम्	३५	२७
सुवर्णादीनां तेजस्वसिद्धिप्रकारः ...	३६	२५
वायोरनुमानप्रकारः	३८	२०
वायोरतीन्द्रियत्वव्यवस्थापनम् ...	३८	१२
परमाणुसिद्धिप्रकारः	४१	१०
ईश्वरानुमानप्रकारः	४४	१३
चित्त्वादिगुणकचनम्	४८	२४

द्वितीयाध्याय-प्रथमाङ्कसमाप्तिः ।

महाकालसिद्धिप्रकारः	५१	७
तदेकत्वव्यवस्थापनम्	५२	१२
टिक्सिद्धिप्रकारः	५३	१७
गच्छे विप्रतिपत्तयः पञ्च	५६	४
न्यायभाष्योक्तसंशयपञ्चविधत्ववार्तिकोक्तत्वैविध्ययोः		

खण्डनम् एकविधत्वव्यवस्थापनञ्च ...	५६	२१
संशयकक्षयकचनम्	५७	४
स्फोटवादनिराकरणम्	५८	२२
गच्छेत्यैव विचारः	६१	२३

द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।

प्रसङ्गाद्याग्निनिरूपणम्	६८	५
उपाधिविचारः	७०	२८
अतुल्यतर्काभावादेरसिद्धिमध्ये प्रवेशः ...	७३	८
हेतोः केवलात्मनोद्भिदेनैव विध्यकचनम्	७३	१२
हेत्वाभासस्यैव विध्यकचनम्	७४	१८

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्यङ्काः ।

अष्टिकाविज्ञानात्मवादस्य योगाचारोक्तस्य निरा-

करणम् ... ७५ २

तृतीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

सनोऽणुत्वाविचारः ... ७६ २२

देहात्मवादविचारः ... ७८ २७

तृतीयाध्यायसमाप्तिः ।

परमाणौ विप्रतिपत्तिनिरासः ... ८८ १२

परमाणोरनित्यतायां हेतवः पराभिमतताः ८० १७

अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रत्यक्षोपयोगिताव्यवस्थायनम् ८१ ११

उद्भूतत्वादनिर्वचनम् ... ८२ १८

सङ्करस्य गुणगतजातिबाधकत्वाभाववादितम् ८३ २

अभिभवस्वरूपकथनम् ... ८३ १४

मतविशेषे गुरुत्वस्य स्मार्शनप्रत्यक्षकथनम् ८४ ८

चतुर्थाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

शरीरत्वस्वरूपनिर्वचनम् ... ८५ १७

इन्द्रियत्वनिर्वचनम् ... ८५ १८

विषयत्वनिर्वचनम् ... ८६ २

इन्द्रियाणां विशेषधर्मकथनम् ... ८८ १५

ब्रह्मादीनां पार्थिवत्वसाधनप्रकारः ... ८८ १८

पृथिव्यादीनां विषयाभिधानम् ... ८८ २३

विषयरूपतेजसश्चात्तर्विध्यकथनम् ... ८८ २८

चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।

चेष्टास्वरूपकथनम् ... १०० १७

घटनप्रतिबन्धककथनम् ... १०२ १७

आततायिककथनम् ... १०३ २०

कर्मनाशप्रकारः ... १०४ २२

पञ्चमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
हिमकरकादौ द्रवत्वाभावकथनम् ...	१०८	११
जलमध्ये दिव्यतेजोऽनुप्रवेशे प्रमाणम्...	१०९	२
अपवर्गीत्यस्तिप्रकारः ...	११२	३

पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।

वेदस्य लक्षणाभिधानम्...	११४	१३
पुत्रसन्तानाद्वादेः पितृस्वर्गादिजनकनाविचारः	११६	१७
क्षुधापीडितात्माटिरिक्तार्थं सप्तमद्विसादौ श्रुतादि- धनापहारे दोषाभावः ...	११८	२
आत्मरक्तार्थं परद्रव्यापहारसमये तत्प्रतिकूलस्य बधादौ दोषाभावे प्रमाणम् ...	११८	१३

षष्ठाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

प्रवृत्तिविशेष प्रतिपादनम् ...	१२५	५
आत्मवर्त्मस्वरूपकथनम् ...	१२५	२०

षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।

शुद्धलक्षणाणि ...	१२६	१३
नीलादेरेकताम्रखण्डनम्...	१२८	२०
नीलादेर्द्व्यभिज्ञत्वप्रतिपादनम् ...	१२८	२७
चित्स्वरूपकथनम् ...	१२९	१४
वर्क्यादौ माधुर्यव्यवस्थापनम् ...	१२९	२२
पाकजप्रक्रियाभिधानम्...	१३०	११
पार्थिवपरमाणुरूपदीनां पाकजत्वसिद्धिप्रकारः	१३२	२३
परिमाणचातुर्विध्यादिकथनम् ...	१३३	२४
दीर्घत्वादपरिमाणानङ्गीकर्तुं मतम् ...	१३३	२८
जम्बपरिमाणानां हेतुविशेषकथनम्...	१३४	७
परिमाणनाशकादिकथनम् ...	१३७	४

सप्तमाध्यायप्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

एकत्वसंख्यायाः सामान्यत्वखण्डनम् ...	१४०	१४
--------------------------------------	-----	----

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
भगवन्मतखण्डनम्	१४०	२२
पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपताखण्डनम्...	१४१	८
पृथक्त्वस्य वैधर्म्यरूपतादिखण्डनम् ...	१४१	१६
द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमाभिधानम् ...	१४४	५
संयोगे प्रमाणाभिधानम् ...	१४७	२३
संयोगजसंयोगोत्पत्तौ विशेषाभिधानम्	१४८	३
विभूद्वयसंयोगनिराकरणम् ...	१४८	१३
संयोगनाशकहेतुकथनम्... ..	१४८	२४
संयोगस्य द्व्यारम्भे निरमेजत्वं गुणाद्वारम्भे साधे-		
जत्वमव्याप्यवृत्तित्वञ्च ...	१४९	२
विभागजविभागविभागादि ...	१४९	१९
विभागस्य संयोगाभावादिनाऽन्यथासिद्धत्वखण्डनम्	१४९	२४
विभागनाशककथनम्	१५०	८
विभागस्य कार्यविशेषकथनम् ...	१५०	२०
विभागनाशे विशेषाभिधानम् ...	१५१	२५
सङ्केतप्राप्तकहेतुगणाभिधानम् ...	१५४	२४
जातिशक्तिवादिभट्टमतविधानम् ...	१५५	१५
प्राभाकरमतविधानम् ...	१५५	१६
नैयायिकमतविधानम्	१५५	१८
परत्वापरत्वयोः सप्रधाविनाशप्रकारः...	१५६	२१
कालिकपरत्वापरत्वनाशे विशेषः ...	१५८	७
अयुतसिद्धेर्लक्षणम्	१५९	४
समवायस्यैकत्वमित्यव्यवस्थापनम् ...	१५९	११
समवायस्य नानात्वमित्यव्यवस्थेति प्राभाकरमत-		
खण्डनम्	१६१	८
समवायस्यातोन्द्रियत्वव्यवस्थापनम् ...	१६१	१०

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्यङ्काः ।

सांख्यमतं ब्रह्मादिनिरूपणम्	१००	१६२	४
तन्मातृत्वव्युत्पन्नम्	१६२	१८
विद्यादिभेदेन ज्ञानद्वैविध्यम् प्रत्य-	}	१६२	२
क्षादिभेदेन विद्यायाश्चातृविध्यम्.			
वैश्वानरादिभेदेनाविद्यायाश्चातृविध्यम्			
सर्वज्ञीयादिभेदेन प्रत्यक्षद्वैविध्यम्	१६२	६
सर्वव्यापकनिर्व्यापकभेदेन सर्वज्ञीयप्रत्यक्षद्वैविध्यम्	...	१६२	१६

अष्टमाध्याय प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

प्राणादीनां गन्धादिमत्त्वे प्रमाद्यकथनम्	१६८	२१
--	-----	----

अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।

प्रागभावस्य प्रातियोगिजनकत्वादि ...	१७०	८
अन्योन्याभायप्रत्यक्षे विशेषः ...	१७२	२४
अत्यन्ताभायप्रत्यक्षे विशेषः ...	१७३	१५
नास्तिघटो गेहे इति प्रतीतिविवेचनम्...	१७४	४
युक्तवियुक्तयोः स्वरूपकथनम् ...	१७४	२२
असमाहितान्तःकरणस्य प्रत्यक्षप्रकारः...	१७५	१६
योगजधर्मस्य प्रभावविशेषकथनम् ...	१७६	८

नवमाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

पञ्चतानिर्वचनम्	१७७	८
ज्ञायमाननिष्कृष्टानुमितिकरणत्वव्यवस्थापनम्	...	१७७	२०
अनौपाधिकत्वनिरूपणप्रकारः	१७८	६
स्वाद्यपराद्यभेदेन अनुमानद्वैविध्यादिकथनम्	...	१७८	१२
न्यायतदवयवादिप्रत्यक्षणाभिधानम्	१७८	१८
शब्दजन्मबोधस्य हेतुमानिकबोधप्रकारः	...	१८०	८
चेष्टायाः प्रमाणात्तरत्वव्युत्पन्नम्	१८१	२१
करणगतद्वैविध्याभिधानम्	१८२	१८

उपस्कारस्य निर्घण्टपत्रम् ।

१५

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
उपमानस्यानुमानान्तर्भावप्रकारः • ...	१८३	८
अर्थार्थपक्षेरेनुमानान्तर्भावप्रकारः ...	१८४	२४
सम्भावस्यानुमानान्तर्भावप्रकारः ...	१८४	१०
अभावस्य मानान्तरत्वखण्डनम् ...	१८४	१५
अनुपलब्धेः प्रत्यक्षाद्यान्तर्भावः ...	१८४	१७
ऐतिह्यस्य प्रमाणान्तरत्वखण्डनम् ...	१८४	२०
आर्षज्ञानविशेषकथनम् ...	१८५	३
स्वप्नज्ञानस्य तैश्चिध्यादिकथनम् ...	१८५	२०
सिद्धदर्शनस्य विशेषाभिधानम् ...	१८७	२७

नवमाध्यायसमाप्तिः ।

सुखस्य चातुर्विध्यकथनम् ...	१८६	१६
सुखदुःखयोरनुभयभेदादनुमानप्रकारः...	१८९	५

दशमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

असम्भवाधिकारणत लक्षणविभागौ ...	१८३	१५
अवयवावयवसंयोगस्यावयविकारणतामतम् ...	१८३	१३
वेदानामाप्नोक्तत्वसाधनप्रकारः ...	१८५	४
अन्यकर्तृभातापितोर्नामानुकीर्तनम् अन्यकर्तृनाम- कीर्तनञ्च ...	१८५	१५
अन्यस्य समत्तरानादरणीयत्वेऽपि निजशिष्यपर- स्परानादरणीयत्वाभिधानम् ...	१८५	१७

दशमाध्यायसमाप्तिः ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारस्य निर्घण्टपत्रं सम्पूर्णम् ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

॥००॥

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारः ।

प्रथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ *

अर्जुं वज्रजटाजूटक्रोड्भीडं तु रापगम् ।

नमामि यासिभ्यो कान्तकान्तभास्वस्वचं हरम् ॥ १ ॥

याभ्यां वैशेषिके तन्त्रे सस्वन् व्युत्पादितोऽस्मरहम् ।

कथादभवनाद्याभ्यां ताभ्यां वन नमः सदा ॥ २ ॥

स्वतन्त्रात्मावस्वत्वेन निरावस्वोऽपि नश्यतः ।

खे खेखन्ममाप्यत्र साहसं विद्विमेष्यति ॥ ३ ॥

तापतत्रपराहता विवेकिनस्तापतत्रनिवृत्तिनिदानमनुसन्धाना-
नानाश्रुतिस्ततोतिहासपुराणेष्वात्मतत्त्वसाक्षात्कारमेव तदुपायमाकलय-
याम्यमूढः । तत्प्राप्तिहेतुमपि पन्थानं जिज्ञासमानाः परमकारुणिकं
कथादं सुनिष्ठपसेदुरथ कथादो सुनिष्ठात्त्वज्ञानवैराग्यैश्वर्यं सम्पन्नः
वस्तुं प्रदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्वसाक्षात्कार-
प्राप्तये परमः पन्था इति मनसि कृत्वा तच्च निवृत्तिवस्तुसाक्षात्कारादेतेषा-
मनावासेन शिख्यतीति कथयतः स्वरूपतश्च धर्मा मेव प्रथममुपदिष्टा-
व्यनन्तरं यद्यपि प्रदार्थानुद्देश्यवत्परिच्छाभिरुपदेक्ष्यामीति इति
निधानं तेषामवधानाय प्रतिजानीते ।

अथेति शिष्याकाङ्क्षामन्तर्यामाह । अत इति । यतः अव-
सादिषट्कोऽनस्यकाज्ञानेवादिन उपसेदुरित्यर्थः । ननु यद्यप्यहो
मङ्गलार्थः । तदुक्तम्,

“जोहारवाच्यञ्च द्वावेतो नञ्चः पुरा ।

कण्डं भित्ता विनिर्वातो तेन साङ्गविकाशुभौ” ॥ इति ।

उक्तञ्चेतत् कथमन्यथा सदाचारपरम्परापरिमाणप्रबलव्यताकस्य
मङ्गलस्य वैशेषिकशास्त्रं प्रणयतो महासुनेरनाचरणं सम्भाव्यते । न
च ततमङ्गलस्याग्निं फलादर्शनादतनमङ्गलस्यापि फलादर्शनादननुष्ठानं
न हि निष्कले प्रेषावान् प्रवर्तत इति वाच्यम्, अकरणस्थले जन्मा-
न्तरीयस्य करणस्थले चाङ्गवैशेष्यस्य कल्पनया सफलत्वनिश्चयात् । न
हि शिष्टाचारादुभितन्त्रविशेषितकर्तव्यताकस्यापाततः फलादर्शन-
भावेष्टाकारणत्वशङ्कापि न चेद्विक्रमात्फलकत्वात् जन्मान्तरीयानु-
ष्ठानं पुनोदितदेहिकमात्रफलकत्वानुपपत्तेः । कारीर्यादौ तु तथा
कामनयैवानुष्ठानादेहिकमात्रफलकत्वम् । अत्र च समाप्तिकामोऽधि-
कारी स्वर्गकाम इव यागे तत्पूर्वं द्वारनिष्ठं तु विज्ञध्वंस इति
विशेषः निर्विघ्नसारणं समाप्यतामिति कामनया प्रयत्नेः । न च
विज्ञध्वंसमात्रं फलं समाप्तिस्तु साकारणादेवेति वाच्यम्, तस्य स्वतो-
ऽप्युत्पत्त्येवात् समाप्तेस्तु सुखसाधनतया सुखसाधनत्वात् उपस्थितत्वाच्च,
किञ्च दुरितध्वंसमात्रं न फलं तस्य प्रायश्चित्तकीर्तनकर्म्मनाशपार-
गमनादिबाध्यनया व्यभिचारात् प्रारब्धपरिसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरित-
ध्वंसत्वेन फलत्वे समाप्तेरेव फलत्वोचितत्वात् यत्रापि च हिरण्यदान-
प्रदानस्नानादिजन्यत्वेन व्यभिचारात् तेषामपि मङ्गलत्वाभिधानं
साहचर्यम् । किञ्च मङ्गले इति समाप्तेरावश्यकत्वमित्येवं मङ्गलस्य
कारणता तदुक्तम् “जोतात् साङ्गात् कर्मणः फलावश्यमावनिव-
भात्” इति । अतएव विकल्पितमपि कारणं कारणमेव फलानन्तर्य-
निवन्धस्यैव वैदिककारणत्वात् विकल्पे तु वैजात्यकल्पनं वैजात्यमेव ।
यत्नान्वयव्यतिरेकगत्या कारणता तत्र फलपूर्वभावनिवन्धो व्याप्नोति न
तु वेदेऽपि तत्र व्यतिरेकभागस्य शुद्धत्वेनानुपस्थितेः तथा च साङ्गे
मङ्गले समाप्तिरावश्यकीति न व्यभिचारः समाप्तिस्तु बलिम् आहुतिं
सम्पूर्णं हि कर्मेति प्रभा सा च पन्नादौ चरनवाक्यविशेषे जात्रादौ
चरमाहुतौ षडादावन्वतनुसंयोगे धामनननादौ धामचरणचरद्वय-

संवीने एवं तत्र ततोऽन्यथमिति मङ्गलजन्मसंज्ञायां वैजात्यकालेऽपि
नोभयथा व्यभिचारः । मङ्गलश्च विप्रध्वं संहारकत्वमाप्तिपक्षं कर्ण
तच्च देवज्ञानमस्तारादिरूपमेव अतः सिद्धविज्ञाभावस्येऽपि सामान्यतो
गृहीतस्य विप्रध्वं संहारकत्वज्ञानमायात् नमस्तारादीनां तादृशैवैव
विप्रध्वं संहारकत्वप्रतिपक्षेनाप्याप्तिरिति दिक् ॥ १ ॥

* यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥ *

अथ प्रतिज्ञातार्थमाह ।

अभ्युदयसात्त्वज्ञानं निःश्रेयसमात्मनिकी दुःखनिवृत्तिः तदुभयं
यतः स धर्मः अभ्युदयहारकं निःश्रेयसमिति मध्यपदबोधी समासः
पञ्चमीतत्पुरुषो वा स च धर्मो निवृत्तिवत्त्वयो वक्ष्यते, यदि तु
निदिध्यासनादियोगसाध्यो धर्मोऽदृष्टमेव तदा विधिरूपः । इति-
कृतस्य अभ्युदयः सुखं निःश्रेयसमेककाशीनसकलात्मविशेषगुणध्वंसः
प्रमाणाश्च धर्मो देवदत्तशरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रतिभूतपूर्वकं
कार्यत्वे सति तद्गोचराधनत्वात्तन्निर्मितकल्पदित्वात् । तदेतस्या-
ज्ञानं प्रत्येकसमुदायाभ्यां न व्यापकम् इत्यर्वाचीनैरुपेक्षितं वस्तुतस्तु
को धर्मः किञ्चन्यथेति सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्यु-
दयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिर्वतच
निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्मः एवं पुरुषार्थासाधारणकारणं धर्मं
इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थ-
मभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं कर्मापवर्गयोरेवान्ते ज्ञानधीनेत्यादि-
वचनेन परमपुरुषार्थत्वात् साधविष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थ-
त्वम् ॥ २ ॥

* तद्वचनादाश्रयस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥ *

ननु निवृत्तिवत्त्वयो धर्मसात्त्वज्ञानहारा निःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं
श्रुतिः प्रमाणां श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रतिपद्यामहे अन्तर्व्यापात-
मुपपन्नरोपेक्षः इत्येव ही कदाचानपि इत्याहुत्यादादन्तर्व्याप-
नम् ॥ ३ ॥

कुहोति अहोति कुहोति समवाधुपिते कुहोति" इति विधेः
 प्राप्त एवोदितादिवाक्ये होमो व्याहृत्यते "स्यावोऽस्याकृतिमभ्याहृ-
 रति च अहोति कुहोति यवकोऽस्याकृतिमभ्याहृरति योऽहुदिते
 कुहोति स्यावयववावस्याकृतिमभ्याहृरतो यः समवाधुपिते
 कुहोति" इत्यादिना । तथा "त्रिः प्रथमासम्वाह त्रिरुक्तमानम्वाह"
 इत्यनेन प्रथमोक्तमसामिधेन्योस्त्रिरुक्त्वारण्यभिधानात् पौनरुक्तमेव ।
 न चान्नायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चिदस्ति नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्य-
 निर्दोषत्वमपि सन्दिग्धं पौरुषेयत्वे तु भ्रमप्रमादविप्रतिपत्तिकरणा-
 पादयादिवन्भावनया आप्नोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःशेषं न
 वा तत्र तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म इति सर्वमेतदाहुवमत आह ।

तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतन्त्रेण परावृणति यथा
 "तदप्रामाण्यमन्तव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः" इति गौतमीयसूत्रे
 तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परावृण्यते । तथा च तद्वचनात्ते-
 न्नेन्द्रेण प्रथयनादान्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वा तदिति सङ्घटितं
 धर्ममेव परावृणति तथाच धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् चान्नायस्य
 वेदस्य प्रामाण्यं सङ्घि वाक्यं प्रामाण्यिकमर्थं प्रतिपादयति तत्प्रमाण-
 मेव यत इत्यर्थः । ईश्वरस्तदाप्तत्वञ्च साधयिष्यते यज्ञोक्तम् "यन्मत-
 व्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः" इति तत्त्वान्तत्वे जन्मान्तरीयफलकत्वं कर्म-
 कर्तृसाधनवैशुध्यकत्वं वा त्रौतात् साङ्गात् कर्मणः कलावश्यव्याप-
 निश्चयात् नच कारीरीवदैहिकमात्रफलकत्वं तत्र किं शुष्यच्छस्यसङ्गी-
 वनकामस्याधिकारः पुत्रे चो पुत्रमात्रकामस्येतिविशेषात् नच व्याघातो-
 ऽपि अहितादिहोमं विशेषतः प्रतिज्ञाय तदन्वकावे होमानुष्ठाने
 "स्यावोऽस्याकृतिमभ्याहृरति" इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् नच पुन-
 ररुक्तादोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात् "पञ्चदश्यावरेण
 वाग्वज्जेवायवाधे तमिसं आहव्यम्" इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशत्वस्य
 प्रथमोक्तमसामिधेन्योस्त्रिरभिधानमन्तरेणानुपपत्तेस्तथाभिधानात् ॥२॥

* धर्मविशेषप्रसूताद् इत्यनुवचकस्य सामान्यविशेषक-

नवायानां पदा र्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानादिः-
श्रेयसम् ॥ ४ ॥ *

शिक्षाकाङ्क्षादुरोधेन स्वरूपतो वक्ष्यतश्च धर्मं व्याख्यायामि-
श्रेयससम्बन्धप्रतिपादनाय स्तुतम् ।

एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रेय-
सहेतुत्वं दृष्ट्वापूपायितम् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्र-
परत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्थनेनानन्वयापत्तेः । सर्वपदार्थप्रधानो
इत्यस्यात् समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदस्य
शास्त्रनिःश्रेयसबोहेतुहेतुसङ्कावः शास्त्रतत्त्वज्ञानबोध्योपाधिभावः निः-
श्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः इत्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषाञ्च सम्बन्धानां ज्ञानादिः-
श्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः मोक्षसाक्षात् सुनेष्टं प्रीताप्रभावा
एव शास्त्रे प्रवर्तन्ते । निःश्रेयससाध्यनिर्णीतं दुःखनिवृत्तिः । दुःख-
निवृत्तेश्चात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकाशीनत्वं युग-
प्रवृत्त्यस्य समानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमानकाशीनत्वं वा । अश्रे-
यविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावो वा सक्तिः नचासाध्यत्वाच्चायं
पुरुषार्थः कार्यविघटनसुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् नच तस्य
प्रागभावत्ववृत्तिः प्रतियोगिजनकाभावत्वेन तथात्वात् जनकत्वञ्च स्वरू-
पबोध्यतामात्मम्, नहि प्रागभावश्चरमसाम्यो येन तस्मिन् सति
कार्यं नवश्यम्भवेत् तथा सति कार्यस्याप्यनादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा
सङ्कारिविरहादियन्तं कालं नाजीजनत् तथाप्येऽपि तद्विरहाच्च
जनविषयति हेतुस्त्वे दे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपाचन
एव तात्पर्यात्, अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिच्छाज्ञानानासुप्तरोक्षरापाये तदनन्तरापावादपरमः” इत्यत्र कार-
णभावात् कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपमेव सक्तिं ब्रूवति
नहि दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये
दुःखापाय इत्यत्रावो ध्वंसः किन्त्वस्तुत्यसि सा च प्रागभाव एव नच

प्रतियोग्यप्रसिद्धिः साध्यान्वयो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिकप्रसिद्धेः साध-
 चित्तवत् तस्यापि प्रत्यवायध्वंसद्वारा दुःखानुत्पत्तेरेवापेक्षितत्वात् कोहे-
 ऽप्यहिकवृत्तादिनिवृत्तेर्दुःखानुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृ-
 त्त्यर्थमेव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः । केचित्तु दुःखात्यन्ताभाव एव शक्तिः
 स च यद्यपि नात्मनिवृत्तयापि लोटादिनिवृत्त एवात्मनि साध्यते सिद्धिश्च
 तस्य दुःखप्रागभावावसङ्गवर्त्तिदुःखध्वंस एव तस्य तत्त्वसम्बन्धतयोपगमात्
 तस्मिन् सति तत्र दुःखात्यन्ताभावप्रतीतेः एकञ्च सति “दुःखेनात्यन्तं
 विमुक्तश्चरति” इत्यादिश्रुतिरप्युपपादिता भवतीत्याहुः । तच्च दुःखा-
 त्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न तत्र सम्बन्धत्वं
 परिभाषापत्तेः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति” इति श्रुतेर्दुःखप्रागभाव-
 स्यैव कारणाविघटनमुत्प्रेक्षायात्यन्ताभावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात् नन्वयं
 न पुरुषार्थः निरुपाधीच्छाविषयत्वाभावात् दुःखकाले सुखं तावन्नो-
 त्पद्यते इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावाच्च प्रवृत्तेरिति चेन्न वैपरीत्य-
 स्यापि सुवचत्वात् सुखेच्छापि दुःखाभावोपाधिकोत्येव किं न स्यात्
 भोक्ताकुलानां सुखविमुखानामपि दुःखाभावमात्मनमभिसन्धाय विषमभक्ष-
 योद्धन्वनादौ प्रवृत्तिर्भवेत् ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान इव
 मुक्तेस्तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानत्वेन नास्ति अन्यथा भूच्छाद्यवस्था-
 र्थमपि प्रवर्त्तेतेति चेन्न श्रुत्यनुमानाभ्यां ज्ञायमानस्यावेद्यत्वानुपपत्तेः ।
 अस्ति हि श्रुतिः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति” “तमेव विदित्वाऽति-
 मृत्युमेति” इत्यादिका । अनुमानमप्यस्ति दुःखमन्ततिरत्यन्तमुच्छि-
 द्यते सन्ततित्वात् प्रदीपमन्ततिवदित्वादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाधा-
 तृकारेण अर्थं विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि । योगिनां योग-
 जर्जरमलेनानामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च । तथापि तस्या-
 यव्ययतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि हानेः द्वयोरपि समान-
 नसानुपेक्षत्वादिति चेत् उत्तर्गतो पीतरामाणां दुःखदुर्दिनभीरूणां
 सुखखद्योतिकामात्रेऽवस्थान्तरावतां तत्र प्रवृत्तेः । ननु तथापि दुःख-
 निवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनानतदुःखनिवृत्तेरवस्थत्वात् अतीतदुःखसाधो-
 तत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नान्तरेणैव निवृत्तेरिति चेन्न । केन

अध्यात्मिकम् ।

अहंकारेण दुःखस्यापातात् प्राप्तिरिति चेत् तच्चाहं सवासनं निष्ठास्थानं
 संसारसमुत्थं दुःखदशात्तत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानञ्च योगविधिसाध्यमिति
 तदर्थं प्रष्टव्यमपत्तिः । ननु निष्ठसुखाभिव्यक्तिरेव सुक्तिरिति दुःखाभाव
 इति चेत् । निष्ठसुखे प्रमाणाभावात् भावेवानिष्ठं तदभिव्यक्तेर्लक्षणं-
 सारिणोरविशेषापातात् अभिव्यक्तेरुत्पाद्यत्वेन तद्विद्यतौ पुनः संसारा-
 पत्तेरिति चेत् । ब्रह्मात्मनि जीवात्मनो सुक्तिरिति चेत् । यद्येवमस्ती-
 भावस्तदा बाधात् नहि द्वयमेकं भवति विष्णुशरीरापगमो यद्यो
 विष्णुश्चैकादेशेन्द्रियाणि तेषां शरीरस्य च विगमो यद्येवमिति चेत् ।
 एतावता दुःखसाम्यो विरहस्योक्तत्वात् तथाच दुःखाभाव एव सुक्ति-
 रिति पर्यवसानात् । एतेनाविद्यानिवृत्तौ केवलात्मस्थितिर्सुक्तिरात्मा
 च विज्ञानसुखात्मक इत्येकदण्डमतमपास्तम् आत्मनो ज्ञानत्वे सुखत्वे
 च प्रमाणाभावात् । न च “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुति-
 र्मानं तस्या ज्ञानवत्त्वानन्दवत्त्वप्रतिपादकत्वात् भवति हि अहं जाने
 अहं सुखीति प्रतीतिः न त्वहं ज्ञानम् अहं सुखमिति किञ्च ब्रह्मण इदा-
 नीमपि सत्त्वात् सुक्तसंसारिणोरविशेषापत्तिः अविद्यानिवृत्तेचापुर्वा-
 र्थत्वात् ब्रह्मणश्च नित्यत्वेनासाध्यत्वात् तत्त्वाज्ञातकारस्य तदात्मकत्वेना-
 साध्यत्वात् एवमानन्दस्यापि तदात्मकत्वेनासाध्यत्वमेवेति तदर्थं प्रष्टव्य-
 मपत्तिरेव । निरुपप्लवा वित्तसन्ततिर्सुक्तिरिति चेत् । दुःखादिरूपस्य
 लभ्यमानस्य विगमो यदि निरुपप्लव्यं तदा तस्मात्तस्यैव पुरुषार्थत्वेन
 वित्तसन्ततिरनुवृत्तौ प्रमाणाभावः तदनुवृत्तेरपि शरीरादि साध्यत्वेन
 संसारानुवृत्तेरावश्यकत्वादिति सिद्धं दुःखनिवृत्तिरेयोक्तत्वात् निःशेष-
 मिति । तत्त्वस्य ज्ञानमिति कर्मणि षष्ठी साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति प्रकारे
 तृतीया । तत्र साधर्म्यमनुगतो धर्मः, वैधर्म्यञ्च व्यावृत्तो धर्मः यद्यपि
 कश्चित् साधर्म्यमपि कुतश्चिद्वैधर्म्यं कुतश्चिद्वैधर्म्यमपि केषाञ्चित् साधर्म्यं
 तथापि तादृक्षेण ज्ञानं विवक्षितम् । अत्र च ब्रह्मादिपदार्थानामुद्देश
 एव निमित्तः पर्यवसन्नः स च न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकत्वेन
 यथेव पदार्था इति निवृत्तिः पर्यवस्यति स चापुपपन्नः व्यवच्छेदक
 पदार्थान्तरस्य प्रतिपत्तौ निवृत्तापुपत्तिः अप्रतीतो व्यवच्छेदापुप-

पत्तिः । ननु नायकन्याययोगव्यवच्छेदः किमन्योन्यव्यवच्छेदः । परार्थोक्तं
 पञ्चदश्यायोगो व्यवच्छिद्यत इति चेन्न । परार्थपदेन प्रविष्टपरार्थका-
 लोपसङ्गहे सिद्धसाधनात् अन्यस्य चाप्रतीतेरेव । किञ्च यच्चानां
 मिश्रितानामयोगो व्यवच्छेदः प्रत्येकं वा व्याधे मिश्रितायोगः सर्व-
 लोति व्यवच्छेदात्तुपपत्तिः । अन्येऽपि प्रत्येकायोगः परस्परं सर्वलोति
 व्यवच्छेदात्तुपपत्तिरेवेति चेन्न । शक्तिसङ्घप्रसादस्यादिषु परार्थेषु पराभिन्न-
 तेषु पञ्चदश्यायोगः परैरुच्यते तद्व्यवच्छेदो नियमार्थः तथाच पदेन
 परार्था इत्यस्य प्रतीयमानेषु प्रत्यां लक्ष्यानां मध्ये अन्यतमलक्ष्ययो-
 गोऽस्यैव नत्वयोग इत्यर्थः । तत्र विशेष्यसङ्गतस्यान्ययोगव्यवच्छेदो
 विशेष्यसङ्गतस्यायोगव्यवच्छेदः क्रियासङ्गतस्य चात्मन्तायोगव्यवच्छेद-
 स्त्वावत् प्रतीयते तत्र शक्तित्वमेवकारस्त्येके व्यवच्छेदभावे शक्ति-
 रयोगान्ययोगादयस्तु व्यवच्छेद्याः समभिध्याकारलभ्या इत्यपरे ।
 धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्मविशेषो
 निवृत्तिसङ्गतो धर्मः यदि तु तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्र-
 सुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो यत्तव्यः श्रूयते हीश्वर-
 नियोगप्रसादावधिगम्य कथादो अहर्षिः शास्त्रं प्रसीतवानिति तत्त्व-
 ज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासनमिध्यासानो-
 ऽभूतनजमत्वात् “तमेव विदित्वाऽतिशुद्धमेति नान्यः पन्था विद्यते-
 ऽवनाय” इत्यत्र “हे ब्रह्मणी वेदितव्ये” इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्-
 कारपरत्वात् “पश्यन्वबन्धुः” इत्यादिपि तथा च च शास्त्रात्मनर्तन-
 दिध्यासनादिपरस्परवेति हेतुपक्षस्या तथैवाभिधानात् ॥ ४ ॥

* पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं काशो दिगात्मा मन
 इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥ *

इदानीमपवर्गभानितया सर्वपरार्थाश्रयतया च प्रयत्नोद्दिष्टस्य
 द्रव्यपरार्थस्य विभागं विशेषोद्देश्यं कुर्वन्माह ।

इतिकारोऽवधारणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न
 कूमानि चेत्तर्हः । ननु विभागवशादेन नूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदः-

विही विभितिकारेणेति चेत् उद्देशमात्रपरतयाऽपि सूत्रसम्बन्धे विभी-
नतात्यर्थं स्फोरचार्यमिरेतिकाराभिधानात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य चार्त्त-
वान्ताभावात् कल्पकारस्य चाधिकत्वेनायं कल्पमानकामावत्यभ्युत्पादनादेत-
दध्यवसेयम् । असमासकरणान्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्शनाय कल्पसमेते-
षान्तु वैधर्म्यावसरे सूत्रतदेव दर्शयिष्यति । ननु सुवर्णं न तावत्
पृथिवी निर्गन्धत्वात् न ऊर्ध्वं स्नेहसंनिहितद्रवत्वमन्यत्वात् न तेजो
गुरुत्ववत्त्वात् अत एव न यायुर्नवा कालादि ततो नवम्यो भिद्यत
इति चेत् । आद्यद्वितीययोरनाभासत्वं तृतीयस्य स्वरूपासिद्धत्वं ततः
परं सिद्धसाधनं हेतोः स्वरूपासिद्धिश्च । साधयिष्यते च सुवर्णस्य
तैजसत्वमिति ॥ ५ ॥

* रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं
संयोगविभागी परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छा-
द्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥ *

गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्यान्वितत्वं द्रव्याभिव्यक्तत्वं
द्रव्याभिव्यक्तकल्पश्चेति द्रव्यान्तरं गुणानामुद्देशं विभागश्चाह ।

प्रकारेण गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दान् ससञ्ज्ञिनोति
तै हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कथ्यन्ते नोक्ताः । गुणत्वज्ञानीषां
यथास्त्वनं कल्पतः स्वरूपतश्च वक्ष्यति रूपरसगन्धस्पर्शानां समान-
काशीनरूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचनार्थं समासः ।
सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समानकाशीनसङ्ख्यापरिमाणसामानाधिकरण्य-
सूचनायासमाप्तौ बहुवचननिर्देशश्च यद्यप्येकत्वसमानाधिकरण्यं नैक-
त्वान्तरं न वा सङ्कल्पदीर्घत्वसमानाधिकरण्यं सङ्कल्पदीर्घत्वान्तरं तथापि
द्वित्वादीनामन्वयोऽन्वयं सामानाधिकरण्यं सङ्कल्पदीर्घत्वादीनाञ्च विजा-
तीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यमसम्भवेत् । पृथक्त्वञ्च यद्यपि
हिपृथक्त्वादिसमानाधिकरण्यं तेन सङ्ख्यावद् बहुत्वमेव निर्देष्टुमर्हति
तथाप्यविव्यक्तप्रत्यक्षत्वं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्देशः ।
संज्ञीनविभागोद्देशं योरप्येककर्मजन्यत्वसूचनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयो-

रन्धोन्मार्गनिवृत्ततया दिक्कालविकल्पाविरोधसूचनाय च द्विवचनं
बुद्धीनां विख्यादिभेदेन संसृष्टाभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बहु-
वचनं सुखदुःखयोर्द्वयोरपि भोगत्वावच्छेदककार्यजनकत्वम् अवि-
शेषेण चादृष्टोच्चायकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भावनञ्च स्थापयितुं
द्विवचनम् रन्धाद्वेययोर्द्वयोरपि प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वसूचनाय द्विवचनं
प्रयत्नानां विहितनिमित्तगोचराणां दशविधानां पुण्यहेतुत्वं दशविधा-
नाञ्च प्रापहेतुत्वमभिसम्बाध बहुवचनमित्युच्येयम् ।

अथा रूपरसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थारूपत्वज्ञापनार्थं प्राकज-
प्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः सङ्ख्यायां द्वित्वबहुत्वादौ विप्रति-
पत्तिरिति तन्निराकरणसूचनायं बहुत्वेनाभिधानं पृथक्त्वे तु सङ्ख्या-
बहुत्वेनैवास्यापि बहुत्वमिति सूचनायावधिज्ञानव्यञ्जनीयत्वं सङ्ख्यातो
वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथगभिधानं परिभाषे तु दीर्घत्वबहुत्वा-
द्विप्रतिपत्तिनिरासाय बहुवचनं संयोगविभागयोरन्धोन्मविरोधज्ञा-
पनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयोर्देशिककालिकभेदेन भिन्नजातीयत्वसम्भवेन
चतुहापत्तौ गुणविभागो न्यूनः स्यात् इति तत्रापि द्विवचनमित्या-
द्युच्येयम् । एतेषाञ्च उच्यन्मर्थे वक्ष्यते ॥ ६ ॥

* उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति
कर्माणि ॥ ७ ॥ *

कर्माणां द्रव्यजन्यतया गुणजन्यतया च रूपवदुद्भवसमवायाश्च
प्रत्यक्षेति द्रव्यगुणाभिधानानन्तरं कर्मोद्देशविभागायाश्च ।

उत्क्षेपणम् अवक्षेपणम् आकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि
इतिरवधारणार्थः भ्रमसादेरपि गमनान्तर्गतत्वात् अत्र च उत्क्षेप-
णत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्मत्वसाक्षात्तयाः प्र-
जातवः । नन्वेतदहुपप्रज्ञं गमनञ्च कर्मपर्यायत्वात् सर्वत्र गच्छतीति
बुद्धेर्दृष्ट्यादुत्क्षेपणत्वादीनां चतसृणां जातीनां परस्परालम्बनाभाव-
समानाधिकरणानां सामानाधिकरण्यानहुमत्वात् चतस्र एव कर्मणः
ख्याप्ता जातव इति चेत् सत्त्वं कर्मपर्याय एव गमनं पृथगभिधानम्

भगवदेवमन्त्रोक्तं नोक्तं नमनमनोक्तमनादीनां भिन्नभिन्नवृत्तिप्रदेशभा-
 जामेकेन वच्चेन सकृद्भावं ब्रह्मा गमनत्वमपि कर्मत्वव्याप्ता प्रहमी जातिः
 देव तेन भगवदेवनादिष्वेव गमनप्रयोगो मुख्यः उत्तरोपस्थावचोपस्था-
 दिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा भाक्तः आन्त्रवसंधीनविभागासमयाविद्या-
 रचत्वमेव गोचरमुख्यवाधारणो धर्मः गमनत्वजातेस्वनियतदिग्देश-
 संबोगविभागासमवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकं तच्च भगवत्तादिषु सर्वत्रोति
 गमनप्रवृत्त्येव तेषां प्रवृत्तिमिति । निष्कमण्यत्वप्रवेशनत्वादिना तु
 न जातिः एकस्मिन्नेव कर्मणि गृह्याद् गृह्यान्तरं गच्छति पुरुषे कस्य-
 चित् इष्टुः प्रविशतीति प्रत्ययः कस्यचित् नु निष्कामतीति तत्र जाति-
 सकुरः स्यात् तथा भगवत्तादेरेकस्या जलप्रणाख्या निष्काम्यापरां प्रवि-
 शति निष्कामति प्रविशतीति प्रत्ययद्वयदर्शनादुपाधिसामान्यमेवैतद-
 ध्यवसिषम् । उत्तरोपस्थादौ तु सुषुप्तसुषुप्तिपामीतीच्छाजनितेन
 प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगादसमवायिकारणादस्ते तावदुत्तरोपस्थं
 तत उत्तरोपस्थविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकारणात् सुषुप्तेऽप्युत्तरोप-
 स्थाख्यं कर्म युगपद्वा तत ऊर्ध्वं सुषुप्तिप्रबोर्हस्तसुषुप्तयोरवचोपस्थेच्छा-
 जनितप्रयत्नवदात्मसंयोगादस्तनोदनाच्च युगपदेव हस्ते सुषुप्ते चाव-
 चोपस्थम् उलूखलपातासुक्ष्मं संजायते ततो हृत्तरद्रव्यसंयोगाद्
 ब्रह्मसाम्यप्रवृत्त्योर्ध्वं गमनं भवति तत्र नेच्छा न वा प्रयत्नः कारणं
 किन्तु संस्कारमात्रादेव सुषुप्तस्योत्पत्तनं तच्च गमनमात्रं नतत्तरोपस्थं
 भाक्तस्योत्तरोपस्थव्यवहारः एवमनुसोमप्रतिबोमवायुद्वयसङ्गुद्वयवा-
 ह्याज्योस्तमेरिरतश्चतुषकादौ चोत्तरोपस्थव्यवहारो भाक्तः । एवं
 चोतोद्वयसङ्गुद्वयवाज्यज्योर्ध्वं गमनेऽपि । एवमुत्तरोपस्थावचोपस्थव्यवहारः
 शरीरतद्वयवतस्य युक्तसुषुप्ततोमरादिष्वेव मुख्यः भवति हि हस्त-
 सुषुप्तिपति सुषुप्तसुषुप्तिपति तोमरसुषुप्तिपतीति एवमवशिष्यतीत्यपि ।
 आनुष्मन्तु वस्त्रे वायव्यवामाभारम्भकसंबोगेषु परस्परमववद्वानामना-
 रम्भकसंबोगीत्यादिकं वस्त्राद्यवयविकौटिल्योत्पादकं कर्म यतो भवति
 सङ्गुपति प्रह्वं सङ्गुपति वस्त्रं सङ्गुपति कर्मेतिप्रत्ययः एवमववद्वानां
 पूर्येयवामाभारम्भकसंबोगविनायकं कर्म प्रसारणं यतो भवति प्रवदति

यत्नं प्रसरति च न प्रविकसति प्रसन्नमित्यादि प्रत्ययः, एतच्चतुष्टयभिरन्य-
यत् कर्मजातं तत्त्वं गमनविशेषः । तत्र भ्रमणं प्रवृत्तवदात्मसंयो-
गाद्वक्त्रे कर्मवता हस्तेन मोदनाख्यसंयोगादप्यकुनाच्च चक्रादौ तिर्य-
क्षसंयोगात्तुल्यं कर्म एवं रेचनाद्यापि व्याख्येयं स्फुटोक्तिरिष्यति च ये
तदेतेषां कर्मणां विहितयागज्ञानदानादिषु धर्मात्तुल्यप्रवृत्तवदात्मसंयो-
गजन्यत्वं निषिद्धदेशगमनहिंसाकलझभक्षणादिषु चाधर्मात्तुल्यप्रवृत्त-
वदात्मसंयोगजन्यत्वमध्यवसेयमिति ॥ ७ ॥

* सदृशित्वं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषव-
दिति द्रव्यगुणकमणामविशेषः ॥ ८ ॥ *

द्रव्यादीनामुद्देशानन्तरं त्रयाणां साधर्म्यप्रकरणमारभते । तत्र
द्रव्यादीनां त्रयाणां साधर्म्यं च तत्त्वज्ञानात्तुल्यतया प्रथमं शिष्या-
काङ्क्षितत्वात् सामान्यादिपदार्थत्रयस्य उद्देशात् प्रागेव त्रयाणां
साधर्म्यमाह ।

विशेषे सत्यपि व्यवसयविशेषबद्धः साधर्म्यपरः । सदृशित्वं सदा-
कारप्रत्ययव्यपदेशविषयत्वं त्रयाणामेव सत्तायोगित्वात् अनित्यमिति
ध्वंसप्रतियोगित्वं यद्यपि न परमाण्वादिसाधारणं तथापि ध्वंसप्रति-
योगिष्ठत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । द्रव्यवदिति द्रव्यं
समवायिकारणतयाऽस्मात्सोति द्रव्यवत् एतदपि परमाण्वादौ नास्तीति
द्रव्यसमवायिकारणकृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् ।
कार्यमिति प्रागभावप्रतियोगिष्ठत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विव-
क्षितम् । कारणमिति ज्ञानेतरकार्यनियमपूर्ववर्त्तिजातीयकृत्तिपदार्थ-
विभाजकोपाधिमत्त्वं तेन स्वसाक्षात्कारे विषयतयाकारणे गोत्वादौ
जातिप्रसक्तिर्नवा पारिमाण्यल्ल्यादावजनकेऽव्याप्तिः सामान्यविशेषवदिति
सामान्यसद्विशेषोऽन्योन्यव्यावर्त्तकतया द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि तद्व्यव-
सयविशेषः । ननु “गां दद्यात्” “गोः पदा न स्रष्टव्या” इति श्रुते-
र्धर्माधर्मजनकत्वं जातेरपीति कारणत्वमतिव्यपीति चेन्न स्वयच्छेद-
कतामालेश जातेर्विनियोगात् । उपरचयचक्षतेतत् स्वसमवायार्थ-

शब्दाभिधेयत्वमपि तयासां साधर्म्यं द्रष्टव्यम्, यदि तु कार्यत्वानित्य-
त्वे कारणवतामेव “कारणत्वज्ञान्यत्वं पारिभाषिकत्वादिभ्यः” इति
प्रशस्तदेवाचार्यव्ययस्थितं साधर्म्यं सृज्यते तदा प्रदार्थविभाजकोपाधि-
मत्तया न विशेष्यं सूत्रोक्तरीत्या तयासां गुणजनकत्वं गुणजन्यत्व-
ज्ञान्यत्वं नित्यद्रव्येभ्य इति ॥ ८ ॥

* द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ ९ ॥

इदानीं द्रव्यगुणयोरेव साधर्म्यमाह ।

एतदेव सूत्रान्तरेण स्पष्टयति ॥ ९ ॥

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥

यन्त्यावयवविभुद्रव्याणि तथान्तावयवविगुणान् द्वित्वद्विष्टकृपर-
त्वापरत्वादीन् गुणांश्च विज्ञाय सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं द्रष्टव्यं
सजातीयारम्भकवृत्तिप्रदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं वा विवक्षितं तेना-
जनकद्रव्यव्यक्तीनामप्युपगच्छः ॥ १० ॥

* कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥ *

ननु कर्माणि कृतो न कर्मान्तरमारभन्त इत्यत आह ।

विदिरयं ज्ञानार्थो ननु सताभिधायो । सजातीयारम्भद्रव्यगुण-
योरिय कर्मसाध्ये कर्मणि प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । इदमत्माकृतम् ।
कर्म यदि कर्म जनयेत् स्तोत्यन्त्यन्तरमेव जनयेत् शब्दवत् । तथाच
पूर्वकर्मणैव यावत् संयोगिद्रव्येभ्यो विभागे जनिते द्वितीयं कर्म केन
सह विभागं जनयेत् विभागस्य संयोगपूर्वकत्वात् संयोगान्तरस्य च
तत्साधिकरणेऽनुत्पन्नत्वात् विभागाजनने तु कर्मलक्षणक्षतेः नच
क्षणान्तरे कर्मान्तरं जनयिष्यतीति वाच्यं समर्थस्य प्रोपायोगात् अने-
क्षणान्तराभावात् पूर्वसंयोगनाशक्षणेऽपि जनने विभाजनकत्वात्तु-
पपत्तिरेव उत्तरसंयोगोत्पत्तिकालेऽपि जनने तथैव । उत्तरसंयोगो-
त्पत्त्यनन्तरकालन्तु कर्मनाथ एव तत्राच सुवृत्तं कर्म कर्मसाध्यं न
विद्यत इति ॥ ११ ॥

न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च बधति ॥ १२ ॥

गुणकर्मभ्यां द्रव्यस्य वैधर्म्यमाह ।

द्रव्यं न स्वकार्यं हन्ति न वा स्वकारणं हन्ति कार्यकारण-
भावापक्षयोर्द्रव्ययोर्बध्यत्वात्कभावो नास्तीत्यर्थः । आश्रयनाशारम्भ-
कसंयोगनाशाभ्यामेव द्रव्यनाशादिति भावः । बधतीति सौत्वो नि-
र्देशः ॥ १२ ॥

* उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥ *

गुणस्य कार्यकारणबध्यत्वमाह ।

कार्यबध्याः कारणबध्याश्चेत्यर्थः, आद्यशब्दादीनां कार्यबध्यत्वं
चरमस्य तु कारणबध्यत्वम् उपान्त्येन शब्देन अन्त्यस्य नाशात् ॥ १३ ॥

कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥ *

गुणानां कार्यकारणोभयविरोधित्वसङ्गा कर्मणः कार्यविरोधि-
त्वमाह ।

कार्यं विरोधि यस्येति बहुव्रीहिः स्वजन्योत्तरसंयोगनाशत्वात्
कर्मणः द्रव्याणां कार्यकारणाविरोधित्वं नियतमेव गुणकर्मणोस्त्वनि-
यमः आश्रयनाशासमवायिकारणनाशनिमित्तनाशविरोधिगुणानां
नाशकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥

* क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्ष-
णम् ॥ १५ ॥ *

शिष्याकाङ्क्षानुरोधेन त्रयाणां साधर्म्यमभिधायेदानीं त्रयाणां
लक्षणमारभमाण आह ।

क्रियाश्च गुणाश्च विद्यन्ते ऽस्मिन्निति क्रियागुणवत् अत्र लक्षण-
शब्दश्चिह्नवचनः समानासमानजातीयव्यवच्छेदकव्यतिरेकचिह्नविशेष-
वचनश्च लक्ष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तिवशात् तत्र क्रियया कर्मणा द्रव्यभिद-
मिति लक्ष्यते गुणवत्त्वेन च समानासमानजातीयेभ्यो व्यावृत्तं द्रव्यं

संयोगे तत्र समानजातीया भावत्वेन गुणादयः पञ्च असमानजाती-
यत्त्वभावः तेन द्रव्यं गुणादिभ्यो भिन्नं गुणवत्त्वात् यच्च गुणादिभ्यो
भिद्यते तच्च गुणवत् यथा गुणादीति । गुणवत्त्वं यद्यप्याद्यक्षणे-
ऽवयविनि नास्ति तथापि गुणात्यन्ताभावविरोधित्वं विवक्षितं
गुणप्रागभावप्रध्वंसयोरपि गुणात्यन्ताभावविरोधित्वात् एवं समवायि-
कारणत्वमपि घट्पदार्थभेदकमेव द्रव्यपदार्थस्य लक्षणं नच साध्याप्र-
विद्धिगुणादिभेदस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् नचात्र सिद्धसाधनं
घटत्वावच्छेदेनेतरभेदस्य सिद्धत्वेऽपि द्रव्यत्वावच्छेदेन साध्यत्वात् पक्षता-
वच्छेदकभेदे न सिद्धसाधनं यथा नित्ये बाष्पासे इत्यत्र इति
केचित्तच्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने क्विदपि साध्यसिद्धौ पक्षताक्षते-
स्तथाप्यावश्यकत्वात् इति शब्दश्च इत्यादिपरस्तेन सङ्ख्यावत्त्वपरिमाण-
वत्त्वपृथक्त्ववत्त्वसंयोगवत्त्वविभागवत्त्वान्यपि द्रव्यलक्षणत्वेन सङ्कृ-
ह्यन्ते ॥ १५ ॥

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष
इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥ *

द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशात् तल्लक्षणमाह ।

द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयी एतच्च द्रव्येऽपि गतमत्
आह अगुणवानिति तथापि कर्मण्यतिव्याप्तिरित्यत आह संयोग-
विभागेष्वकारणं तथापि संयोगविभागधर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनामसङ्ग्रहः
स्यादत उक्तमनपेक्ष इति अत्रानपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं
संयोगविभागेष्वनपेक्षः सन् कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः ।
संयोगविभागादीनां संयोगविभागौ प्रति सापेक्षत्वात् । नित्यवृत्ति-
नित्यवृत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं संयोगविभागौ मिलितौ प्रति
समवायिकारणत्वसमवायिकारणत्वरहिते सामान्यवति यत् कारणत्वं
तद्गुणत्वाभिव्यञ्जकं संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभाग-
कारणकत्वं न मिलितयोः धर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनां द्वयोर्निमित्तकारण-
त्वमात्रं न समवायिकारणत्वं नाप्यसमवायिकारणत्वमिति तेषां सङ्ग्रहः,

वदा संयोगविभागसमवायित्वासमवायिकारणत्वसूत्रत्वं सामान्यसमा-
नाधिकरणं गुणत्वव्यञ्जकं सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सत्यगुणवत्त्व-
मेव वा गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

* एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति
कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥ *

गुणानन्तरमुद्दिष्टस्य कर्मणो लक्षणमाह ।

एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नि-
त्यगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्तोत्रत्यनन्तरोत्पत्तिकभाव-
भूतानपेक्षमित्यर्थः । तेन समवायिकारणापेक्षायां पूर्वसंयोगाभावा-
पेक्षायास्तु नाधिकृत्य स्तोत्रत्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं
परेसंयोगध्वंसस्यापि स्तोत्रत्यनन्तरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्याद्य-
क्षणसम्बन्धाभावात् नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं कर्मत्वं च ल-
तातिप्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुण-
जातिवृत्तिजातिमत्त्वं वा स्तोत्रत्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकार-
णतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा स चायं चतुर्तोतिप्रत्ययसाक्षिकः पदार्थो
नाविरुद्धदेशोत्पादनादिनोपपाद्यः क्षणभङ्गस्याग्रे निराकरिष्यमाण-
त्वात् । लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः पूर्वोक्त एव ॥ १७ ॥

* द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥ *

इदानीं कारणसुखेन त्रयाणामेव साधर्म्यप्रकरणमुपक्रमते ।

समानमेव सामान्यम् एकमित्यर्थः अनयोः समाना मातेतियत् ।
एकस्मिन्नेव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुणकर्मणि वर्तन्ते इत्यर्थः
द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रयाणां साधर्म्यम् ॥ १८ ॥

* तथा गुणः ॥ १९ ॥

गुणसमवायिकारणकत्वं त्रयाणां साधर्म्यमाह ।

गुणसमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं द्वितयसाधर्म्यं द्रव्याणां
संयोगोऽसमवायिकारणं कार्यगुणानां रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाण-

द्रव्यस्वादीनां सजातीयकारणगुणसमवायिकारणकत्वं गुणादीनां-
जातगुणानां मनःसंयोगसमवायिकारणकत्वं पार्थिवपरमाणुगुणानां-
मग्निसंयोगसमवायिकारणकत्वं कर्मणान्तु वज्रादिनोदनाभिघात-
गुरुत्वद्रवत्वसंस्कारादृष्टवदात्मसंयोगप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्यसमवायिकारण-
कत्वं यथायथं स्वयमूहनीयम् । कचिदेकस्यापि गुणस्य त्वयाणां द्रव्य-
गुणकर्मणामारम्भकत्वं तद्व्यथा वेगवत्तूलपिण्डसंयोगस्तूलपिण्डान्तरे
कर्म करोति द्विदलकञ्च द्रव्यभारभते तत्परिमाणञ्च । कचिदेको गुणो
द्रव्यगुणावारभते यथा तूलपिण्डसंयोग एव वेगानपेक्षप्रचयाख्यो
द्विदलकं द्रव्यं तत्परिमाणञ्चारभते ॥ १६ ॥

* संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥ *

कचिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह ।

कारणमित्यनुपपन्नः । यत्न द्रव्ये कर्मोत्पत्तिं तेन समं यावद्द्रव्यं
संयुक्तमासीत् तावत्सङ्ख्यप्रकान् विभागान् जनयित्वा तावतः संयोगा-
नपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव क्षान्त्रये करोति वेगपदं
स्थितिस्थापकमप्युपलक्षयति ॥ २० ॥

* न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥ *

ननु क्रियायता द्रव्येणारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यभारश्च
यत्तदपि कर्मजन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्त्ति त्वादत्त आह ।

कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

* व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥ *

कृत एवमेत आह ।

व्यतिरेकादिति निवृत्तेरित्यर्थः । उत्तरसंयोगेन कर्मणि निवृत्ते
द्रव्यसुत्पद्यते इति न कर्मणो द्रव्यकारणत्वं विनश्यदस्यञ्च कर्म न
द्रव्यकारणम् । किञ्च कर्म द्रव्यस्यासमवायिकारणं वा भवेद्विभित्त-
कारणं वा न तावदाद्यः द्रव्यस्यासमवायिकारणनाशनाश्वत्वेन अवय-
वकर्मनाशादेव द्रव्यनाशमपत्तेः न द्वितीयः महापटनाशेऽवस्थितसंयोगेभ्य

यः खण्डपटोत्पत्तौ निष्कर्षस्तस्यैव सत्त्वानां द्रव्यारण्यदर्शनाद्यभि-
प्रायात् ॥ २१ ॥

* द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २१ ॥ *

बह्वर्णानेकस्यारम्भकत्वसङ्गा इदानीमेकस्मिन् कार्ये बह्वर्णसार-
म्भकत्वमाह ।

द्रव्ये च द्रव्याणि चेति द्रव्याणि तेषां द्रव्याणाम् । तत्र
द्रव्याणां तन्तुभ्यां द्वित्युक्तः पटो बह्वभिरेपि तन्तुभिरेकः पट आर-
भ्यते । नन्वेकतन्तुकोऽपि पटो दृश्यते यत्नैकेनैव तन्तुना तानप्रति-
तन्तौ भवत इति चेन्न तत्रैकस्य संयोगाभावेनासन्वायिकारणाभावात्
पटानुसृतेः । नचांशुकतन्तुसंयोगोऽसन्वायिकारणम् व्यवयवाय-
विनोरयुतसिद्धत्वेन संयोगाभावात् आह्व्यारम्भकभाषानभ्युपगमात्
सूत्राणां समानदेयताविरोधात् । दृश्यते तावदेवमिति चेन्न तत्र
वेमाद्यभिघातेन सङ्गावयविनस्तलोन्नीयात् खण्डावयविनानातन्तुत्पत्तौ
तेषामन्योन्यसंयोगात् पटोत्पत्तेः वस्तुगत्या तत्र नानाभूतेषु तन्तुषु
एकत्वाभिमानात् ॥ २१ ॥

* गुणवैधर्म्याच्च कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥ *

ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणानाञ्च गुणमथा किं कर्मः
यामपि कर्म कार्यमित्यत आह ।

कार्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं सक्तं
तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इति सूत्रेण कर्मणां कर्मजनकत्वं
प्रतिषिद्धमेव तद्विज्ञानूयते इति भावः ॥ २४ ॥

द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥ २५ ॥ *

इदानीं व्यासज्यष्टतीनां गुणानाम् अनेकद्रव्यारभ्यत्वं दर्शयन्माह ।

अनेकद्रव्यारभ्या इति शेषः द्वित्वादिसकभिव्याहृतं पृथक्त्वपद-
मपि द्विपृथक्त्वादिपरम् एवञ्च द्वित्वादिकाः परार्हपर्यन्ताः सङ्गा
द्विपृथक्त्वादीनि च संयोगा विभागाश्च द्रव्याणां बह्वभिरेव द्रव्यारम्भ-

अन्ते इत्यनेकवृत्तित्वमपीषां तच्च समवायव्योक्त्याभावसामानाधिकर-
ण्यम् ॥ २५ ॥

* असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥ २६ ॥ *

नन्वायविवक्ष्यः सां गुणान्श्लोक्तानां यथा व्यासज्यवृत्तित्वं तथा
कर्मणामपि किं न स्यादत आह ।

अनसमवायादित्यत्र द्रव्ययोर्द्रव्येति योज्यं तथाच न द्रव्ययोरेकं
कर्म समवेति न वा द्रव्येके कर्म समवेति तेन सामान्यस्य समुदायस्य
कार्यं कर्म न विद्यते अत्रापि विदिष्टानार्थो न सत्तावचनः यदि कर्म
व्यासज्यवृत्ति स्यात् एकस्मिन् द्रव्ये चलति द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु च
द्रव्येषु चलतीति-प्रत्ययः स्यात् नचैतत् तस्माच्च कर्म व्यासज्यवृत्तित्वर्थः ।
नतु शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथम-
न्यथा शरीरे चलति करचरणादावपि चलतीति-प्रत्ययः एवमन्यथा-
व्यवयविनीति चेन्न अवयविकर्मसामग्र्या व्यवययकर्मसामर्थ्ये व्याप्तत्वात्
तथोपलब्धेः नतु यैपरीत्यं नक्षत्रयवे चलति सर्वत्रावयविनि चलतीति-
प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगोऽपि न
स्यात् कारणकर्मैव कार्यं स्यापि संयोगोपपत्तेः ॥ २६ ॥

* संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥ *

पुनर्वङ्गनामेकं कार्यं साह ।

वङ्गनां संयोगानां द्रव्यमेकं कार्यमित्यर्थः निःसर्गानां द्रव्या-
णाम् अन्त्यावयविनां विजातीयद्रव्याणाञ्च ये संयोगास्तान् विहा-
येति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

* रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥ *

रङ्गानां वङ्गानां गुणानामेकं गुणकार्यं साह ।

रूपमेकं कार्यमित्यन्वयः रूपमदसुभयमपि लालचिकम् अङ्ग-
हस्तादीनां चेत्यं लक्षणा कारथैकार्यसमवायप्रत्यासत्या अन्यजनकभावा-
द्यत्वाच्च प्रकाशव्यवसाधारणो धर्मस्तेन रूपरसगन्धस्पर्शज्ञे इति सिद्धिः

कद्रवत्वेकत्वेकद्रवत्वानि क्रान्द्वन्द्वानि एते हि कारणे वर्तमानाः कार्येभ्यः
समानजातीयमेकमेव गुणभारभन्ते द्विधास्तुसमवायिकारणानाङ्गत्विः
केचित् कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या जनयन्ति, कारणमिह समवायिकारणं
तच्च जन्यस्य रूपादिवक्ष्यस्य कार्यस्य तेन रूपादिवक्ष्यकार्यस्य
यत् समवायिकारणं घटादि तेन सह कपाले वर्तमानं रूपं कारणैका-
र्यसमवायेन घटरूपभारभते एवं रसाद्यपि कश्चित् कार्यैकार्यप्रत्या-
सत्त्याऽसमवायिकारणत्वं यथा कारणमपि शब्दो नभसि कार्यमपि
शब्दान्तरभारभते नभस्तेव रूपाद्यपि पार्थिवपरमाणावग्निसंयोगेन
कार्यैकार्यसमवायप्रत्यासत्त्या जन्यते ॥ २८ ॥

* गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥ *

एकस्य कर्मणोऽनेककार्यत्वमाह ।

उत्क्षेपणमेकं कार्यममीपामित्यर्थः । अत्र गुरुत्वस्य हस्तलो-
टादिवर्तिनो निमित्तकारणत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं
हस्तनिष्ठोत्क्षेपणस्य, लोष्टनिष्ठोत्क्षेपणस्य तु हस्तनोदनमसमवायि-
कारणम्, अत्राप्युत्क्षेपणपदमवक्षेपणादावपि लाक्षणिकम् ॥ २९ ॥

* संयोगविभागाश्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥ *

ननु भूतगुणानां कार्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं स्थाश्रयगुणपूर्व-
कत्वञ्चोक्तं द्रव्यकर्मणोश्च न कर्म कारणमित्युक्तं तथाच कर्मणः
किमपि न कार्यमित्यायातं तथाचातीन्द्रियाणां सूच्यादिगतीनाम्
अनुमानमपि दुर्लभं लिङ्गाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां कर्मेति
सूत्रोक्तमेव कारयन्नाह ।

जन्या इति शेषः व्यक्ताभिप्रायेण बहुवचनं संस्कारोऽप्युपलक्ष-
णीयः ॥ ३० ॥

कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥ *

ननु द्रव्यकर्मणो न कर्मकार्ये इति पूर्वसूक्तम्, संबोधविभागोऽतः

संयोगविभागकायांवेव तच्चाचेदानीं कर्मणः कारणाभाभिधानं विद्व-
मित्यत आह ।

कारणसामान्यप्रदेन तत्प्रकरणमुपपद्यते तेन कारणसामान्या-
भिधानप्रकरणं द्रव्यकर्मणी प्रति कर्मणोऽकारणत्वमुक्तं न तु सर्वथाप्य-
कारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन संयोगविभागाच्च कर्मणामिति सूत्रं
व्याकृत्यं तेति भावः ॥ ३१ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे प्रथमाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ॥

द्वितीयाह्निकम् ।

* कारणाभावात्कार्यभावः ॥ १ ॥ *

नन्वेतेन प्रघट्टकेन द्रव्यादीनां त्वयाणां पदार्थानां कार्यैकत्वव-
टितं कारणैकत्वघटितञ्च साधर्म्यमुक्तं तच्चानुपपन्नं कार्यकारणभाव-
स्यैवासिद्धेरित्यन आह ।

इत्यते हि सृजकसलिलकुलालसूत्रादौ समवहितेऽपि दण्डा-
भावाद् घटाभावः भूगलिबादौ समयहितेऽपि बीजाभावादङ्कुराभावः
स च दण्डघटयोर्बीजाङ्कुरयोर्वा कार्यकारणभावमन्तरेणानुपपन्नः ।
अन्यथा वेसाद्यभावेऽपि घटाभावः शिलायकलाद्यभावेऽप्यङ्कुराभावः
स्यात् किञ्च घटपटादीनां कादाचित्कत्वमनुभूयते तदपि हेतुफलभाव-
मन्तरेणानुपपन्नं नहि किञ्चित्कालासत्त्वे सति किञ्चित्कालसत्त्वरूपं
कादाचित्कत्वं भावानां कारणापेक्षामन्तरेण सम्भवति तदा हि
स्यादेव न स्यादेव वा नतु कदाचित् स्यात् नहि भावो न भवत्येव
नाप्यहेतोर्भवति नाप्यकलादेव भवति न वा निरुपास्यादेव शशयिषा-

आदेर्भवति किन्तु दण्डवेमादेः षोपाख्यस्यावधेर्घटपटादौ कार्यो^१ दण्ड-
नादवधिषु कारणमेव एवं कार्यकारणभावाभावे प्रवृत्तिनिवृत्तौ न
स्यातां तथाच निरीहं जगज्जायेत न हीष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण प्रवृ-
त्तिरनिष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण निश्चिः ॥ १ ॥

* न तु कार्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥ *

ननु सदेवोत्पद्यते नासत् “सदेव सौम्येदमप्य आसीत्” इत्या-
दिश्रुतिप्रामाण्यात् अन्यथाऽसत्त्वाविधौ तन्नुभ्य एव पटो न, कपालेभ्य
इति नियमो न स्यादिति चेत् परिणामवादिभिरपि स्वीकृतकारण-
कैरयं नियमोऽभ्युपगन्तव्य एव अन्यथा घटाभिव्यक्तिः कपालेष्वेव न
तन्नुष्विति कथं स्यात् किञ्च यद्यभिव्यक्तिरपि पूर्वमासीदेव तदा तस्या
अपि नित्यत्वे आविर्भावतिरोभावाघेवोत्पादविनाशाविति रिक्तं वचः
अथाविर्भावतिरोभावौ कारणमेतौ तदा घटपटादीनामपि कारणा-
मेतैवावसतामप्युत्पत्तिरित्यायातं यत्तु कारणं प्रति नियमानुपपत्तिरि-
त्युक्तं तत्तु स्रभावनियमेनेवोत्तरं स च स्रभावनियमोऽन्वयव्यतिरेकाव-
गम्यो भवति, भवति हि दण्डमन्तरेण न घटो दण्डे सति घट इति
सर्वाधिकोऽनुभवः एवञ्चानन्यथासिद्ध्यनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं सङ्ग-
कारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा कारणत्वम् । यद्यपि “यवैयंजेत
व्रीहिभिर्वा” इत्यादौ नियतपूर्ववर्त्तित्वं नास्ति नहि यवकरणकयाग-
निष्पाद्ये फले व्रीहिकरणकयागस्य पूर्ववर्त्तित्वं तथापि विकल्पितं
विहितकारणं कारणमेव फलैकजात्येऽपि द्वयोः कारणत्वोपपत्तेः
तथाच सङ्गकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं लोकवेदसाधारण्यो कार-
णता नियतपूर्ववर्त्तित्वन्तु अन्वयव्यतिरेकगम्या कारणता लौकिकी,
नहि “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ व्यतिरेकभागोऽपि विषयः प्रवृत्तेर-
न्वयमात्रज्ञानादेवोपपत्तेः, अतएव “विकल्पेऽभवमयास्त्वर्थः” इत्यपि
घटते तज्जातीयस्य फलस्य एकेनैवोपपत्तेरपरानुष्ठानवैयर्थ्यात् । अत-
एव “श्रीनान् साक्षात् कर्मणः फलावश्यम्भावनियमः” इत्यप्युचितम्
“आगममूलत्वाद्वास्तव्यस्य व्यभिचारो न दोषाय” इत्याचार्याभिधान-

कृत्वर्थतात्पर्यं कमेव तद्व्याख्यानमपि स्यात् तत् कार्यवैजात्यभावस्यैकं तत्राप्यव्यतिरेकगम्यत्वात् कारणताया व्यतिरेकाद्यतिरेकस्यावश्यकत्वात् विकल्पस्थले तु फलवैजात्यकल्पने राजपुत्रस्य वा जपेयादावपि वैकल्पिकी कारणता स्यादिति कार्यकारणभावनियममेवोपपादयन्माह ।

यदि कार्यकारणभावनियमो न भवति तदा कार्याभावादपि कारणाभावः स्यात् कार्याभावः कारणाभावं प्रत्यतन्त्रं कारणाभावस्तु कार्याभावं प्रति तन्त्रं तेन दुःखाभावाच्च जन्माभावे, जन्माभावाच्च प्रष्टव्यभावे, तदर्थश्च दोषाभावे, तदर्थं मिथ्याज्ञाननिवृत्तये, तदर्थश्चात्मसाक्षात्काराय सुसुकूषां प्रवृत्तिः प्रयोजनमौपोद्घातिकस्याप्यस्य द्विष्टतत्त्वप्रकरणस्य ॥ २ ॥

* सामान्यं विशेष इति बुद्धरूपेणम् ॥ ३ ॥ *

पदार्थत्वयोद्देशलक्षणानन्तरमिदानीमुद्दिष्टस्य सामान्यपदार्थस्य लक्षणमाह ।

सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च तत्र परं सत्ता अपरं सत्ताव्याप्यं द्रव्यत्वादि तत्र सामान्यस्य तद्विशेषस्य च लक्षणं बुद्धिर्ये । अतुष्टत-
बुद्धिः सामान्यस्य व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषस्य । इतिना द्वयमवच्छिद्य परा-
मृश्यते तेन बुद्धरूपेणमिति नपुंसकनिर्देशः । वृत्तिकारस्तु विशेषान्वय-
माह परन्तु, “नपुंसकमनुपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्” इत्यनेनैकवच्चावो
नपुंसकता चेत्याह । बुद्धिरपेक्षा लिङ्गं लक्षणं वा यस्य तद्बुद्धरूपेणं
तत्र नित्यमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यं नित्यत्वे सति स्वाम्ययान्वोन्याभाव-
समानाधिकरणं वा परमपि सामान्यमपरमपि तथा परन्तु सामान्यं
विशेषसंज्ञामपि लभते यथा द्रव्यमिदं द्रव्यमिदमित्यनुष्ठानप्रत्यये सत्त्वेव
नायं शुभो नेदं कमेति विशेषप्रत्ययः तथाच द्रव्यत्वादीनां सामान्या-
नामेव विशेषत्वम् ।

अतु विधिरूपं सामान्यं नास्तीति अतुगतमतेरतद्व्यावृत्त्यवोपपत्तेः
भवति हि गौरवमिति-प्रतीतेरगोव्यावृत्तौऽयमिति विषयः जाति-
वादिनाऽपि गोत्वादिविशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषयत्वाच्च पणमात् नञि वैशि-

अतस्तद्वाट्टस्यैव, गवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तमप्यगोव्यवस्थादिरेव ।
किञ्च गोत्वं कुत वर्तते न तावद्गवि गोत्ववृत्तेः पूर्वं तस्याभावात् नाप्य-
नवि विरोधात् यत् गोपिशब्द उत्पद्यते तत् कुत आगत्य गोत्वं वर्तते
न तावत्तत्वासीत् देशस्यापि तस्य गोत्वापत्तेः नापि गोत्वमपि तदा-
नीमेत्येव नित्यत्वाभ्युपगमात् नाप्यन्यत आगतं निमित्तयत्वाभ्युपगमात्
न च एकस्यैव नित्यस्य नानाव्यक्तिवृत्तित्वं कार्त्तृत्वेकदेशविकल्पादुपपत्तेः ।
न हि हत्स्नमेकत्वेन वर्तते अन्यत् तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् ।
नाप्येकदेशेन, जातेरेकदेशस्याभावात् । तदुक्तं “न याति न च तत्वासीन्न-
चोत्पन्नं न चाशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहोव्यसनसन्ततिः” इति ।
सामान्यमस्ति तच्च संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं गोत्वघटत्वादिवत् न तु शुष्कर्म-
गतमपीति सगोत्वकवृत्तः । अतोच्यते सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च व्याप-
कत्वमपि स्वरूपतः सर्वदेशसम्बद्धत्वं न देशानां गोव्यवहारापत्तिः सम-
वायेन तद्व्यवहारस्याभ्युपगमात् काले रूपादिमत्त्वेऽपि कासो रूपवा-
नित्यप्रतीतिव्यवहारवत् न च कालो नाप्येव पञ्चस्कन्धसंज्ञाभेदमात्रमित्य-
भ्युपगमादिति वाच्यं कालस्य साधविषयमात्रत्वात् । तथाच यत्
पिशब्द उत्पद्यते तत्सममेव गोत्वं तेन सम्बध्यते जातः सम्बद्धस्यैकः
काल इत्यभ्युपगमात् एतेन कीदृशान्नवे वर्तते इत्यत्र यत् प्रतीयते
इत्युत्तरम्, कुत प्रतीयते इत्यत्र यत् वर्तते इत्युत्तरम्, गोत्ववृत्तेः
पूर्वं च पिशब्दः कीदृगासीदित्यत्र नासीदित्येवोत्तरम्, एवञ्च “न याति
न च तत्वासीत्” इत्यादिकं परिदेवनमात्रम्, अतश्चाट्टस्यैव गोत्वमि-
त्यत्र गौरवमिति विधिसुखः प्रत्यय एव बाधकः । ननुतुभयोऽपि
व्याख्यायते तदुक्तं “विधिलः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकावसर्पकः” इति
न हि गौरवमिति प्रत्ययेऽगोव्यावृत्तिरपि भासते कार्त्तृत्वेकदेशविकल्प-
स्तदा भवेत् यद्येकस्य सामान्यस्य कार्त्तृत्वं भवेदेकदेशो वा हत्स्नता
हृत्नेकाशेषता सा चैकस्मिन्नोपपन्ना गौरवमित्याद्यनुभव एवासहिषयो
न वस्तुव्यवस्थापनञ्चम इत्यतोत्तरं वक्ष्यते । प्राभाकरास्तु संस्थानमात्र-
व्यङ्ग्यं सामान्यमाचक्षते तद्व्यवहृतगतप्रतीतिवाचिकं तदा किमपराङ्गं
शुष्कर्मगतैः सामान्यैः, भवति हि रूपरमादावनुगतयोः सा च

जातिव्यवस्थापिचैव बाधकाभावात् रूपत्वादिकातिष्ठ न तावद्व्यक्तर-
भेदो बाधकः आकाशत्वादिवत्, रूपरसादिव्यक्तीनामनेकत्वात्
नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत् घटत्वकवसत्वादिवद्वा द्रव्यत्वं बाधकं
तन्मात्रानानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं गुणत्वाद्येव न न्यूनव्यक्तिकत्वात् नीचत्वा-
द्येव न बाधकव्यक्तिकत्वात् अतएव न सङ्करः भूतत्वमूर्तत्ववत्, पर-
स्परान्वयानाभावसामानाधिकरण्या सति जात्यन्तरेण सामानाधिकरण्या-
भावात् नाप्यनवस्था रूपत्वादिनतसामान्यान्तरानभ्युपगमात् नापि
रूपहानिर्विशेषत्ववत् यदि विशेषाः द्रव्यान्वितत्वे सति जातिमन्तः स्युः
गुणाः कर्माणि वा स्युः विभक्तित्वे सति यदि जातिमन्तः स्युर्गुणाः
स्युरिति अथा विशेषपदार्थस्वरूपहानिस्तथा प्रकृतेऽभावात् नापि
समवायत्ववदसम्बन्धः समवाये समवायाभ्युपगमेऽनवस्थाभवात्तथास्युः,
प्रकृति तु समवायश्चैव सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । अद्यपि समवायत्वजाति-
बाधको व्यक्तरभेद एव तथापि यस्मिन्नेत्यादिविनाशशीलाः वक्ष्यः
समवायास्तस्मिन्ने द्रष्टव्यम्, अभावत्वादिकास्तभ्युपगमे वा बाधकमेतत्,
विवाहपदमनुगतबुद्धिः अतुनतनिमित्तवाध्या अबाधितातुनतमतितात्
दासकुसुमबुद्धिवत् इति जातो मानमिति वृत्तिकारास्तन्निवृत्त्यम् ॥ १ ॥

* भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥ *

सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं यदुक्तं तदुपपादयन्नाह ।

भावः सत्ता अनुवृत्तेरेव हेतुः न तु व्यावृत्तेरपि हेतुः तथाच
विशेषसंज्ञा न लभते ॥ ४ ॥

* द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ ५ ॥ *

क्षेपं सामान्यानां विशेषसंज्ञेक्षेपेणाभावात् ।

चकारः पृथिवीत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगत-
जातीः उत्प्रेषणत्वादीनि कर्मगतजातीः सत्तुङ्गिनोति, द्रव्यत्वमिच्छा-
दासमाहः परस्परं व्याप्यव्यापकभावाभावसूचनार्थः सामान्यानि
विशेषाद्येवमाहः सामान्यत्वे सत्त्वेव विशेषत्वं अथा ज्ञायेत तद-
र्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा इति पक्षोपपादयन्नाहः स्यात् तथाच

सामान्यत्वे इति विशेषत्वं न प्रतीयते । ननु द्रव्याकारानुगतमतिहा-
सिकं न द्रव्यत्वम्, पृथिव्यादौ कथञ्चित् तत्सत्त्वेऽपि वाय्वाकाशादौ
तदवस्थदात् न च गुणत्वावच्छिन्नकार्यं समवायिकारणतावच्छेदकतया
तत्सिद्धिः नित्यानित्यवृत्तितया गुणत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् गुण-
त्वाद्येनपि पर्यंतुयोगस्य तादवस्थग्रात्, मेवं संयोगत्वावच्छिन्नकार्य-
समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः सा हि न पृथिवीत्वाद्यव-
च्छेद्या नूनवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेद्याऽधिकवृत्तित्वात् अवश्यं ह्यव-
च्छेदेन भवितव्यम्, अन्यथाकश्चित्कतापत्तेः तत्र परमाणुषु ह्यणुका-
समवायिकारणवत्तया ह्यणुकेषु त्वणुकासमवायिकारणवत्तया विभु-
षतृष्टस्य सर्वभूतसंयोगितयैव सिद्धेः मनसि इन्द्रियमनःसंयोगाधार-
तया बाहौ हृष्यादिनोदनाश्रयतया प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षतयैव संयोगा-
भ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अजस्तु संयोगो नास्त्येव येन संयोगत्वस्यापि
कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकता न स्यात् एवं विभागसम-
वायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि द्रव्यत्वसिद्धेः सुप्रतिपदत्वात् । गुणत्वन्तु
संयोगविभागसमवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वभूत्ये सामान्यवति व-
त्कारणत्वं तदवच्छेदकतयैव सिद्धमित्युक्तत्वात् कर्मत्वमपि प्रत्यक्षद्रव्येषु
चक्षतीति प्रत्यक्षसाक्षिकम्, अन्यत्र तु संयोगविभागानुमेवं संयोगवि-
भागोभयासमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि कर्मत्वसिद्धेरावश्यकत्वात्
अतएवादित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानम्, तत्र च देशान्तरस्थाकाशा-
देरतीन्द्रियत्वेऽपि तत्किरणसंयोगविभागबोक्तव्यण्डलेन प्रत्यक्षत्वात्
तत एव गत्यनुमानं, देशान्तरप्राप्तिमान् आदित्यः अविनाशित्वे द्रव्यत्वे
च इति प्राक्षुप्तोपपत्त्यस्य प्रत्यक्षरूपेण तेनैवोपपत्त्यतया प्रत्यभिज्ञाव-
सानत्वादिति देशान्तरप्राप्त्या अनुमितया आदित्यगत्यनुमानमित्युद्योत-
कराचार्याः ॥ ५ ॥

* अन्यत्रान्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥ *

ननु य एव विशेषपर्यायं उद्दिष्टः स एव किं सामान्यविशेषत्वे-
नाभिधीयते इति शिष्याकाङ्क्षामपनयन्नाह ।

अन्त्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो वेऽभिहिताः तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्त्या यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्याः उत्यादविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्ती-
त्यन्त्या नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्त्या विशेषा इति वृत्तिकृतः । ते हि विशेषा एव व्यावृत्तिबुद्धिहेतवो न तु सामान्यरूपा अपीति ॥ ६ ॥

* सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥ *

सत्तासामान्यमित्यत्र बहूनां विप्रतिपत्तिरतस्तत्र प्रमाणमाह ।
इतिकारेण प्रत्ययव्यवहारयोः प्रकारस्तुपदिशति । तथाच द्रव्या-
दिषु त्रिषु सत्त्वदिति-प्रकारको यतः प्रत्ययः सद्विद् सद्विदमित्याकारकः
शब्दप्रयोगो वा यदधीनः सा सत्ता ॥ ७ ॥

* द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥ *

ननु द्रव्यगुणकर्मभ्यः पृथग्भावेन सत्ता नाहुमूयतेऽतो द्रव्याद्य-
न्वतममेव सत्ता यतो हि बहु भिन्नं भवति तत्ततो भेदेनाहुमूयते
यथा घटः पटात् न च सत्ता तेभ्यो भेदेनाहुमूयते इति तदात्मिकै-
वेत्यत आह ।

द्रव्यादयोऽननुगतताः सत्ता चानुगतता । तथाच अनुगतत्वाननु-
गतत्वञ्चक्षुर्विरुद्धधर्माध्यासेन तेभ्यो भेदस्य सिद्धत्वात् यत्तु तेभ्योऽन्वय-
भोपलभ्यते तदयुतसिद्धिवलात् घटपटयोस्तु युतसिद्धिः न च व्यक्ति-
स्वरूपमेव सत्ता, व्यक्तीनामननुगतात् स्वरूपत्वं यद्याहुगतं तदा सैव
सत्ता अननुगतैरपि स्वरूपैरनुगतव्यवहारस्येतादा गोत्वादिभिरपि
गतम् । अतएव अत्र सत्ता समवेति तादृशैराधारैरेव तद्व्यवहारो-
पपत्तौ किं सत्तयेत्वपास्तम् । अतएवार्थक्रियाकारित्वं प्रमाणिक्तत्वं
वा सत्त्वमित्युक्तं तदननुगत्वानेऽपि सन् इति प्रत्ययात् ॥ ८ ॥

* गुणकर्मसु च भावाश्च कर्म न गुणः ॥ ९ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

न गुणो न कर्मेति वक्तव्ये व्यत्ययेनाभिधानं न द्रव्यमित्यपि स्वरू-

यति न हि कर्म कर्मसु वर्तते न वा गुणो गुणेषु न वा द्रव्यं गुणे
कर्मणि वा, यत्ता तु गुणे कर्मणि च वर्तते तेन द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्या-
त्तेभ्यो भिन्नैव सत्ता ॥ ८ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

यदि सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वा स्यात् तदा सामान्यविशेषयती
स्यात् न च सत्तायां सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादय उपलभ्यन्ते न हि
भवति सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वेति केषाञ्चिदनुभवः ॥ १० ॥

* अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ *

एवं सत्ताया द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरत्वमभिधाय द्रव्यत्वस्य तेभ्यो-
ऽर्थान्तरत्वमाह ।

अनेकं द्रव्यं समवायितया यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् अनेकपद-
मिह सर्वघरं तेन पृथिवीत्वादिभ्यो भेदः, नित्यत्वन्तु सामान्यसमय-
प्राप्तमेव तेनावयविभ्यो भेदः, अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकद्रव्यमात्रसमवेतत्वं
तेन सत्ताया भेदः । तेन नित्यमनेकद्रव्यमात्रसमवेतं द्रव्यत्वम्, अतः
संबन्धो ज्ञेयत इत्युक्तं द्रव्यत्वञ्च साधितमेव । द्रव्यत्वमुक्तमिति
द्रव्यत्वमपि सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥ *

ननु द्रव्यत्वमपि जातिः आश्रयादभिन्नमेव स्यात् को दोष इत्यत
आह ।

यदि द्रव्यत्वं जातिर्द्रव्याद्यात्मिकैव स्यात् तदा तस्यां पृथिवी-
त्वजलत्वतेजस्वादयः सामान्यविशेषाः स्फुरित्यर्थः । न हि भवति
द्रव्यत्वं पृथिवी जलं तेजो वेति केषाञ्चित् प्रत्यय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

* तथा गुणेषु भावाद् गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ *

गुणत्वमाह ।

गुणेष्वेव भावात् समवायात् गुणत्वं द्रव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नं
सत्तावदेवोक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

यदि द्रव्यगुणकर्मभ्यो गुणत्वमतिरिक्तं न भवेत्तदा द्रव्यत्वगुणत्व-
कर्मत्वं तदवान्तरजातिभक्त्या उपलभ्येतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

* कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥ *

द्रव्यगुणकर्मभ्यो भेदकं कर्मत्वमाह ।

कर्मस्येव भावात् समवायात् कर्मत्वमपि जात्यन्तरं द्रव्यगुणकर्मभ्यो
भिन्नमुक्तं सत्तावदित्यर्थः ॥ १५ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

कर्मत्वं यदि द्रव्याद्यात्मकं भवेत्तदा द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषकत्वं
समवेदादित्यर्थः । सेयमेकाकारा चतुःसूत्री सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानां
चतसृषां जातीनां द्रव्यगुणकर्मभेदप्रतिपादनाय एकप्रकरणेनोक्तेत्वव-
धेयम् ॥ १६ ॥

* सदितिलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चेको
भावः ॥ १७ ॥ *

ननु सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु वर्तमाना द्रव्यत्वाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नैव
कथं न स्यादत आह ।

सदित्वाकारकं ज्ञानं शब्दप्रयोगो वा सत्ताया लिङ्गं तच्च द्रव्य-
गुणकर्मसु समानमविशिष्टं तेन भावः सत्ता एकैव तेषु वर्तते अन्यथा
द्रव्यत्वादिसिद्ध्यव्यक्तिकतया सत्ता वा न स्यात् तानि वा न स्युः
विशेषलिङ्गाभावाच्चेति विशेषो भेदस्तत्र यत्किमनुमानं तदभावाच्च

न भेद इत्यर्थः । भवति हि य एवायं दीप इत्यनुमत्तत्वं यथा विशेषलङ्घनं दीर्घसुखत्वादित्यदिमात्रभेदस्तथात्र विशेषलङ्घनं नास्तीति भावः ॥ १७ ॥

इति श्रीभगवत्कृष्णादस्त्रलोपकारे शाङ्करे प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

—•••—

* रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥ *

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकस्य नवानां द्रव्याणां लक्षणमर्थः, तत्र पृथिव्यप्रेजसां लक्षणप्रकरणम् ईश्वरसिद्धिप्रकरणम् आकाशाशु-
भानप्रकरणम्, तत्र प्रथमोद्दिष्टायाः पृथिव्या लक्षणमाह ।

रूपं नीलपीताद्यनेकप्रकारं पृथिव्या एव । तथाच नीलरूप-
समानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् एवं रसः कटुकषाया-
द्यनेकप्रकारकः पृथिव्यामेव तथाच कटुरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वं लक्षणम् एवं कषायादिप्रदप्रक्षेपेण लक्षणान्यूहनीयानि ।
गन्धो द्विविधः सुरभिस्तुरभिश्च तथाच गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वं लक्षणं तथा गन्धसमानाधिकरण-गन्धासमानाधिकरण-
गुणासमानाधिकरण-जात्यधिकरणद्रव्यत्वं द्रष्टव्यम् । न च पाषाणदो-
लम्बरस्योरननुभवात् तत्राव्यापकमिदमुभयमपीति वाच्यं तत्रापि-
ततो गन्धरसयोरननुभवेऽपि तदीयभक्षसु तदुपलब्धत्वात् य एवावयवाः
पाषाणारम्भकास्त एव तद्भक्षारम्भका अपीति नाव्याप्तिः कथं तर्हि
सुरभिः समीरणः तिक्तं कारवेक्षजलमिति-प्रतीतिरिति चेन्न पार्थिवो-
न्नाधिकत्वात् तयोर्गन्धरसयोः, स्पर्शोऽप्यनुष्णाशीतः प्राकजः पृथिव्या-

मेव तथाच पाकजस्यशेषमानाधिकरणव्यत्यव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्,
पाकजत्वञ्च विशेषान्तरव्यङ्ग्यं पृथिवीस्यै एव, विशेषान्तरञ्च
शिरीषलवङ्गोक्तसुखादौ स्यैर्विशेषे स्फुटतरम्, न त्वेवं जलादि-
स्यै । यद्यप्यवयविनि पाकादग्निसंयोगात् स्यैर्द्यायो न जायन्ते
तथापि तत्प्रत्ययराप्रभवतया तत्रापि वैजात्यविशेषोऽनुसरणीयः ।
ननु लक्षणाभिदं व्यतिरेकिणिक्रमितरभेदसाधकं व्यवहारसाधकं वा
तत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यच्चेतरभिन्नं तन्न गन्धवत्
यथा जलादि इतरभेदाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती चेयं
तस्यादितरभिन्ना तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततो हेतोर्व्यतिरेको
सपक्षविपक्षव्यावृत्ततयाऽसाधारण्यम् अव्यतिरेको चान्वयित्वम् अप्रसिद्धौ
च अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः तथाच तत्र न सन्देहो न वा सिषाधयिषा
न वा तद्विशिष्टज्ञानरूपाऽनुमितिः किञ्च व्यतिरेकयोर्व्याप्तिस्तथाच न
व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मस्य न व्याप्तिमिति वैषम्यम्, अत एवोपन-
यवैवर्थ्यमपि व्याख्यायते न त्वन्वहीतव्याप्तिरूपमपि तदुक्तम्,

“साध्याप्रसिद्धिवैषम्यं व्यर्थतोपनयस्य च ।

अन्वयेनेव सिद्धिश्च व्यतिरेकिणि दूषणम्” ॥ इति ।

एवं व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवीपदवाच्यत्वं
तच्च पृथिवीत्वजातावप्यस्ति तत्र च पृथिवीत्वं हेतुर्नास्तीत्यसाधारण्यं
तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासा-
धारण्यं यद्वा पृथिवीत्वं क्वाचित्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात् घटत्व-
वदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्
इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यच्चैवं तच्चैव-
मिति साध्यम् । तथाचात्रापि साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् मैवम्, इत-
रेषां जलादीनाम् भेदस्य घट एव प्रसिद्धेः । वाक्यादेरतीन्द्रियस्यापि
भेदस्य अन्योन्याभावस्य घटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्योन्याभाव-
पक्षे अधिकरणयोग्यतामात्रस्य तन्त्रत्वात् सन्धः पिशाचो न भवती-
त्यादौ यथा दर्शनात्, नचैवं घट एव तर्हि दृष्टान्तोऽस्तु किं व्यति-
रेकिणा

“अनुमार्गेण सिद्धान्तं को हि वक्ष्ये साधयेत्”

इति वाच्यम् अत्यतिरेकलिङ्गं वेदनाभासं, तदाऽयमपि मार्गे वक्ष्य-
रुचिं प्रत्यप्रतिष्ठत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासे तन्मूलकदोषाणां निरस्त-
त्वात् । अत्यतिरेकसङ्गारेण अन्यव्याप्तेरेव यद्वात् व्यतिरेकव्याप्ता-
ऽन्यव्याप्तेरनुमानाद्वा न वैषम्यम् । नचोपनयवैयर्थ्यम्, गृहीत-
व्याप्तेरेव हेतोः पक्षे उपसंहारात् तदुक्तम्,

“नियम्यत्वनिवन्तृत्वे भावयोर्बाह्यी मते ।

त एव विपरीते तु विज्ञेये तदभावयोः” ॥ इति ।

व्यवहारस्तु गन्धवतो पृथिवीत्युपदेशादेव यथा कन्मुचीवादिमान्
घटपदवाच्य इति । तथा कुलचिदेव घटादौ मृदादौ च गन्धवत्त्वे-
नोपलक्षणेन पृथिवीत्वे पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं वेनोपदेशाद् गृही-
तम्, गन्धवत् सर्वं पृथिवीत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पृथिवीपदवाच्यं
गन्धवत्त्वात् यच्चैवं तच्चैवमिति व्यतिरेकी तस्याप्यवतरत्येव । ननु
भेदसाधकव्यतिरेकिणि भेदो वैषम्यं स्वरूपभेदो वा अन्योन्याभावो
वा न तावदाद्यौ प्रत्यक्षत एव तदवगमात् न तृतीयः व्यभावभेदस्यापि
साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्त्वाभावात् तेन सह स्वरूपभेदे साध्ये
साध्याननुगमादिति चेन्न व्यभावप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि साध्य-
त्वात् स व्यतिरिक्तस्तदाऽस्येव न चेत् स्वरूपमादाय तत्पर्यवसानात्
वस्तुतो भिन्न एव तद्वैषम्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात्, नचानवस्था
यावत्त्वेवानुभवस्तावत्त्वेवाविश्रामात् अन्यत्र त्वननुभवेनैव विश्रामात्
वस्तु तद्वोदयान्योन्याभावास्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः भिन्निताः पृथिव्यां
साध्यन्ते इति तत्तुच्छं प्रत्येकं प्रसिद्धेरतन्मत्वात् भिन्नितप्रसिद्धेरभा-
वात् किन्तु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावः साध्येत
प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्यावश्यकत्वात् स च घटादावेव
प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तत्वात् । आकाशादौ का गतिरिति वेत् आकाश-
मितरभिन्नं शब्दाश्रयत्वात् यच्चैवं तच्चैवमिच्छादौ पक्षैकदेशे यद्यपि
न साध्यं प्रसिद्धं तथापि यत् यद्वैषम्यं यत् तत् तत्प्रतियोगिकान्यो-
न्याभाववदिति सामान्यप्रवृत्तव्याप्तिवत्त्वेन शब्दाश्रयत्वात्तन्नाभाववत्-

प्रतिबोगिकान्बोन्धाभावस्य पूर्वमेव सिद्धौ केवलं प्रत्यनिष्ठतया इदानीं बोध्यते यन्निरिव प्रवेतनिष्ठतया इत्यन्वोऽप्यस्तिहान्तः तद्वैधर्म्यस्य तदन्वोन्धाभावव्याप्यत्वात् । यद्धाश्रयत्वात्तन्नाभाववत्त्वमेव विपक्षे न गृहीतमिति चेत् तर्हि यद्धाश्रयत्वस्य न लक्ष्यत्वं न वा लिङ्गत्वं विपक्षगामित्वशङ्कायसत्त्वादिति ॥ १ ॥

* रूपरसस्पर्शवत्त्व भापो द्रवाः स्निग्धाः ॥ २ ॥ *

पृथिव्यनन्तरसृष्टिनामानपां लक्षणमाह ।

शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः द्रवत्वञ्च सांसिद्धिकं स्नेहस्तु स्वरूपतः । ननु शुक्लमेव रूपमपामित्युक्तं कालिन्दीजलादौ नैल्यस्योपलब्धात् । मधुर एव रस इत्यप्युक्तं जम्बीरकरवीररसादौ आम्ब्रप्रतेक्त्रादेरुपलब्धात् शीत एव स्पर्श इत्यप्युपपन्नं मध्यन्दिने शोष्णप्रस्रवोपलब्धात् सांसिद्धिकञ्च द्रवत्वमव्यापकं हिमकरंकादावभावात् स्नेहस्तु स्वरूपासिद्धोऽतिव्यापकश्च जलेऽननुभवात् घनादौ पार्थिवेऽनुभवाच्च न च जलत्वं जातिरेव जललक्षणं व्यवस्थापकाभावेन तदनुपपत्तेः न च स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन तत्सिद्धिः स्नेहत्वस्य कार्यकार्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात् तस्माद्भेदकाभावाद् जलं न भिद्यत इति चेन्नैवम् व्यभासरशुक्लमात्ररूपस्यैव तद्भेदकत्वात् कालिन्दीजलादौ नैल्यस्याश्रयोपाधिकत्वात् विग्रहिकीर्णकालिन्दीजले धावत्यस्योपलब्धात् तेनाभासरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्भृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वम् अपां लक्षणम् । रसोऽपि मधुर एव जम्बीरकरवीररसाम्ब्रप्रतेक्त्रादेः पार्थिवोपाधिकत्वात् । जले माधुर्यं नानुभूयत एवेति चेन्न कषायद्रव्यमक्षयानन्तरं तदभिव्यक्तेः । न च जरीतक्या एव तन्माधुर्यं जलाभिव्यङ्ग्यं तत्र कषायरसस्यैवोपलब्धात् जरीतक्याश्चामलक्याभिव कषाय एव रसः तस्यैवानुभवात् न च शुण्विरोधेन तत्र रसानारम्भः स्ववयानामपि तत्र कषायरसवत्त्वात् षड्रसत्वप्रवादस्तु तत्तद्रसकार्यकारित्वनिवन्धनः चित्तरसस्तु प्रमाणाभावादेव निरस्तः चित्तरूपे तु पटोपलब्ध एव

प्रमाणं सुरभ्यसुरभ्यववारम्भस्तु गुणविरोधनिरस्त एव चित्तगन्तव्यं
 प्रमाणाभावात् तस्माद्भूतकीमक्षानन्तरं यस्माद्भुव्यं उपपद्यते तत्
 जलस्यैव उत्पत्तयता तु द्रव्यविशेषसन्निधानाधीना श्रीखण्डसन्निधोना-
 प्यजे येनोत्पत्तयेव कर्कटीभक्ष्यानन्तरम् तिक्रता याऽनुभूयते वा
 कर्कस्या एव तदवयवे जलपानमन्तरेणापि तिक्रतोपपन्नात् रसनाप-
 वर्तिपित्तद्रव्यतिक्रताया वा तत्प्राप्तुमवात् तथाच मधुरेतदरसावसा-
 नाधिकरणरससमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वमपि लक्ष-
 णम् । एवं शीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमपि लक्षणं
 मध्यन्दिने तु यदौष्ण्यं तत्तज्जल एव तदन्यद्रव्यतिरेकानुविधानात्
 एवं सांख्यिकद्रवत्वं स्वरूपत एव लक्षणं सांख्यिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्व-
 व्याप्यजातिमत्त्वं वा जलत्वम् । क्लृप्स्तु गुणविशेषो न तु दुग्धत्व-
 दधित्ववत् सामान्यविशेषः क्लृप्श्क्लिग्धतरक्लिग्धतमेति तारतम्यप्रतीतिः
 न च जातौ तारतम्यं सम्भवात् । ननु भवतु क्लृप्तो गुणः स तु
 जले वर्तत इत्यत्र किं प्रमाणास्मिति चेन्न सक्तुसिकतादौ जलेन
 संपृष्टे तदनुमानात् संपृष्टो हि क्लृप्तद्रवत्वकारितः संयोगविशेषः
 न हि न द्रवत्वमात्राधीनः काचकाञ्चनद्रवत्वेन संपृष्टानुपपत्तेः
 नापि क्लृप्तमात्रकारितः स्थानैर्हतादिभिः संपृष्टानुपपत्तेः तस्मा-
 दन्यद्रव्यतिरेकाभ्यां क्लृप्तद्रवत्वकारितः स च जलेनापि सक्तुसिकतादौ
 दृश्यमानः क्लृप्तं जले दृढयति इत्यञ्च प्रत्यक्षोपपत्तिकैव युक्तिः
 क्लृप्तस्य प्रत्यक्षत्वात् हतादौ तु क्लृप्त उपपत्त्यकजलनिष्ठः संयुक्तसम-
 वायेन तद्गततया भानात् एवं तैलरसादिवपि । उपपत्त्यकजाति-
 शयितक्लृप्तमेव जलम्, क्लृप्ताधिक्यादेव तस्य जलस्य नानलविरो-
 धित्वम् । यदि पृथिवीविशेषगुणः क्लृप्तः स्यात् सर्वपार्थिववृत्तिः
 स्यात् गन्धवत् । जलत्वञ्च द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिः क्लृप्तवन्मात्रवृत्ति-
 संयोगसमवायिकारणतावच्छेदिकाया जातेः परमाणुसाधारण्येन
 सिद्धत्वात् ॥ २ ॥

उद्देशक्रमानुरोधेन तेजोलक्षणमाह ।

रूपं भास्वरं सूर्यचोष्णसहतेज इत्यर्थः । ननु भास्वरत्वं पर-
प्रकाशकत्वं तादृशञ्च रूपं नोद्गच्छति न वा चाभीकरस्ये भर्जनकपालस्ये
वारिस्ये वा तेजसि । शुक्लञ्च रूपसक्तौ न कापि, उष्णञ्च सूर्यो
न चान्द्रे न वा चाभीकरे तत् कथमेतदिति चेन्न उद्ग्रादौ तेजस्वेन
भास्वररूपानुमानात् । तेजस्वमेव तत्र स्वरूपासिद्धिमिति चेन्न उष्ण-
सूर्यवत्त्वेन तदनुमानात्, चाभीकरे कथमिति चेत् तत्र भास्वररूपा-
भावेऽपि स्वत्नान्तसंयोगेनानुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वेन व्यति-
रेकिणा तेजस्वानुमानादिति वक्ष्यमाणत्वात् भर्जनकपालादिनिष्ठे
चोष्णसूर्यवत्त्वेन तेजस्वानुमानात् । चतुर्विधं हि तेजः किञ्चिदु-
द्भूतरूपस्यं यथा सौरादि, किञ्चिदुद्भूतरूपमनुद्भूतस्यं यथा चान्द्रम्,
किञ्चिदनुद्भूतरूपस्यं यथा नायनम्, किञ्चिदनुद्भूतरूपमनुद्भूतस्यं
यथा नैदाद्यं वारिभर्जनकपालादिगतञ्च तेजः । नायनमध्ये साधारि-
ष्यते ॥ १ ॥

* सूर्यवान् वायुः ॥ ४ ॥ *

क्रमप्राप्तं वायुलक्षणमाह ।

रूपासमानाधिकरणसूर्यसमानाधिकरणजातिमत्त्वं रसासमाना-
धिकरणानुष्णाशीतसूर्यसमानाधिकरणजातिमत्त्वं गन्धासमानाधिकर-
णानुष्णाशीतसूर्यसमानाधिकरणजातिमत्त्वं सूर्येतरविशेषगुणासमाना-
धिकरणविशेषगुणसमानाधिकरणजातिमत्त्वं वा वायुलक्षणम् ॥ ४ ॥

* त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥ *

नन्वाकाशकालदिगात्मनामपि रूपादिमत्त्वं कथं न लक्षणमतं
स्याह ।

अत्र विदिरूपलक्षणवचनः नोपलभ्यन्ते यतोऽतो न ते रूपादयो
नियोगतः सत्त्ववतो विकृततो वा वर्तन्ते नभःप्रभृतिषु द्रव्येष्वि-
त्यर्थः । ननु दधिधवलाकाशमिति कथं प्रतीतिरिति चेन्न निहिर-

नह्यं विवदरूपाणां पक्षान्तराभिमानात् कथं तर्हि नीलं नम
इति प्रतीतिरिति चेन्न सुमेरोर्दक्षिणदिशमाक्रम्य स्थितस्तेन्द्रीकृत्य-
यिष्यत्यस्य प्रभानाद्योक्तवतां तथाभिमानात् यत्तु सुदूरं गच्छन्नुक्तुः
परावर्त्तमानं स्ववक्षुःकनीनिकासाकृत्यस्य चाभिमानं जनयतीति मतं
तदयुक्तं पिङ्गवसारनवनानामपि तथाभिमानात् । इहेदानीं रूपा-
दिकमिति-प्रत्ययात् दिक्कावयोरपि रूपादिषु तत्कमिति चेन्न समवा-
येन पृथिव्यादीनां तल्लक्षणस्थोक्तत्वात् न तु सत्त्वज्ञानरेश्यापि इहेदानीं
रूपात्मन्नाभाव इत्यपि प्रतीतेः सर्वाधारतैव दिक्कावयोः ॥ ५ ॥

* सर्पिर्जंतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद्भवत्वमग्निः सा-
मान्यम् ॥ ६ ॥ *

ननुपां द्रवत्वं लक्षणमुक्तं तदयुक्तं पृथिव्यामपि द्रवत्वोपलब्ध्या-
दित्यत आह ।

सर्पिरादीनां बह्वृत्वत्वमग्निस्तदग्निसंयोगाद्विनिष्ठात् न तु सांख्य-
द्विकं तादृशज्ञापां लक्षणं द्रवत्वमात्रं तु पृथिव्या अग्निः सामान्यं न तु
सांख्यद्विकं द्रवत्वमपीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

* त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्भवत्वमग्निः
सामान्यम् ॥ ७ ॥ *

ननु तथापि त्रपुसीसलोहरादौ तेजसि गतत्वेन तदवस्थैवाति-
व्याप्तिरित्यत आह ।

उपलक्षणञ्चैतत् कांक्ष्यताकारकूटपारदादीनामप्युपसंयङ्गः । श-
क्यलक्षणसाधारणञ्च अत्यन्ताग्निसंयोगादुच्छिद्यमानकत्वद्रवत्वाधिकर-
णत्वमेव तथाच सुवर्णादीनामपि द्रवत्वं नैमित्तिकमेव निमित्तस्याग्नि-
संयोगस्याव्यव्यतिरेकसिद्धत्वात्, परन्तु पूर्वज्ञानेऽग्निपदमौष्ण्यप्रकर्ष-
यत्तेजःपरम्, इह तु वज्रिपरमिति विशेषः । ननु सुवर्णादीना-
मपि पार्थिवत्वमेव द्रव्यानन्तरत्वं वा घीतिमयत्वादेः पार्थिवत्वव्यवस्था-
पकत्वाद् द्रवत्वाद्युद्देश्यं पृथिवीवैधर्म्यस्याप्यनुभवात् द्रव्यानन्तरत्वव-

स्वापकत्वादिति चेन्न सुवर्णं तेजसम् अत्यन्तान्नसंयोगेऽप्यनुच्छिद्य-
मानद्रवत्वाधिकरणत्वात् अक्षयं तक्षयं अथा प्रथिवीति व्यतिरेकिता
तेजसत्वसिद्धेः । न च जलपरमाण्वो विरुद्धता द्रवत्वस्थानित्वत्वेन
विशेषणीयत्वात् नच प्रदीपादेः सपक्षाहेतोर्व्यावृत्तेरसाधारण्यं सुवर्णं
न पार्थिवमिति साध्यात्वेत्वात् नचात्र गुरुत्वाधारस्य पक्षात्वे बाधः
तदतिरिक्तस्य पक्षात्वे चाश्रयासिद्धिः, द्रवत्वाधिकरणत्वेन पक्षत्वात्,
नचात्यन्तिकत्वं दुर्वचं, प्रहरपर्यन्तमन्नसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानानित्य-
द्रवत्वाधिकरणत्वादिति विवक्षितत्वात् नच तरतमादिप्रत्यवादान्नय-
नाशाच्च द्रवत्वनाशोऽप्यवश्यं वाच्य इति वाच्यं समानाधिकरणद्रवत्व-
सामान्यसमवृत्तिताम्नसंयोगजन्यध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिद्रवत्वसामान्यवद्द्र-
वत्ववत्त्वादित्यस्य हेत्वर्थत्वात् अथा पीतमगुरुत्वान्नयः पीतरूपभिन्न-
रूपप्रतिबन्धकद्रव्यसंयुक्तः प्रहरपर्यन्तमन्नसंयोगेऽपि पीतरूपभिन्न-
रूपानान्यत्वात् अनलसंयुक्तजलमध्यस्थितपीतपटवत् । ननु चान्य-
कारे सुवर्णरूपपङ्कपत्तिस्तदानीं तद्रूपस्याभिभवाभावात् बलवत्त्वजाती-
यपङ्कजतस्यापङ्कजस्याभिभवपदार्थत्वात् इति चेत् तत्र फलबलेन
बलवत्त्वजातीयसम्बन्धमात्रस्याभिभवपदार्थत्वात् तदुक्तम्,

“भूसंसर्गवशाच्चान्यरूपं नैव प्रकाशते” ।

इति दिक् ॥ ७ ॥

* विषाणी ककुडाम् प्रान्ते बालधिः सास्त्रावान्
इति गोत्रे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥ *

एवं अर्धवद्द्रव्यचतुष्कलक्षणप्रकरणं समाप्तं वायोरलक्षणमाश्रया-
सिद्धमिति तत्प्रातिजिहीर्षया वा आदावतुमानं प्रमाणसुपन्यस्यानु-
मानस्यैव प्रथमं दृष्टान्तसारेण प्रामाण्यसुपपाद्यं वायुसाधनप्रकरणमा-
रभते ।

अथा गोत्रं प्रति विषाणरदीनि लिङ्गानि गृहीतव्याप्तिकानि
तत्प्रातिजिहीर्षया आदिद्रव्यपक्षकलिङ्गाभ्यपि सामान्यतो दृष्टानि प्रमा-
ण्यभावात्सादाहन्तीति भावः । अत्र यद्यपि विषाणित्वमात्रं न

गोले चिह्नं महिषादौ व्यभिचारात् । न च वाङ्मादिभ्यश्च विशेषण-
विशेषस्य व्यर्थत्वापत्तेः तथापि गोविषाद्ये महिषमेवादिविषाद्या-
येषवा वैलक्षण्यमावहयतां धूम इव ते ते विशेषा चिह्नभाषणादाय-
न्मेव विषाद्येष्वपि अक्षुत्त्ववक्रात्पठितवत्तुमारत्यस्तु सत्यदीर्घत्वादयः ।
ते च विशेषाः निपुणतरवेद्याः सन्मेव तथाच व्यञ्जितविप्रकृतगोपिच्छ-
क्षयं गोर्विषाच्चविशेषवत्त्वात् पूर्वाह्नुभूतगोपिच्छवदित्यनुमानमप्रत्यूह-
मेव । एवं कज्जहत्तापि चिह्नं गोले, प्रान्ते बाह्यधिमत्त्वमपि क्षतन्त-
मेव चिह्नं गोले, प्रान्ते बाह्या आधीयन्तेऽस्मिन्निति प्रान्ते बाह्यधिः
पुच्छविशेषः अक्षुत्त्वमासात् गोपुच्छ एवान्ते बाह्यधिमन्नेनोच्छते न हि
तथा गोपुच्छेषु प्रान्ते बाह्यधित्वं तथाऽश्वमेवादपुच्छेषु, तेषां साव-
र्येन बाह्यमयत्वात् महिषादिपुच्छे तादृशी प्रवृत्तता नास्तीति वैल-
क्षण्यत्वात् अन्ते बाह्यधिमत्त्वमपि गोले चिह्नं मत्तुकोपात् गोपिच्छ-
उच्छते तथावायं गौः प्रान्ते बाह्यधिमत्त्वात् पूर्वाह्नुभूतगोपिच्छवत्,
वाङ्मावत्ता तु प्रविष्टेव गोले चिह्नम् ॥ ८ ॥

* अर्थस्य वायोः ॥ ८ ॥ *

एवं सकललोकवात्मावाहिनोऽनुमानस्य दृष्टावृत्तारोपे प्राणाख्य-
समिधाच्च वायुसाधनप्रकरणमारिष्यमान आह ।

चिह्नमिति शेषः चकारात् शब्दवृत्तिकम्पाः सत्तुतीयन्ते । ननु-
वक्ष्यमानस्यार्थः पृथिव्या एवाह्नुतद्रूपायाः स्यादिति चेन्न उक्तं तस्य
पृथिवीस्यार्थस्योक्तद्रूपमनन्तरीयकत्वात् । तथाच योऽयं अर्थोऽह्नु-
भूयते स क्षिपदाश्रितः अर्थत्वात् पृथिव्यादिस्वार्थवदिति सामान्यतो-
दृष्टेन अर्थान्नवविद्वाँ अर्थान्नवो न पृथिव्यादिलवात्मकः नीरूपात्वात्
नाकाशादिष्व्वात्मकः अर्थवत्त्वादित्येतरदायकवृत्ततेनाह पृथिव्यातिरिक्त-
द्रव्यवृत्तिः, एवं शब्दविशेषोऽपि वायौ चिह्नम्, तथाहि अस्मि
रूपवद्द्रव्याभिघाते योऽयं पञ्चादिशब्दसन्तानः स अर्थवद्भेदवद्द्रव्या-
भिघातनिमित्तकः अविभक्तमानापयवद्द्रव्यवत्त्वव्यवच्छिन्नानामत्वात्
दृष्टानिघातजभेरीशब्दसन्तानवत् रूपवद्द्रव्याभिघातव्यतिरेकस्य

योग्याहुं पञ्चविधः । तच्च स्वर्गवद्भेदवद्द्रव्यकण्डूव्यातिरिक्तमेव परि-
शेषात् । एवं धृतिविशेषोऽपि बाधोर्द्ध्वं तथाहि दृढत्वस्य न वि-
त्तुविमानानां न भवति धृतिः स्वर्गवद्भेदवद्द्रव्यसंयोगजा चेन्नानधि-
ष्ठितद्रव्यधृतित्वात् प्रवाहे दृढकाष्ठनौकादिधृतित्वं अभिधानकत-
विषादिधृतौ च कण्डूवाद्यधिष्ठानमेव एवं पक्षिकाद्यादिधृतावपि,
न चेन्द्राधिष्ठितत्वेन हेतुविशेषावबिधिः चेत्तत्पदेन तदितरस्य शि-
क्षितत्वात् । एवं कम्पोऽपि वायुसत्त्वे विद्धं तथाहि इदं रूपवद्-
द्रव्याभिघातमन्तरेण दृष्टादौ कर्म स्वर्गवद्भेदवद्द्रव्याभिघातजं गुह्य-
प्रत्यक्षवटात्मसंयोगान्यकर्मत्वात् नदीपूराहतवेतसवनकर्मवदिति गुह्य-
पदेन दृष्टवटात्मसंयोगद्रवत्वसंस्काराणां प्रपञ्चः तेन तदजन्मकर्मत्वं
हेतुः । ननु प्रत्यक्ष एव वायुः किमत्र विद्वन्नेपेक्षयेति चेन्न वायु-
ने प्रत्यक्षः नीरूपवद्भिर्द्रव्यत्वात् गगनवदित्यनुमानादतीन्द्रित्वस्यैव
सिद्धेः । ननु वायुः प्रत्यक्षः स्वर्गाश्रयत्वाद् घटवदिति प्रत्यक्षत्वानु-
मानमिति चेन्न उद्भूतरूपवत्त्वस्यालोपाधित्वात्, न च रूपाद्वावात्मनि
च साध्याव्यापकमेतत् पक्षधर्मवद्भिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य साधनधर्माव-
च्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकत्वात्, न च चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे तत्तन्मं
तत्रैव तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्वार्थप्रत्यक्षत्वे तु योग्यस्वर्गवत्ता-
मात्रस्य तन्त्रतेति वाच्यं । रूपान्वयव्यतिरेकबोद्धव्यत्वापि तन्त्रत्वात्
न ह्युभयविरुद्धस्यैव प्रत्यक्षता रूपस्य यद्भवन्तरेण दृष्टा । किञ्च
यदि वायुः प्रत्यक्षः स्यात् सकृदादिवाक्यान्वयगुणोपलब्धेऽपि तन्मं
स्यात् नन्वस्यैव फूत्कारादौ सकृदायाः परिमाणस्य च हस्तवित्कृदादेः
उभयपार्श्ववर्तिनोर्वाक्योः पृथक्त्वस्य च परत्वापरत्वयोश्च प्रत्यक्षता
वायुजातीयस्य व्यक्तिपरतया तु न तथापि निवर्तः पृष्ठवन्नवस्त्रादौ
तदनुपपन्नमिति चेन्न व्यक्तिपरतयैव निवर्तत्वात् पृष्ठवन्नवस्त्रादौ चार्ज-
वावस्थाने सकृदादीनां यद्वाचात् अनार्जवावस्थानदोषात् तदयम्
उद्भूतरूपस्यैव निश्चितामेव वद्भिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे तन्मे प्रभाया नवन-
गतपीतद्रव्यस्य चन्द्रमहस्य स्वर्गाहुर्द्रवाद्प्रत्यक्षत्वं निदापोऽथोर्विभ-
क्तावयववद्द्रव्याणाञ्च रूपाहुर्द्रवाद्प्रत्यक्षत्वमिति न्यायवार्तिकतात्पर्यं-

टोकाकृतः, स्यादुक्तवेऽपि प्रभादीनां प्रत्यक्षतैव अतएव चान्द्राद्योक्ते
नभसि प्रसिद्धाद्यादिसंयोगविभाजयोः प्रत्यक्षतैवेति सस्यदायविदः,
न चोद्भूतस्यैवत्वं सामान्यतोवहिरूर्ध्वप्रत्यक्षताप्रयोजकमिति वाच्यम्,
इन्द्रीयप्रभाया अप्रत्यक्षतापत्तेः, न चोद्भूतविशेषगुणवत्त्वमेव तन्मम्
साकाशस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेः, न च जन्मसङ्गत्वसमानाधिकरणोद्भूत-
विशेषगुणवत्त्वं तथा रसनापवर्त्ति-पित्तद्रव्यस्य तैत्तगोक्तवेऽप्यप्रत्यक्ष-
त्वात् तस्मादुद्भूतरूपवत्त्वमेवात्मेतरद्रव्यप्रत्यक्षतातन्मं तच्च वायो नास्ती-
त्यप्रत्यक्षो वायुः ॥ ८ ॥

* न च दृष्टानां स्यर्ग इत्यदृष्टलिङ्गी वायुः ॥ १० ॥ *

ननु प्रत्यक्षतो दृष्टमिह लिङ्गं नास्ति न हि वज्रिधूमवोरिवेक
प्रत्यक्षेण व्याप्तिपक्षः । किञ्च पृथिव्याद्यन्यतमस्यैव स्यर्गोऽप्ययं
भविष्यतीत्यत आह ।

अयं स्यर्गो यः पक्षः क्रियते स दृष्टानां पृथिव्यप्रेक्षणं न भवति
रूपावहचरत्वात् तथाचायं स्यर्गः कचिदान्त्रित इत्यनुमेयमित्यदृष्टलिङ्गः
सामान्यतोदृष्टलिङ्गोऽपि वायुः पक्षधर्मतावच्छादायात इत्यर्थः, यद्यापि
दृष्टमेव स्यर्गादिचतुष्कं लिङ्गमिति तथापि वायुना सङ्गादृष्टोतव्या-
पिकत्वाददृष्टलिङ्गत्वमुक्तं न ह्ययं धर्मो वायुरिति प्रतिज्ञाय वायुः
साधवित्वं शक्यते तथाच सामान्यतोदृष्टादेवेतरबाधसङ्गताहायु-
सिद्धिरिति भावः ॥ १० ॥

* अद्रव्यवत्त्वे न द्रव्यम् ॥ ११ ॥ *

उपलभ्यमानस्यर्गान्त्रयमवयविनं साधवित्वा परमाणुलक्षणं वायुं
साधवितुमाह ।

द्रव्यमात्रयभूतमस्यास्तीति द्रव्यवत् न द्रव्यवत् अद्रव्यवत् द्रव्या-
नान्त्रितमित्यर्थः तथाचाकाशवत् परमाणुलक्षणो वायुर्द्रव्यम् अन्येषां
पदार्थानां द्रव्यानत्रितत्वात् आनत्रितत्वज्ञान्यत्वं नित्यद्रव्येभ्य इत्यभिधा-
नात् परमाणुभ्यां ह्यणुकारत्वात् ह्यणुकादिप्रक्रमेणावयविनो महत
आरम्भस्योपपादनीयत्वादिति ॥ ११ ॥

* क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च । १२ । *

वायुपरमाणोर्द्रव्यसाधकं हेतुद्वयं सञ्ज्ञितञ्चाह ।

वायुपरमाणुर्द्रव्यमिति शेषः यद्यपि द्रव्यत्वे सिद्धे क्रियावत्त्वं गुणवत्त्वञ्च सिध्यति तत्सिद्धौ च द्रव्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः तथाप्युपलब्धमानस्यशास्त्रस्यावयविनो मूलभूतस्य परमाणोरसमाधिकारणसंयोगन्यथानुपपत्त्या क्रियावत्त्वम्, अवयविस्यर्गरूपादेः कारणगुणपूर्वकत्वनियमाद् गुणवत्त्वञ्च सिद्धं ताभ्याञ्च द्रव्यत्वमित्यदोषः । तत्र क्रियावत्त्वं सपक्षकदेशवृत्तिं गुणवत्त्वञ्च सपक्षव्यापकम् । चकारात् समाधिकारणत्वं द्रव्यसाधकं सञ्ज्ञिनोति । ननु परमाणोरेव न परमाणं कस्य द्रव्यत्वं साध्यत इति चेन्न स्थूलकायस्य क्रियाविभागादिन्यात्रेन भव्यमानस्याल्पतरतमादिभावात् यतो नात्मीयः स एव परमाणुः अवयवव्यविप्रसङ्गज्ञानवधित्वे क्वान्तावयवत्वाविशेषे कुमेरुसर्पपादीनां परिमाणाविशेषापास्तः कारणसंख्याविशेषमन्तरेण परिमाणप्रचयोरपि परिमाणभेदं प्रत्यतन्त्रत्वात्, न च विनाशावधिरेशायम् अवयवव्यविप्रसङ्गः क्वन्यस्य निरवयवत्वेन विनाशानुपपत्तेः सावयवत्वे च निरवधित्वापत्तेस्तत्र च दोषस्योक्तत्वात् । ननु त्वुटिरेवावधिर्दृश्यमानत्वाददृश्यनानकत्वायां मानाभावादिति चेन्न तस्य चाक्षुषद्रव्यतया सञ्ज्ञत्वात्नेकद्रव्यत्वयोरावश्यकत्वात् तस्मात् त्वसरेणवयववयव एव परमाणुर्यथा दृष्टव्यादौ तथा वायावधीति सिद्धौ वायुपरमाणुः ॥ १२ ॥

* अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ । *

ननु क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च घटादिवत् परमाणोरनित्यत्वमनुमेयमत आह ।

परमाणुसञ्ज्ञसाधयोरिति शेषः द्रव्यं हि समाधिकारणासमाधिकारणान्यतरनाशाच्चरति परमाणोस्तु निरवयवतया भैतदुभयमस्ति तथाच विनाशकाभावाच्च विनश्यति क्रियावत्त्वे गुणवत्त्वे च हेतौ सावयवत्वमुपाधिः स च पक्षधर्मद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकः केवलसाध्यव्यापकस्तु प्रागभावप्रतियोगित्वमुपाधिः ॥ १३ ॥

* वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १४ ॥ *

ह्यणुकादिप्रक्रमेणारम्भसिद्धौ सिद्धमपि वायुनानात्वं प्रकारान्तरे-
णापि साधयितुमाह ।

वायुसंमूर्च्छनमिति वाय्वोर्वायूनां वा संमूर्च्छनं संयोगविशेषः ।
स च समानवेगयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातः । स च तृणतुल-
कादेरुर्ध्वगमनेनानुमीयते वाय्वोरुर्ध्वगमनस्य सन्निपातस्य चातीन्द्र-
यत्वात् तृणादीनान्तु प्रत्यक्षाणामूर्ध्वगमनलक्षणायाः क्रियायाः प्रत्य-
क्षायाः स्पर्शवद्देगवदुद्ग्याभिघातनोदनान्वतरजन्यत्वमनुमीयते तथाहि
तिथ्यगमनस्यभावस्य वाय्वोरुर्ध्वगमनं परस्परप्रतीघातमन्तरेणानुपप-
द्यमानं परस्परप्रतीघातं साधयति नदीपथःपूरयोस्तथादर्शनात् तदुर्ध्व-
गमनञ्च तृणाद्युर्ध्वगमनानुमेयं न हि तृणादीनानुर्ध्वगमनं स्पर्शवद्दे-
गवदुद्ग्याभिघातनोदनान्वतरद्विनेति ॥ १४ ॥

* वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावादु दृष्टं लिङ्गं न
विद्यते ॥ १५ ॥ *

नन्वदृष्टलिङ्गो वायुरित्युक्तं तथाच कथमेतदित्यत आह ।

दृष्टं हि लिङ्गं यत्न प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहस्तदुच्यते यथा धूमो-
ज्ज्मोः, वायुसन्निकर्षे च वायुना सञ्चाविनाभावे प्रत्यक्षं नास्ति न हि
भवति यो यः स्पर्शकस्यादिमान् स वायुरिति कस्यचित् प्रत्यक्षं
वायोरेवामृत्यत्वाद् एव तादृशं प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिर्लिङ्गं नास्ती-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

* सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ १६ ॥ *

तर्हि वायोरनुमानमेव कथमित्यत उक्तमेव दृढयितुमाह ।

अनुमानं हि त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च । तथा-
चायमनुभूयमानस्पर्शः क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् गुणत्वाद्देति सामान्य-
तोदृष्टादेवेतरबाधसङ्कतात् अदृष्ट्यातिरिक्तद्व्याश्रितत्वं सिध्यती-
त्यर्थः । गतं तर्हि केवलव्यतिरेकिणेति चेन्न इतरबाधानन्तरं यत्न

बाधाम्यतो दृष्टं प्रवर्तते तत्तादृश्यानाश्रितत्वं पञ्चविशेषणं सिद्ध-
मादाय तददृश्यानाश्रितोऽयं स्वयः क्वचिदाश्रित इति प्रतिज्ञार्थो-
ऽदृश्यातिरिक्तदृश्याश्रितत्वमनादाय न पर्यवस्यतीति-प्रतीत्यर्थोपर्य-
वसन्नतयाऽन्वयिन एव तत्त्वज्ञिः । यत् तत् पूर्वमेव बाधायतारात्
सामान्यतो दृष्टं तत् प्रतीत्यर्थपर्यवसानात् केवलव्यतिरेकीत्यभ्युपग-
मात् । प्रकारार्थं केवलव्यतिरेकीति तत् तुल्यमेव । उक्तस्थले प्रका-
रस्यान्वयिन एवोपस्थितेः व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति-
नियमस्त्वप्रामाणिकः सामर्थ्याविशेषसाक्षिव्यात् प्रकारान्तरभानस्यापि
सम्भवात् ॥ १६ ॥

* तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥ *

ननु चाविशेष इति वायुरयमित्थाकाराऽनुमितिर्न भवति किन्त्व-
ददृश्यातिरिक्तदृश्याश्रितत्वेनैव प्रकारेणेति विवाच्यतं यदि, तदा तस्य
द्रव्यस्य वायुसंज्ञायां किं मानमत आह ।

यस्याविशेषाकारेण नानुमितिः तस्माद्वायुरिति नाम आग-
मिकम्, आगमो वेदः ततः सिद्धमित्यर्थः “वायुर्न क्षेपिष्ठा देवता”
“वायव्यं श्वेतं कामलमालभेत” “वायुश्च सर्ववर्णोऽयं सर्वमन्ववहः
शुचिः” इत्यादि-विधिषेपीभूतार्थवादादेव वायुसंज्ञाधिगताः । यथा

“यच्च दुःखेन सन्धिज्ञं न च यस्तमनन्तरम्” ।

इत्यादर्थवादात् स्वर्गसंज्ञायाः ।

“वसन्ते सर्वशस्थानां जायते पत्रशतनम् ।

सोदमानाश्च तिष्ठन्ति यथाः कण्ठिशशालिनः” ॥

इत्यर्थवादात् यवसंज्ञायाः, “अम्बुजो वेतसः” इत्यर्थवादात् वेत-
ससंज्ञायाः । “वराहं गावोऽनुधावन्ति” इत्यर्थवादात् वराहसं-
ज्ञायाः, अन्यथा “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ विशिष्टसुखानुपस्थितौ
यानादिषु स्वर्गार्थिनां प्रवृत्तिर्न स्यात् न स्याच्च “यवमयश्चरुर्भवति”
“वेतसे कटे प्राजापत्यं धिनोति” “वराहो कोपानत्” इत्यादौ
क्लृप्ताप्रसिद्धिसमुद्भूत प्रवृत्त्यनव्यवसायः, क्लृप्ता हि यववराहवेतस-

शब्दान् ककुवायसजम्बुषु प्रयुञ्जते तथाचार्यवादननरेण सङ्केतः
स्त्रादित्वागमादेव तत्सदर्थप्रतीतिरिति भावः नाममात्रमागमिकं द्रव्य-
सिद्धिस्तु सामान्यतो दृष्टादेव ॥ १७ ॥

* संज्ञा कर्म त्वस्माद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥ *

एवं वायुप्रकरणं समाप्य तत् किञ्चिन्नादिजन्यत-डित्युक्तित्वसंज्ञा-
वत् वायुसंज्ञापीत्यागमस्य सर्वज्ञप्रणोतत्वसुपपादयन् औपोद्वातिकमीश्व-
रप्रकरणमारिष्यमान आह ।

तु गन्धः स्पर्शाऽक्षिक्कव्यच्छेदार्थः संज्ञा नाम कर्म कार्यं चित्त्वादि,
तदुभयमस्माद्विशिष्टानाम् ईश्वर-सङ्केतोऽपि लिङ्गम् ॥ १८ ॥

* प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥ *

कथमेतदित्यत आह ।

अत्रापि संज्ञा च कर्म चेति समाहारइत्यादेकवङ्गावः संज्ञाकर्तुर्ज-
गत्कर्तुश्चाभेदसूचनार्थः । तथाहि यस्य स्वर्गापूर्वादयः प्रत्यक्षाः स
एव तत्र स्वर्गापूर्वादिसंज्ञाः कर्तुमीष्टे प्रत्यक्षे चैतन्मैत्रादिपिण्डे पित्रा-
देश्चैतन्मैत्रादिसंज्ञानिवेशनवत् एवञ्च घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्व-
रसङ्केताधीनमेव यः शब्दो यत्नेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः यथा
या काचिदोषार्धिकुलदंष्ट्राप्यसृष्टा सा सर्वाऽपि सर्पविषं चलीत्येता-
दृशी संज्ञा अस्मादाद्विशिष्टानां लिङ्गमनुमापकं याऽपि मैत्रादिसंज्ञा
पित्रा पुत्रे क्रियते साऽपि “द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्”
इत्यादि-विधिना नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथाच सिद्धं संज्ञाया ईश्वरलिङ्ग-
त्वम् । एवं कर्मापि कार्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि चित्त्वादिकं सकलं कं
कार्यत्वात् घटवदिति अत्र यद्यपि शरीराजन्तं जन्तं वा जन्यप्रयत्ना-
जन्तं जन्तं वा सकलं कत्वासकलं कत्वेन विषादाध्यासितं वा सन्दिग्धमान-
कलं कत्वं वा चित्त्वादित्वेन न विवक्षितम् व्यदृष्टद्वारा चित्त्वादेरपि जन्य-
प्रयत्नजन्यत्वात् विषादसन्देहयोश्चातिप्रसक्तत्वेन पक्षतानवच्छेदकत्वात्
किञ्च सकलं कत्वमपि यदि क्षतिमज्जन्यत्वं तदाऽस्मादादिना सिद्धमा-
धनम् अस्मादादिज्ञतेरप्यदृष्टद्वारा चित्त्वाद्विजनकत्वात् उपादानगोचर-

कतिमज्जन्तत्वेऽपि तथा, अकदादिकतेरपि किञ्चिदुपादानगोचरत्वात्,
कार्यत्वमपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे व्यभिचार इति
तथापि सिद्धिः सकलं का कार्यत्वात् अत्र च सकलं कत्वमदृष्टाकारकं
कतिमज्जन्तत्वं कार्यत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्नसत्ताप्रतियोगित्वं नचाहु-
रादौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं साध्याभावनिश्चये हेतुसदसत्त्वमन्दे हे सन्दि-
ग्धानैकान्तिकत्वस्य दोषत्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, न
च पक्षातिरिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं राजान्नापत्तेः नहि दोषस्यायं
महिमा यत् पक्षं नाक्रामति तच्चादहुरस्फुरणदशायां निश्चितव्याप्ति-
केन हेतुना तत्र साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् क सन्दिग्धानैकान्तिकता तद-
स्फुरणदशायान्तु सुतरामिति संक्षेपः ॥ १८ ॥

* निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥ २० ॥ *

एवं सूत्राभ्यामीश्वरप्रकरणं समाध्याकाशप्रकरणमारिभुमान
आह ।

इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्क्षेपणादीन्यपि कर्माणि संस्कृताति
स्पर्धवद्द्रव्यसञ्चारो निष्क्रमणं प्रवेशनञ्च तदकार्यस्याकाशस्य लिङ्गमिति
साङ्गताः ॥ २० ॥

* तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥ *

तदेतद्द्रव्यमित्युक्तम् ।

निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् समवायिकारणतया आकाश-
मनुमापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्तसमवायिकारणकत्वात्
न कर्माणि व्यासज्यष्टीत्युक्तं न याऽमूर्तं दृष्टीति ॥ २१ ॥

* कारणान्तरानुत्पत्तिवैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥ *

ननु चासमवायिकारणतयेयाकाशमनुमापयिष्यति निष्क्रमणप्रवे-
शनादीकृत आह ।

अनुत्पत्तिर्कर्मणम् अनुकल्प्यते प्राप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारण-
ान्नरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुत्पत्तिर्कर्मणं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः ।

द्रव्याभावदहनवायविकारणं न भवत्येव असमवायिकारणता च कारण-
कार्यप्रत्यासत्त्या कार्ये कार्यप्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुवृत्तायां पटवृत्त-
प्रति, दहनवायविकारणता महतीति संशयं कथंते गुह्यप्रतिपत्ति-
कत्वात्, द्वितीया च यथा आत्मनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, द्रव-
श्वासमवायिकारणता लघ्वीति संशयं कथंते लघुप्रतिपत्तिकत्वात्, आका-
शस्य तु निष्कमण्यप्रवेशनादौ कर्मणि न समवायिकारणता नाप्यसम-
वायिकारणता तथाच न च कर्माकाशस्यै विष्कृमिति ॥ २२ ॥

* संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥ *

ननु निमित्तकारणमस्तु कर्मण्याकाशम्, इत्युक्ते ह्याकाशे पक्षि-
काण्डादीनां संश्रवणमत आह ।

मूर्त्तसंयोगेन कर्मकारणस्य वेगगुहत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्मणो-
ऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्य व्यापकत्वात्, तस्मादाकाशा-
न्वयोऽन्यथाविद्य एव नाकाशनिमित्तां साधयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

* कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥ *

एवं साङ्गमते दूषिते शब्दमाकाशे विष्कृतपमाद्विष्यन् परि-
शेषानुमानात् पीठसारथयन्नाह ।

पृथिव्यादिवक्ष्ये कार्ये ये विशेषगुणा रूपादिवन्ते कारणगुण-
पूर्वका दृष्टाः शब्दोऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वं सति बाह्यैकेन्द्रिय-
मात्रस्याज्ञात्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्यं नोपपद्यते यत्
कारणगुणपूर्वकः शब्दः स्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

* कार्यान्तराप्तादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥ *

ननु वीणावेणुसदृशकृपटहादौ कार्ये शब्द उपपद्यते तथाच
तत्कारणगुणपूर्वकः स्वादत्त आह ।

भवेदेवं यथा तन्तुकपादादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तत्तज्जातीयञ्च
रूपरसाद्यन्तरं पटवटादातुपपद्यते तथा वीणावेणुसदृशकृपाद्यवयवेषु
चः शब्द उपपद्यन्तस्तज्जातीयवेषु वीणावेणुसदृशकृपाद्यवयवविन्तुपपद्यते

न चेवम्, प्रत्युत निःशब्देवावयवैर्वीणाद्यारम्भार्थनात् शीघ्रपैस्तु तन्तु-
कषाकादिभिः पटपटाद्यारम्भस्यार्थनात् किञ्च यदि शब्दः अर्थवतां
विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नातु-
भूयते नञोकावयवव्याप्तिता रूपादयो वैसित्येवातुभूयन्ते तस्मात् अर्थ-
वद्विशेषगुणः शब्दः ॥ २५ ॥

* परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनो-
गुणः ॥ २६ ॥ *

मन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह ।

शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी यत्ने जाने इच्छामी-
त्यादिवत् अहं पूर्य^० अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि धीः स्यात् नत्वे-
वमस्मि, किन्तु शब्दः पूर्य^० ते, वीणा वाद्यते इति प्रतिशान्तिं लौकि-
काः । किञ्च शब्दो नात्मगुणः वाद्येन्द्रियप्राप्तत्वात् रूपादिवत्, अपि
च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्यादधिरेषात्पुनश्च तेन दुःखादि-
वत् तस्मात् सुखं परत्र समवायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह
प्रत्यक्षत्वादिति नात्ममनोगुण इति समासे कर्तव्ये यदसमासकरणं
तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्कालयोरपि
गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् ॥ २६ ॥

* परिशेषास्तिङ्गमाकाशश्च ॥ २७ ॥ *

वर्धमयं परिशेषस्तदाह ।

शब्द इति शेषः । अत्रापि शब्दः कश्चिद्वान्तितो गुणत्वात् रूपा-
दिवदिति सामान्यतोद्घाददृष्ट्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । गुणत्वात्
वाद्येन्द्रियप्राप्तजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेत-
त्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते । परिशेषसिद्धस्य द्रव्य-
स्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावात्तत्त्वं सर्वत्र शब्दोपपत्तेर्विभु-
तम् ॥ २७ ॥

* द्रव्यत्वमित्यत्र वायुना व्याख्याते ॥ २८ ॥ *

शब्दलिङ्गाद्व्यत्यक्तत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह ।

अद्वयवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणवत्त्वाद् यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ २९ ॥ *

तत् किं बह्व्याकाशानि एकमेव येत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनाशयः । भावः सत्ता सा यथैका तथाकाशस्यैकमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

* शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥ ३० ॥ *

नन्वुगतप्रत्यय-महिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथ-
मेकत्वं तद्दृष्टान्तेन सेत्तव्यतीत्यत आह ।

तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां तदेका-
ग्र्यतयैवोपपत्तावाप्त्यान्तरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि
यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तन्नाविशिष्टं न च
विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति, आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिक-
मविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धि-
रिति यज्यते ॥ ३० ॥

* तदनुविधानादेकपृथक्त्वस्येति ॥ ३१ ॥ *

मन्माकाशस्य एकत्वं तावदस्तु, वैभवात् परममहत्त्वमयस्य, शब्दा-
सम्प्रदायिकारणत्वात् संयोगविभागावपि स्थाताम् एकपृथक्त्वं कथमत
आह ।

नियमेनैकपृथक्त्वमेकत्वमनुविधत्ते इत्येकपृथक्त्वसिद्धिः, इति-
रात्रिकपरिसमाप्तौ मानसप्रत्यक्षाविषयविशेषगुणवद्भूतव्यवस्थानाङ्गि-
कार्थः । तेन पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां प्रसङ्गत ईश्वरात्मनश्च सप्त स-
वसिष्ठाङ्गिके तेन चतुर्देशगुणवती पृथिवी ते च गुणा रूपरसनस्य-
स्पर्शसङ्घरापरिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागपरत्वापरत्वगुणत्वइत्यलसं-
स्काराः । तावन्त एव मन्मसप्राप्त्यन्तेन सह्यपाम् । एत एव रस-

गन्धस्त्रैहृगुरुत्वान्यपास्य तेजसः । गन्धरसरूपगुरुत्वस्त्रैहृगुरुत्वान्यपास्य
वायोः । शब्देन सच्च सङ्ख्यादिपञ्चगुणवत्त्वमाकाशस्य । सङ्ख्यादिपञ्च-
कमात्मं दिक्कालयोः । परत्वापरत्ववेगसहितं सङ्ख्यादिपञ्चकं
मनसः । सङ्ख्यादिपञ्चकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नाच्चेष्टरस्य ॥ ११ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे द्वितीयाध्याय-
स्याद्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तरात्प्रादुर्भावो
वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥ *

इदानीं भूतानां लक्षणाणि गन्धादीनि परोविशिष्टगन्धादीनां
स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह ।

रूपरसगन्धस्पर्श यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र स्वाभा-
विकाः सन्तो लक्षणतामुपयन्ति नान्यथा नहि समीरणे उपलभ्यमानं
सौरभं जिज्ञातले उपलभ्यमानं यैत्वं जले उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा
लक्षणं भवति तदेतदाह पुष्पवस्त्रयोरिति नहि कनककेतकीकुसुमसन्नि-
हते वाससि कनककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वाससः । नहि वाससः
कारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पद्यम्, किन्तुर्हि कनककेतकीसन्निधानादौपा-
धिकं नहि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम् । किं लिङ्गमत
उक्तं गुणान्तरात्प्रादुर्भाव इति गुणान्तरात् कारणगुणात् अप्रादुर्भा-
वोऽनुत्पत्तिः यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपलभ्यते स तस्य स्वाभाविकः
स्वाप्तदा तदवयवेषु तन्मुक्तो केतकीसन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्त्रे शोषण-
भ्येत न चैवमित्यर्थः तथाच विवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः
तदवयवगुणान्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शादिवत् ॥ १ ॥

* व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥ *

स्वाभाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह ।

पृथिव्यां व्यवस्थितोऽयोगान्वयोगाभ्यां परिच्छिन्नः समानासमानजातीयव्यवर्त्तकतया गन्धो लक्षणमित्यर्थः भवति हि पृथिवी गन्धवत्येव, पृथिव्येव गन्धवतीति, तदेवं समानजातीयेभ्यो जलाद्यष्ट्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिपञ्चभ्यो व्यावर्त्तकः स्वाभाविकः पृथिव्यां गन्ध इति व्यवस्थितम् ॥ २ ॥

* एतेनीष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥ *

गन्धस्य स्वाभाविकत्वव्यवस्थापनप्रकारमुष्णतायां तेजोलक्षणेऽप्यतिदिशन्माह ।

अवादिष्यन्त्ये शैत्यादावप्यवमतिदेशो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

* तेजस उष्णता ॥ ४ ॥ *

तेजोलक्षणं परीक्षते ।

स्वाभाविकोष्णता तेजोलक्षणमित्यर्थः रूपमपि शुक्लभास्वरसुषुप्त्यते ॥ ४ ॥

* अप्सु शीतता ॥ ५ ॥ *

अपां लक्षणं परीक्षते ।

स्वाभाविकी शीतता अपां लक्षणमित्यर्थः । तथाच शिलातट-
श्रीधरश्चादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । शीततया रूपरसावप्युक्तलक्षणौ
क्षेपं सांविद्विकद्रवत्वस्योपलक्षयति । ननु उद्देशलक्षणक्रमभङ्गः कुत
इति चेन्न तेजःसर्वस्य पृथिवीजलसर्वयोरभिभावकत्वसूचनाय, तयो-
र्मध्ये तेजःपरीक्षाया उक्तत्वात् वायुपरीक्षासूचनार्थं वा क्रमलङ्घनं
तथाचापान्जलातृष्णाशीतसर्पौ वायोः स्वाभाविकः सन् लक्षणमित्यु-
क्तमिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

* अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति कावलि-
क्षणम् ॥ ६ ॥ *

तदेवं कारणगुणपूर्वकाः अथैवतां विशेषगुणाः गन्धादयः
पृथिव्यादीनां लक्षणातीत्युक्तम् इदानीं क्रममात्रं काललक्षणप्रकरण-
मारम्भाय आह ।

इतिकारो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथाचापरमिति-
प्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमितिप्रत्ययः क्षिप्रमितिप्रत्ययः काल-
लिङ्गानीत्यर्थः । अपरस्मिन्नपरमित्यनेन परस्मिन् परमित्यापि द्रष्टव्यं
तेभाष्यमर्थः बहुतरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मनि स्थविरे युयानमवधिं
कृत्वा परत्वसुत्यद्यते तच्च परत्वमसमवायिकारणसापेक्षम्, न च रूपा-
द्यमसमवायिकारणं व्यभिचारात् त्वयाणां गन्धादीनां वायौ परत्वानु-
त्पादकत्वात् स्पर्शस्याप्युष्णादिभेदेन भिन्नस्य प्रत्येकं व्यभिचारात् न
चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरि-
स्सन्दानाञ्च व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवासमवायिकारणं
परिशिष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डभार्तृण्डोभयसंयुक्तं विभु स्यात् आकाशस्य
तत्स्वाभाव्यकल्पने क्वचिदपि भेदो भिन्नात् सर्वभेदेषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः
तथाच कालस्यैव भार्तृण्डसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगः परत्वमसमवायि-
कारणं काल एव भार्तृण्डक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्तरधर्मेषु
द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यासत्त्यतिरिक्तमधिकर्षोपेक्षत्वात् अन्यथा वारा-
णसीस्थेन महारजनारुणिम्ना पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणोरारुण्य-
प्रसङ्गात् । कालस्य तु तत्स्वभावतयैव कल्पनादयमदोषः । कालेनापि
रामसंक्रमः कथं नेति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तत्त्वज्ञेः एवं
स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि अपरत्वोत्पत्तिर्निरूपणीया । युगपदिति
युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्वन्ति इत्यादि-प्रत्ययानाञ्च
एकस्मिन् काले एकस्यां सूर्यगतौ एकस्मिन् सूर्यगत्यवच्छिन्नकाले
इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव सूर्यगतयो विशेषणतामनुभजन्ति न च

स्वरूपप्रत्यासङ्गा एव ताः, तस्मादेतादृशविशिष्टप्रत्यक्षान्वयानुपपत्त्या
विशेषणप्रापकं यद् द्रव्यं स कालः ॥ ६ ॥

* द्रव्यत्वानित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥ *

ननु विध्यत कालः, स तु नित्यो द्रव्यं वेति न प्रमाथ्यमत आह ।
यथा वायुपरमाण्वोर्गुणवत्त्वादुद्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं
तथा कालस्यापीत्यर्थः ॥ ७ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ ८ ॥ *

तथापि सन्तु बहवः काला इत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । चिरादिप्रत्ययानां काल-
लिङ्गानां सर्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेषलिङ्गाभावात्
सत्तावदेकत्वं कालश्चेत्यर्थः । नन्वेवं क्षणवत्सङ्गसंज्ञासदिवसाहोरा-
त्रपक्षमासवर्त्ययनसंवत्सरादिभेदेन भूयांसः कालास्तत् कथमेक इति
चेन्न भेदभावनस्य उपाधिनिवन्धनत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणि-
ज्ज्वातापिञ्जाद्युपाध्युपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव कालः
सूर्यस्यन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्काव्यावच्छेदभेदेन च भिन्न इव भासते
इत्यभ्युपगमात् तथाच कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः, स्वाप्तेयकाटा-
वित्काभावप्रतियोग्यनाधारः कालो वा क्षणः प्रतिक्षणं कस्यचिदु-
त्पत्तेः कस्याचिद्दिनाशादेतदध्यवसेयम् । क्षणद्वयञ्च क्षत्र इत्याद्युपगम-
प्रसिद्धम् । ननु तथाप्यगीतानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्रयमस्तु श्रूयते
हि “तैकाल्यसुपावर्त्तते” “तैकाल्याविद्धिः” इत्यादीति चेन्न वस्तु-
तत्प्रागभावतत्प्राध्वंसावच्छेदेन तैकाल्य व्यवहारात् येन हि वस्तुना यः
कालोऽवच्छिद्यते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते
स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्राध्वंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्यातो-
तकालः तथाचावच्छेदकत्वित्वाधीनः कालातिव्यवहारः ॥ ८ ॥

* नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे काला-
ख्येति ॥ ९ ॥ *

इदानीं सर्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह ।

इतिशब्दो हेतौ इति हेतोः कारणे सर्वोत्पत्तिमत्कारणे काल इत्याख्या । हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः चिरं जातः क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु योगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल इत्यर्थः न केवलं योगपद्यादिप्रत्ययबलात् कालस्य सर्वोत्पत्तिमत्त्वमिति कारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवासन्तिकप्राष्ट्रप्रेषयादि-संज्ञाबलादप्येतदध्यवसेयम् ॥ ६ ॥

* इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् ॥ १० ॥ *

काललिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्बिङ्गप्रकरणमारभमाण आह ।

दिश इदं दिश्यं दिग्नुमापकम् इतोऽल्पतरसंयुक्तसंयोगान्त्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधिकरणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणमपरमिति नियतादिग्देशयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यता द्रव्याद्भवति सा दिगित्यर्थः । न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्तसंयोगानामल्पीयसां वा पिण्डयोरुपनायकमन्यदस्ति न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्दिशिष्टबुद्धिः न च तामन्तरेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्दिशिष्टप्रत्ययव्यवहारो । न च काल एव संयोगोपनायकोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोपनायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियतपरधर्मापनायकत्वकल्पनायान्तु काशीरकुङ्कुमपङ्कुरागं कार्पाटकामिनीकुचकलसं प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा परधर्मोपसंक्रामकत्वे स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु नियतपरधर्मोपसंक्रामकतयैव सिद्धत्वाच्चातिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियापनायकात् कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव । किञ्चास्मात् पूर्वमिदम् अस्माद्विधिष्वमिदम् अस्मात्पश्चिममिदम् अस्मादुत्तरमिदम् अस्माद्विधिपूर्वमिदम् अस्माद्विधिपश्चिममिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमिदम् अस्मादधस्तादिदम्

असादुपरिष्ठादिहम् इत्येते प्रत्यया इत इदानीन्तानेन संवर्द्धिताः
इतेषां प्रत्ययानां निमित्तान्तरासम्भवात्, किञ्च नियतोपाध्युक्त्यायकः
कालः अनियतोपाध्युक्त्यायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो वर्त्त-
मानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधौ तु नैवं नियमः यं
प्रति या प्राची तं प्रत्येव कटाक्षितस्याः प्रतीचीत्वात् एवमुदीच्यादि-
ष्वपि वाच्यम्, यदपेक्षया सूर्योदयाचक्षसन्निहिता या दिक् सा तद-
पेक्षया प्राची यदपेक्षया सूर्यास्ताचक्षसन्निहिता या दिक् सा तदपे-
क्षया प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्तसंयोगात्प्रोक्तं ते च सूर्यसंयोगा-
त्प्रोक्तयोः भूयांसो वा दिगुपनेयाः । एवं प्राच्यभिमुखपुरुषवाम-
प्रदेशावच्छिन्ना दिगुदीची, तादृशपुरुषर्षाक्ष्यभागावच्छिन्ना दिक्
र्षाक्ष्या, वामत्वःक्षिणत्वे तु शरीरावस्यवृत्तिजातिविशेषो । गुरुत्वा-
समवायिकारणकक्रियाजन्यसंयोगात्प्रयोदिक् अधः । अदृष्टवदात्म-
संयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगात्प्रयोदिगूर्ध्वं एवञ्चेन्द्राग्निमनिर्गत-
वरुणवायुसोमेशाननागब्रह्माभिष्टानोपलक्षिता दश दिश इति व्यप-
देशान्तरं प्राच्यादिव्यपदेशात् ॥ १० ॥

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्यातं ॥ ११ ॥ *

दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह ।

गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अनान्यितत्वाच्च नित्यत्वनित्यर्थः ॥ ११ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ १२ ॥ *

एकत्वमतिदिशश्चाह ।

दिग्निष्ठाविशेषादिशेषलङ्काभावाच्च सत्त्वादेकत्वं तदनुविधानादेकपृथक्त्वम् ॥ १२ ॥

कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥ *

ननु यद्येकैव दिक् कथं तर्हि दश दिश इति प्रतीतिव्यवहारा-
वित्यत आह ।

कार्यविशेषः कार्यभेदेन नानात्वोपचार इत्यर्थः ॥ १३ ॥

* आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाह्नविध्यतो भूताच्च प्राची ॥ १४ ॥ *

तमेव कार्यं भेदं दर्शयन्नाह ।

प्राक् अस्यां सविता अक्षतीति प्राची तत्रात्र यस्यां दिशि मेह-
प्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन्
वा भवन् वा सा दिक् प्राची अत्र पुरुषाभिसन्निभेदमाश्रित्य कालतयो-
पर्यायम्, भवति हि कस्यचित्पूर्वेद्युः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः
प्रथमं घट्ट इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरिदुरस्यान् आदि-
त्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्नाय प्राचीव्यवहारः कस्यचिदिदानीम्
अस्याम् आदित्यसंयोगो भवन्नस्तोत्यभिसन्नाय प्राचीव्यवहारः भूतादिति
आदिकर्मणि क्तप्रत्ययः तेनाभिसन्नेरनियमान् यदाप्यादित्यसंयोगो
नास्ति रात्रौ मध्याह्नादौ वा तत्रापि प्राचीव्यवहारानुगमः सिध्यती-
ति भावः ॥ १४ ॥

* तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च ॥ १५ ॥ *

दिगन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमिति दिशन्नाह ।

तद्वदेव दक्षिणदिग्वर्त्तिनगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाह्नवि-
ध्यतो भूताद्वा दक्षिणाव्यवहारः एवं प्रतीच्युदीच्योरपि व्यवहारः
उच्येयः । वामत्वदक्षिणत्वे निरुक्ते एव ॥ १५ ॥

एतन् दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥ १६ ॥ *

दिगन्तरालव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमिति दिशन्नाह ।

प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्ष्यसाङ्ख्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति व्यव-
हारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरपूर्वेत्युक्तान् एते चादित्य-
संयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा दिगिति कणादरहस्ये
व्युत्पादितं विस्तरतः ॥ १६ ॥

* सामान्यप्रत्यक्षादिशेषाप्रत्यक्षादिशेषकृतेषु संश-
यः ॥ १७ ॥ *

अतर्हि भूतानां रूपादीनि लक्षणानि कारणगुणपूर्वकतया

तान्विकावि अन्यथात्यौघात्रिकानीति व्यवस्थितं पूर्वमेव, विशेषगुण-
न्यून्यविभुलिङ्गोक्तम् इदानीमाकाशस्य चिह्नं शब्दः परीक्षणीयः
स्निग्धत्वात् तान्विकाणां विप्रतिपत्तयः, केचिच्छब्दं द्रव्यमाचक्षते,
केचिद्गुणम्, गुणत्वे सत्यप्येके नित्यमाहुः अपरे त्वनित्यम्, अन्ये तु
शब्देऽपि स्फोटारूपं शब्दान्तरमाहुः । तदत्र परीक्षाभारभमाणः
परीक्षाप्रथमाङ्कं संशयमेव तावच्चक्षणतः कारणतश्च व्यवस्थापयन्नाह ।

सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतो धर्मिणः प्रत्यक्षात् यदृणात्
सत्त्वलोपात्, विशेषाप्रत्यक्षादिति विशेषस्य परस्परव्यावर्तकस्य धर्मस्य
वक्रकोटरादेः शिरःपागयादेः प्रत्यक्षादयदृणात् विशेषस्तुतेः विशेष-
स्य कोटिद्वयस्य स्यात्त्वरूपप्रत्यक्षलक्षणस्य कारणात् कारणमपि यदृण-
परं कचिदनुभूयमानधर्मयोरपि कोटित्वात् चकाराट्टट्टादेः संशय-
कारणस्य संपन्नः, असाधारणो धर्मोऽनध्यवसायात्मकज्ञानजनक इति
नोक्तः, यद्वा असाधारणस्यापि व्यावृत्तिद्वारा कारणत्वं संपन्नविपक्ष-
व्यावृत्तिः साधारणधर्म एवेति नोक्तः, विप्रतिपत्तिरपि विरुद्धप्रतिपत्ति-
द्वयजन्यं वाक्यद्वयं शब्दो नित्य इत्यपरं तदुभयं तदुभयजन्यञ्च ज्ञान-
द्वयमयुगपद्भावितात् सम्भूय न संशयकमतस्तत्र शब्दत्वादिरसाधारणः,
सत्त्वप्रमेयत्वादिः साधारणो वा धर्मः संशयक इति पृथङ्-नोक्ता
समानतन्त्रे गौतमीयेऽनध्यवसायज्ञानस्थानभ्युपगमात् असाधारणो धर्मः
संशयकारणत्वेनोक्तः विप्रतिपत्तेर्विरुद्धवाक्यद्वयस्यान्वयव्यतिरेकशालि-
नया संशयकारणत्वमुक्तम्, न्यायभाष्ये च उपलभ्यमानत्वं यत् संशय-
कारणमुक्तं सद्युपलभ्यते असद्युपलभ्यते इति उपलभ्यमानमिदं
सदसद्वेति यच्चानुपलभ्यमानत्वं कदापि नोपलभ्यते मूलककीलकादि,
असदपि नोपलभ्यते गगनारविन्दादि, तथाच पञ्चविधः संशय इति
तदेतस्यामान्यमेवेति सामान्यप्रत्यक्षादित्यनेनैव गतार्थम् । न्यायवा-
त्तिकेऽपि यत् कारणभेदेन संशये त्वत्वमुक्तं तदपि न सम्भवति व्यभि-
चारेण समानधर्मादीनां त्वयाणां कारणत्वस्यैवासम्भवात् न हि
दृष्टारणमणिजन्यवङ्गौ वैजात्यवदत्वापि वैजात्यं कल्पनीयं संशयत्वा-
वच्छिन्नकार्यं प्रति समानधर्मत्वेनैव कारणतायाः कल्पनात्, यच्च

प्रधानविधिकोटित्वप्रधाननिषेधकोटित्वादि वैजात्यसक्तं तदननुगतत्वा-
न्नावच्छेदकं तथाच संशयो न त्रिविधो न वा पञ्चविधः किन्त्वेकविध
एव, प्रकारान्तरेण तु द्वैविध्यं सूत्रजदेव स्पष्टयति । ननु जिज्ञासा-
जनकज्ञानं संशय इति न लक्षणम् अनध्यवसायेऽपि गतत्वात्, संस्कारा-
जनकज्ञानं संशय इत्यपि निर्विकल्पकसाधारणं विशिष्टज्ञानत्वेन संश-
यस्यापि संस्कारजनकत्वात् । संशयत्वञ्च जातिरपि न लक्षणं धर्म्ये
संशयत्वाभावेन तद्व्ये तज्जात्यभावात् जातेश्चाव्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमात्
इति चेत् एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानाप्रकारकं ज्ञानं संशय इति
न लक्षणम् ॥ १७ ॥

* दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥ *

द्विविधः संशयो वद्विविधयोऽन्तर्विषयकश्च वद्विविधयोऽपि
दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा जड-
त्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात् अयं स्यात् : पुरुषो वेति, अदृश्यमान-
धर्मिको यथा अरण्ये भ्रूटाद्यन्तरिते मोगवयादिपिण्डे विषाणमात्र-
दर्शनात् अयं गौर्गर्गो वेति वस्तुनस्तत्वापि विषाणधर्मिक एव सन्देहो
विषाणमिदं गासम्बन्धि गवयसम्बन्धि वेति, विवक्षाभावात्तु द्वैविध्या-
भिधानम् । यत् सामान्यं संशयहेतुस्तदनेकत्वं दृष्टं संशयकम् एकत्वं
धर्मिणि वा दृष्टं संशयहेतुरित्यत्र प्रथमां विधामाह ।

दृष्टमूर्द्धत्वं संशयहेतुः दृष्टवदिति वनिप्रत्ययः तेन दृष्टाभ्यां स्याणु-
पुरुषाभ्यां तुल्यं वर्तते पुरोवर्तिनि यदूर्द्धत्वं तद्दृष्टं संशयहेतुरि-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

* यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च ॥ १९ ॥ *

एकधर्मिविषयं यद्दृष्टं तदुदाहरति ।

संशयहेतुरिति शेषः चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः अथवा दृष्टत्वाच्चे-
तायथादृष्टमपि संशयकं यथा चैत्रो यथादृष्टः केशवान्, कालान्तरे
अथवा दृष्टः केशविनाशतो दृष्ट इत्यर्थः । क्रमेण तत्रैव चैत्रे वस्त्रा-
दृतमस्तको दृष्टे सति भगति संशयचैत्रोऽयं सकोपो निष्कोपो वेति,

तत्र हि चैतत्वं समानो धर्मः संशयकः स चैकमेव दृष्ट इत्यभिप्रेतं एवं धर्माणि दृष्टः संशयहेतुः ॥ १९ ॥

* विद्याऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥ *

उपलब्ध्यमानत्वं समानमेव धर्मं संशयकारणमाह ।

आन्तरसंशयो हि विद्याऽविद्याभ्यां भवति यथा मौहूर्त्तिकः सस्यगादिशक्ति चन्द्रोपरागादि, अस्यस्यगपि, तत्र स्वज्ञाने संशयोऽस्य जायते सस्यगादिष्टसस्यमेति, यद्वा ज्ञानं हि कश्चिद्विद्या भवति कश्चिच्चाविद्या अप्रमा भवति तथाच ज्ञायमानत्वात् सदिदमसद्देति संशयो जायते, पुनः संशयग्रहणमिहापि सामान्यप्रत्यक्षादेव संशयो न तु निमित्तान्तरादिति सूचनार्थं तथाच “समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धग्रनुपलब्धव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः” इति गौतमीये लक्षणे उपलब्धग्रनुपलब्धव्यवस्थेत्यस्य पृथगेव संशयकारणत्वं कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तम् ॥ २० ॥

* श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥ *

एवं लक्षणतः स्वरूपतश्च परीक्षाप्रथमाङ्गं संशयं व्युत्पाद्य इदानीं परीक्षाविषयं शब्दं धर्मिणं दर्शयन्नाह ।

श्रोत्रं ग्रहणं ग्रहकरणं यस्य स श्रोत्रग्रहणः, अर्थ इति धर्मीत्यर्थः तथाच शब्दशक्तिधर्मेण श्रोत्रग्रहणेण शब्दत्वतारत्वादिगुणत्वमत्त्वादिषु नातिव्याप्तिः अर्थपदेन धर्मपरेण जातिधर्मित्वम् अभिप्रेतम् अतः स्फोटनामा शब्दमन्वेतः शब्दो नास्तीति सूचितम् । नन्वेकं पदम् एक वाक्यमिति प्रतीतिबलादवश्यं स्फोटोऽङ्गीकर्तव्यः न हि बहुवर्णात्मके पदे बहुवर्णात्मके वा वाक्ये भवत्येकत्वप्रत्ययः, स्फोट इति चार्थस्फुटीकरणाधीना संज्ञा, वर्णानां प्रत्येकं तावदर्थप्रत्ययाजनकत्वमेव, मिलनन्वेकवृत्तकाणामाशुतरविनाशिनामसम्भवीति स्फोटादेवार्थप्रत्ययः तज्ज्ञानमन्तरेणार्थस्फुटीभावाभावात्, स च स्फोटो यद्यपि पदभावेनावस्थितेषु सर्वेष्वेव वर्णेषु तथापि चरमवर्णे स्फुटीभवति । भेदं सङ्केतवद्भवेत्वं पदत्वं यथाच सङ्केतबलादेव

प्रदादर्थप्रतीतो किं स्फोटेन वर्णानाम्बङ्गनामस्येकार्थप्रतिपादकत्वमेकं धर्ममभिप्रेत्य एकं पदमिति भाक्तो व्यवहारः एवं वाक्येऽपि, यदि वर्णार्थतिरिक्तः प्रदात्मा कश्चित् प्रत्यक्षतो मृद्येत स्वीक्रियेतापि स्फोटः सोऽयं स्फोटवाद्स्तुम्भत्वादुपेक्षितः सूत्रकृता ॥ २१ ॥

* तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयथा दृष्ट-
त्वात् ॥ २२ ॥ *

तदेवं शब्दे धर्मिण्युपस्थिते गुणत्वे सत्येव तस्याकाशलिङ्गत्वम्
अतो गुणत्वव्यवस्थापनाय त्रिकोटिकं संशयसुपपादयन्नाह ।

शब्दे संशय इति शेषः । शब्दे शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वं चोपलभ्यते,
तच्च तुल्यजातीयेषु त्रयोविंशतौ गुणेषु चार्थान्तरभूतेषु द्रव्येषु कर्मसु च
विशेषस्य व्यावृत्तेः उभयथा उभयत्र दर्शनात् शब्दः किं गुणो द्रव्यं कर्म
वेति संशयं जनयति सामान्यविशेषसमायकोटिकत्वनु सत्त्वकारणवत्त्वा-
दिवैधर्म्यदर्शनाच्च भवति, ननु चासाधारणधर्मस्यानध्यवसायजनकत्वात्
संशयजनकत्वं प्रतिषिद्धं शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वञ्चासाधारण एव धर्मः
कथं संशयं जनयिष्यतीति चेत्तत्त्वं व्यावृत्तिरस्य सजातायासजातीय-
साधारणीति व्यावृत्तेः साधारणस्यैव धर्मस्य संशयजनकत्वेनोक्तत्वात्
शब्दत्वप्रतियोगिकी व्यावृत्तिः समानो धर्मः उभयगतव्यावृत्तिप्रतियो-
गित्वञ्च शब्दत्वमसाधारणो धर्मः तदुक्तं विशेषस्योभयथा दर्शनादिति
अत्र हि विशेषस्य व्यावृत्तेरुभयत्र सजातीये विजातीये च दर्शनस्य
संशयहेतुत्वेनोपादानात् स च समान एव धर्म इति ॥ २२ ॥

* एकद्रव्यत्वाच्च द्रव्यम् ॥ २३ ॥ *

तदेवं संशयं दर्शयित्वा द्रव्यत्वकोटिव्युदासायाह ।

एकं द्रव्यं समवायि यस्य तदेकद्रव्यं द्रव्यञ्च किमप्येकद्रव्यसमवा-
यिकारणकं न भवतीति द्रव्यवैधर्म्याच्चायं शब्दो द्रव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

* नापिकर्माऽवाच्यत्वात् ॥ २४ ॥ *

ननु कर्मैकद्रव्यमेव तत्रात्र शब्दः कर्म स्यादित्यत्र आह ।

प्रत्ययस्य शब्दविषयकत्वात्प्राप्तत्वात् चतुर्भिस्त्वहिरिन्द्रियजन्य-
त्वादित्यर्थः तथाच शब्दत्वं न कर्मवृत्तिं चाक्षुषप्रत्यक्षावृत्तिजातित्वात्
रसत्वादिवदिति भावः ॥ २४ ॥

* गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् ॥ २५ ॥ *

ननु शब्दः कर्म आशुतरविनाशित्वात् उत्क्षेपणादिवदिति वेद-
न्याह ।

अपवर्गः आशुनाशः स च गुणत्वेऽपि द्वित्वादिवदाशुभाविना-
शक्यवृत्तिपाताधीन इति कर्मभिः साधर्म्यमात्मनस्य न तु कर्मत्वमेव
त्वदुक्तहेतोराशुतरविनाशित्वस्य द्वित्वज्ञानमुत्पदुःखादिभिरनैकान्तिकत्व-
मिति भावः ॥ २५ ॥

* सतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥ *

ननु विध्यतु शब्दो गुणस्तथापि नासादाकाशलिङ्गम् आकाशं
हि तदाऽनुभाषयेत् यदि तस्य कार्यः स्यात् किन्तु नित्य एवायं
कदाचिदनुपपन्नस्तु व्यञ्जकाभावप्रयुक्त इत्याशङ्क्याह ।

यदि हि उच्चारणात् प्रागूर्ध्वं शब्दः सन् स्यात् तदा सतोऽस्य
लिङ्गं प्रमाणान्तरं स्यात् न चान्नवशब्दस्यायं शब्दसत्त्वे प्रमाणमस्ति
तस्मात् कार्य एवायं न व्यङ्ग्य इति ॥ २६ ॥

* नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥ *

इतश्च न व्यङ्ग्योऽवावित्याह ।

नित्येन सहास्य शब्दस्य वैधर्म्यमुपपन्नमते यतश्चैतो वक्तीत्यत्रा-
द्यतोऽपि चैतमेवादिर्वचनेनानुमीयते न च व्यञ्जकः प्रदीपादिव्यङ्ग्येन
चटादिना कचिदनुमीयते तस्माज्जन्य एवायं न व्यङ्ग्य इति
भावः ॥ २७ ॥

* अनित्यसायं कारणतः ॥ २८ ॥ *

व्यङ्ग्यत्वे बाधकसङ्गा सत्यनित्यत्वे हेतुमाह ।

कारणत उत्पत्तेर्दृष्टत्वादिति शेषः । उपलभ्यते हि भेरीदण्ड-
संयोगादिभ्यः प्रादुर्भवन् शब्दः, तथाचोत्पत्तिमत्त्वादन्विताऽयमिति
यद्वा कारणत इति कारणवत्त्वहेतुमुपलभ्यति ॥ २८ ॥

* न चासिद्धं विकारात् ॥ २९ ॥ *

ननु च कारणवत्त्वं शब्दस्य स्वरूपसिद्धमत आह ।

शब्दस्य कारणवत्त्वमसिद्धमिति न वाच्यं तीव्रमन्दादिभावेन
विकारस्य दर्शनात् भेरीदण्डाभिघातस्य तीव्रतया तीव्रस्य मन्दतया
मन्दस्य शब्दस्योपलब्धात् नह्यभिव्यञ्जकतीव्रत्वादधीनोऽभिव्यञ्जतीव्रत्वादिः
तथाच कारणतो विकारादनुमीयते जन्योऽयं न त्वभिव्यञ्ज
इति ॥ २९ ॥

* अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥ *

ननु व्यञ्जकस्यैवायं महिमा यत्तीव्रमन्दादिभावेनाभिव्यनक्ति
भेरीदण्डाद्यभिहतो वायुरेव तीव्रो मन्दश्च तथा प्रत्ययमाधत्ते अत
आह ।

शब्दस्याभिव्यक्तौ समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनिय-
तव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दोषः स्यात् न च तादृशानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं
कचिद् दृष्टम् अत्र यटि तथा न स्फोटयेत् तदा ककाराभिव्यक्तौ
सर्ववर्णाभिव्यक्तिप्रसङ्गः । ननु समानदेशानामपि सत्त्वनरत्वब्राह्मण-
त्वानां स्वरूपभेदसंस्थान-योन्यव्यङ्ग्यानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं
दृष्टमेवेति चेन्न तेषां समानदेशत्वाभावात् न हि बाबान् देशः सत्त्वस्य
तावानेव नरत्वस्य ब्राह्मणत्वस्य वा ॥ ३० ॥

* संयोगादिभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥ ३१ ॥ *

इतश्च नाभिव्यङ्ग्यतेत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डादिसंयोगात् विभागात् वंशे पाद्यमाने तत्र
संयोगसावदाद्यस्य शब्दस्य कारणं तदभावात् तस्मात् वंशदण्डद्वयवि-
भागो निमित्तकारणं दण्डकायविभागश्चासमायिकारणम् । यत्र च

दूरे वीणादावुत्पन्नः शब्दः तत्र सन्तानक्रमेण उत्पद्यमानः शब्दः
कारणशक्त्यवच्छिन्नमात्राश्रयमासादयन् मृज्यते तेन शब्दादपि शब्द-
निष्पत्तिरिति ॥ ३१ ॥

* लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥ *

अनित्यत्वे हेतुत्वरं सहस्रिणोति ।

वर्षात्मकः शब्दोऽनित्यः जातिमत्त्वे सति श्रोत्रप्राज्ञत्वात् वीणा-
दिध्वनिवदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

* द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥ ३३ ॥ *

इदानीम् नित्यत्वे सिद्धान्तिगोक्तान् हेतून् दूषयितुमाह ।

तु शब्दः पूर्वोक्तव्यवच्छेदकः पूर्वपक्षाभिध्यक्तार्थः । द्वयोरावाख्यार्थ-
न्नेवासिनोरध्यापनेऽभ्ययने च प्रवृत्तिर्दृश्यते तस्या अभावात् अभाव-
प्रसङ्गात् अध्यापनं हि सम्प्रदानं सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्याय वेदः स
यदि स्थिरो भवति तदा तस्य सम्प्रदानं सम्भवति । नतु सम्प्रदीयमानं
गवादि दाहप्रतिपक्षहीनोरन्तराल उपलभ्यते न च वेदादि गुरुशिष्य-
योरन्तराले उपलभ्यत इति नाध्यापनं सम्प्रदानमिति चेत् अन्तरालेऽपि
तत्र स्वगुरुपञ्चोत्पत्तेः तदुपलब्धत्वात् किञ्चाभ्यासादपि शब्दस्य नित्यता,
अथा पञ्चकत्वो रूपं पश्यतीति स्थिरस्य रूपस्याभ्यासो दृष्टः तथा दश-
कत्वोऽधीतोऽनुवाकः विंशतिकत्वोऽधीत इत्यभ्यासः स्वैर्ये शब्दस्य प्रमा-
णम्, सिद्धे च स्वैर्ये विनाशकानुपलब्धेः “तावत्कालं स्थिरश्चैनं
कः पञ्चाक्षरावधिष्यति” इति नित्यतैव प्रत्यक्षसत्तेति भावः ॥ ३३ ॥

* प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥ *

हेतुत्वरं शब्दस्य नित्यत्वे आह ।

“त्रिः प्रथमाभ्यासाह त्रिरुक्तमाह” इति प्रथमोक्तमर्थोः तानि-
ध्वनोच्छ्वरक्षारणं स्वैर्ये विनाऽनुपपन्नमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

* सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ३५ ॥ *

शब्दवित्यत्वे हेतुत्वरमाह ।

सम्प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा तद्भावात् तत्तद्भावादित्यर्थः प्रतिपत्ति-
यद्वादेव तद्विशेषस्य प्रत्यभिज्ञाया आभात् सम्पूर्वः सत्यत्वमाह तथाच
यैव गाथा मैत्रेयोच्चारिता तामेवावस्यरति तमेव श्लोकं पुनः पुनः
पठति उक्तमेव वचनं पुनः पुनरभिधत्ते यदेव वाक्यं परारि परञ्च
त्वयोक्तं तदेवेदानीमपि ब्रूषे स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञावशात्
स्यैर्यै गच्छेति ॥ २५ ॥

* सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥ २६ ॥ *

सर्वानिमान् हेतून् दूषयन्नाह ।

सन्दिग्धा अनेकान्तिका इत्यर्थः तदुक्तं “विरुद्धासिद्धसन्दिग्धम-
न्तिकं काश्यपोऽब्रवीत्” इति तथाच बहुत्वे नानात्वेऽपि अध्ययनस-
म्यसनं प्रत्यभिज्ञानञ्च दृष्टमित्यनेकान्तिकत्वं हेतूनां तथाहि न्यत्यमधीते
न्यत्यमभ्यस्यति द्विरन्यत् यदेव न्यत्यं परदकार्धौरेयमोऽपि तदेव
करोमि यदेव न्यत्यमेकेन चरणेन कृतं तदेवावमपि करोतीति न्यत्ये
दृष्टत्वात् तस्य च कर्मविशेषस्य त्वयाऽपि स्यैर्यैनभ्युपगमात् ॥ २६ ॥

* संख्याभावः सामान्यतः ॥ २७ ॥ *

ननु पञ्चाशद्वर्णा अष्टास्रो मन्त्रः त्यस्रो मन्त्रः अष्टास्राऽतु-
ष्टुविन्दादिसङ्ख्या कथं वर्णानामनित्यत्वे उच्चारणभेदेनानन्यसम्भवादि-
त्यत आह ।

सङ्ख्यायाः पञ्चाशदादिसङ्ख्याया भावः सङ्भावः सामान्यतः कत्व-
गत्वादजातित इत्यर्थः ककारादीनामानन्त्येऽपि कत्वगत्वाद्यवच्छि-
न्नानां पञ्चाशत्त्वं त्वित्वमष्टत्वं वा द्व्यगुणादीनामानन्त्येऽपि कभेदेनान-
न्त्येऽपि नवत्वचतुर्विंशतित्वादिवदिति भावः । ननु स एवायं गकार
इति प्रत्यभिज्ञैव स्यैर्यसाधिका नचैषा तीव्रो गकारो मन्दो गकार
इति प्रतीत्या विरुद्धधर्मं गोचरयन्त्या बाध्यते तीव्रत्वादेस्ततोपाधिक-
त्वात् नचोपाधिभेदादपि भेदो नाभूत् तर्हि जवातापिङ्गादिसंयोगा-
न्नीचपीतादिभावेन प्रचमानः स्फटिकमणिरपि नाना, कपाणमणिर्दपे-
येषु दीर्घादिभावेन भासमानं शुक्लमपि वा नाना न भासते । ननु

नकारं तोत्रत्वादिधर्मो नकारोपाधिक इति चेन्न वायुधर्मो नादधर्मो
 ध्वनिधर्मो वा भविष्यति किं न तत्र विशेषित्तया तदापि तारत्वादेः
 कत्वगत्वादिना परापरभावात्तुल्यप्रत्यक्षा स्वाभाविकत्वाभ्युपगमादिति चेन्नैवं
 उत्पन्नो नकारः, नदो नकारः, श्रुतपूर्वो नकारो नास्ति, निवृत्तः
 कोलाकूल इत्यादि विरोधिप्रतीती सत्यासपि चेत् इयं प्राप्तिश्चा न
 निवर्तते तदास्या जातिविषयताकल्पनात् अन्यथा व्यक्तिसंबन्धनाह-
 व्यभानावाम् अस्यां यत्नाम् अङ्गविरोधिप्रत्यक्षा एव मोक्षद्वारेण नकार्यं
 वायुधर्मसाक्षर्याणां श्रोत्राविषयत्वात् नापि नादधर्मः, नादो
 यदि वायुरेव तदा दोषक्षोक्तत्वात् अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्
 नापि ध्वनिधर्मः, यक्षादिध्वनयनुप्रसङ्गमानेऽपि नकारे तारत्वादि-
 प्रतीतेः । स्वाभाविकत्वे तु न जातिसाक्षर्यं गत्वादिव्याप्यस्य तस्य
 भानात्वाभ्युपगमात् किञ्च शुक्लकारिणामनुष्यप्रसङ्गे नकारादिषु स्फुट-
 तरा रूपभेदप्रकाशसि, एवं स्त्रीपुंल्लभभेदेषु स्त्रीपुंल्लभभेदप्रसङ्गे च,
 यतः काण्डपटाद्यादृष्टता अपि युक्तादयोऽनुमीयन्ते औपाधिकत्वमस्य
 भानुभूयमानोपाधिनिबन्धनं कुङ्कुमादृष्टा तदधीतिवत् नाप्यौपपत्ति-
 कौपाधिकत्वम् उपपत्तेस्तद्व्यप्रसङ्गस्वाभावादिति संक्षेपः ॥ १७ ॥

इति वैशेषिकसूत्रोपस्कृते वायुरे द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयसार्ङ्गिकम् ।

अनाप्तवाक्यं द्वितीयाध्यायः ।

नकारं तोत्रत्वादिधर्मो नकारोपाधिक इति चेन्न वायुधर्मो नादधर्मो
 ध्वनिधर्मो वा भविष्यति किं न तत्र विशेषित्तया तदापि तारत्वादेः
 कत्वगत्वादिना परापरभावात्तुल्यप्रत्यक्षा स्वाभाविकत्वाभ्युपगमादिति चेन्नैवं
 उत्पन्नो नकारः, नदो नकारः, श्रुतपूर्वो नकारो नास्ति, निवृत्तः
 कोलाकूल इत्यादि विरोधिप्रतीती सत्यापि चेत् इयं प्राप्तिश्चा न
 निवर्तते तदास्या जातिविषयताकल्पनात् अन्यथा व्यक्तिसंबन्धनाह-
 व्यभानावाप्त्यां यत्नाम् अङ्गविरोधिप्रत्यक्षा एव मोक्षद्वारेण नकार्यं
 वायुधर्मसाधुर्वाचां श्रोताविषयत्वात् नापि नादधर्मः, नादो
 यदि वायुरेव तदा दोषक्षोक्तत्वात् अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्
 नापि ध्वनिधर्मः, यक्षादिध्वनयनुप्रसङ्गमानेऽपि नकारे तारत्वादि-
 प्रतीतेः । स्वाभाविकत्वे तु न जातिवाङ्मयं गत्वादिव्याप्यस्य तस्य
 भानात्वाभ्युपगमात् किञ्च शुक्लकारिणामनुष्यप्रसङ्गे नकारादिषु स्फुट-
 तरा रूपभेदप्रकाशसि, एवं स्त्रीपुंल्लभवेपु स्त्रीपुंल्लभेदप्रसङ्गे च,
 यतः काण्डपटाद्यादृष्टता अपि युक्तादयोऽनुमीयन्ते औपाधिकत्वमस्य
 भानुभूयमानोपाधिनिबन्धनं कुङ्कुमादृष्टा तदधीतिवत् नाप्यौपपत्ति-
 कौपाधिकत्वम् उपपत्तेस्तद्व्यप्रसङ्गस्वाभावादिति संक्षेपः ॥ १७ ॥

इति वैशेषिकसूत्रोपस्कृते वायुरे द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयसर्गादिकम् ।

अनाप्तवाच्यं द्वितीयाध्यायः ।

तृतीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

००००

* प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः । १ ॥ *

तदेवं द्वितीयाध्याये बहिर्द्व्यपरोक्षपक्षाय उद्देश्यकमादिताः
भीमात्मपरोक्षायै षोडशारण्यितुनाह ।

इन्द्रियाणामर्था गन्धरसरूपस्पर्शगन्धा वाक्चैकेन्द्रियमाद्याः
तत्र श्रोत्रपङ्कणो योऽर्थः स गन्ध इति गन्धप्रसिद्धौ स्पर्शतावानर्श-
प्रत्यादौ स्पर्शपर्यायान्ते प्रसिद्धिर्दर्थितेत्यर्थः तथाहि घ्राणपङ्कणो योऽर्थः
स गन्धः, रसनपङ्कणो योऽर्थः स रसः, चक्षुर्मात्रपङ्कणो योऽर्थः तद्रूप-
पद्म, त्वगिन्द्रियमात्रपङ्कणो योऽर्थः स स्पर्शः, सर्वत्र चार्थगन्धेन धर्मी
भावभूत उच्यते तेन गन्धत्वादौ गन्धाद्यभावे च नातिव्याप्तिः तदेवं
घ्राणपङ्कणवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिभत्वं गन्धत्वम् एवं रसादावपि
वाच्यं तेन नातीन्द्रियगन्धाद्यनुपपन्नः ॥ १ ॥

* इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥ *

इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्मपरोक्षायास्तुपयोगमाह ।

हेतुलिङ्गमर्थान्तरस्य व्यात्मनः इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्योऽर्थे-
भ्यश्च रूपादिभ्यस्तद्गन्धश्च यदर्थान्तरम् व्यात्मा तस्य लिङ्गमित्यर्थः ।
यद्यपि ज्ञानमेव लिङ्गमिह विवक्षितं तथापीन्द्रियार्थप्रसिद्धे रूपादि-
साक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया ताद्रूप्यमेव लिङ्गत्वमुक्तं तथाहि
प्रसिद्धिः कचिदाश्रिता कार्यत्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा
सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियात्वात् छिद्दिक्रियावत् यश्च प्रसिद्धेः
करणं तदिन्द्रियं तच्च कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा
यत्नेयं प्रसिद्धिराश्रिता, यः घ्राणादीनां करणानां प्रयोज्ञा स
व्यात्मा ॥ २ ॥

* सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥ *

ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयोऽस्तु प्रसिद्धिं प्रति
तदुभयान्वयव्यतिरेकयोः स्फुटतरत्वात् किं तदन्याश्रयकत्वनया तथाहि
चेतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात् तद्रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणत्वेऽपि
वाच्यमित्याशङ्क्याह ।

अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तथाच तत्कार्यत्वं प्रदे-
जन्मज्ञानादावनैकान्तिकत्वादनपदेश इत्यर्थः ॥ ३ ॥

* कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥ *

ननु तत्कार्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्यत्वं विवक्षितं प्रदीपा-
दीनाञ्च समस्तमेव चैतन्यं न कार्यमिति न व्यभिचार इत्याशङ्काह ।

शरीरकारणानां करकरणादीनां तदवयवानां वा व्यञ्जानात्
ज्ञानमून्यत्वादित्यर्थः पृथिव्यादिविशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्वकता
दृष्टा तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत
न चैवम्, नन्वस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐक्यमत्वाभावप्रस-
ङ्गात् न हि बह्वनाञ्चेतनानामैकमत्वं दृष्टम्, करावच्छेदेनानुभूतस्य
करच्छेदेऽकरणप्रसङ्गात् यतो “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः” इति किञ्च
शरीरनाशे तत्कर्ताहंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् न हि चैत्रेण कृतस्य
पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कृतज्ञानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् ॥४॥

* कार्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥ *

ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुट-
मतो नाकारणगुणपूर्वकता नचैकमत्वानुपपत्तिरित्याशङ्काह ।

यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाण्वेषु चैतन्यं स्यात् तदा
तदारब्धेषु कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानां
सर्वपार्थिववृत्तितया व्याप्तेः कार्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्यान्न च
तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

* अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्य वेत्याशङ्काह ।

सर्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः सर्वप्रमाणा-
नोचरस्याप्यभ्युपगमे शशविषाद्यादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ
चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ॥ ६ ॥

* अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥ *

ननु श्रोत्रादिभिः करणैरभिज्ञाताऽनुमीयते इत्युक्तं तदयुक्तं

न हि ओत्तादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च ताभ्यामन्तरेणा-
विनाभावावसिद्धिः न चाविनाभावमन्तरेणावुत्पत्तिरित्यत आह ।

हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात्
तस्मात्तादात्म्यवर्जितो हेतुरहेतुरनपदेश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

* अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्यानपदेशः ॥ ८ ॥ *

ननु ओत्तादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदु-
त्पत्तिरपि नास्ति नहि वक्त्रे धूम इव आत्मनः ओत्तादिकरणमुपपद्यते
इत्यत आह ।

हि यतः कार्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरं तथा कारणा-
दङ्ग्रादेरप्यर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न
गमयति किन्तु वज्रमेव गमयतीत्यत्र स्वभावाविशेष एव नियामकः,
स च स्वभावो यदि कार्यादन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदेशो भव-
त्येव तथाच कार्यमविवाच्यतस्वभावभेदम् अनपदेशः, तथाच तादा-
त्म्यतदुत्पत्ती एवाविनाभावः तयोरेवाविनाभावपर्यवसानं ताभ्यां
समानोपायो वा तदुभयमात्मग्रहाधीनग्रहो वेति स्वाशेषव्यामोहनाय
परिभाषामात्ममिति भावः ॥ ८ ॥

* संयोगिसमवाय्ये काथसमवायिविरोधि च ॥ ९ ॥ *

सम्प्रत्यविनाभावस्य तदुभयव्यभिचारमेव स्फुटयितुमाह ।

शरीरं त्वग्दत् शरीरत्वादित्यं हेतुः संयोगो, दृष्टिचयवद्द्रव्य-
सहजावरणं हि त्वगित्युच्यते तच्च न शरीरस्य कार्यं कारणं वा
किन्तु सहोत्पत्तिकमात्रं नियतसंयोगवत् । एवं समवायि यथाकाशं
परिमाणवद् द्रव्यत्वात् घटादिवर्दात अत्र परिमाणं साध्यं द्रव्यत्वेना-
काशसमवायिना धर्मेण साध्यते यद्वा परिमाणतारतम्यं क्वचिद्विआ-
न्तमित्यनेनाणुत्वं परिमाणविशेषः सिद्धः तेन तदाश्रयः परिमाणुरनु-
मीयते, शब्दादिना त्वाकाशस्य, ज्ञानादिना त्वात्मनोऽनुमानं कार्य-
यैव कारणास्तुमानमिति भोदाहृतम् ॥ ९ ॥

* कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥ *

एकार्थसमवायिनं सूत्रकदुदाहरति ।

कार्यं रूपं कार्यान्तरस्य स्वर्गस्य लिङ्गम् । उपलब्धस्यैतत्
अकार्यं मध्याकाशैकत्वम् आकाशैकपृथक्त्वे लिङ्गम् एवं परमम-
हत्त्वे ॥ १० ॥

* विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥ *

विरोधिबिङ्गमुदाहरति ।

अभूतं वर्षं, भूतस्य वाय्वम्बसंयोगस्य लिङ्गम् एवं स्फोटादेर्वि-
रोधी मन्त्रपाठः तथाचाभूतमनुत्पन्नं स्फोटादि भूतस्य मन्त्रपाठस्य
लिङ्गम् ॥ ११ ॥

* भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥ *

विरोधिबिङ्गस्फोटाहरणान्तरमाह ।

भूतं स्फोटादिकम् अभूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् एवं भूतो
वाय्वम्बसंयोगोऽभूतस्य वर्षस्य लिङ्गम् एवं भूतो दाहोऽभूतस्य भग्या-
दिसमवधानस्य लिङ्गमेवमन्यदप्यूहम् ॥ १२ ॥

* भूतो भूतस्य ॥ १३ ॥ *

लिङ्गान्तरमुदाहरति ।

विद्यमानेनैव विरोधिना विद्यमानस्यैव विरोधिनाः क्वचिदनुमानं
यथा विस्फूर्जन्तमहिं दृष्ट्वा आटान्तरितस्य नकुलस्य अत्र हि विस्फूर्-
जन्निर्भूतो विद्यमानो आटान्तरितो नकुलोऽपि विद्यमान एवेति
भवति भूतो भूतस्य लिङ्गमित्यर्थः वर्षवाय्वम्बसंयोगस्तु नैकस्मिन् काले
विद्यमानता न वा स्फोटमन्त्रपाठयोरिति ॥ १३ ॥

* प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥ *

इदानीं परिगणनस्य प्रयोजनमाह ।

प्रसिद्धिः स्वयंभाषा व्याप्तिः, अपदेशो हेतुवचनं, तेन स्वयंभाष-
व्याप्तिविशिष्टो हेतुर्हेतुवचनेनोपनवावयवेन बोध्यते इति भवति प्रसि-

द्विपूर्वकोऽपदेश इति तथाच ओलादिना करणेनाधिष्ठातः, शाना-
दिना च शुष्केन तटाश्रयस्यात्मनो यदनुमानशक्तं तत्र सर्वत्र व्याप्ति-
रस्ति, त्वया तु शरीरकाव्यं त्वेन हेतुना ज्ञानस्य यच्छरीरशुचत्वं साधितं
तत्र न व्याप्तिरिति भावः । ननु केयं व्याप्तिर्न तदव्यभिचारितसम्बन्धः
अव्यभिचारस्य साध्यात्मनाभावसामानाधिकरण्यानधिकरणत्वस्य केवला-
न्वयिन्यप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्यापि केवलान्वयिन्यसम्ब-
वात् धूमादेरपि यत्किञ्चित्साध्यानधिकरण्याधिकरणत्वात् । नाप्यकि-
नाभावः । स हि साध्यं विनाऽभावो वा हेतोः, अविना, साध्यान्ये
सति भावो वा, धूमस्यापि क्वचिद्भासभावेऽभावात् रासभसत्वे
नत्वाच्च, नियतव्यातिरेको नियतस्यान्वयो विधास्यत इति चेत् न नियम-
स्यैव निरूप्यमाणत्वात् नापि कार्त्तस्तेन सम्बन्धः, स यादं कृत्स्नस्य
साध्यस्य साधनसम्बन्धः, स विषमव्याप्ते धूमादावपि नास्ति अथ
कृत्स्नस्य साधनस्य साध्यसम्बन्धः, सोऽप्येकस्य साध्यस्य कृत्स्नसाधने
सम्बन्धाभावादनुपपन्नः अथ कृत्स्नस्य साध्यस्य कृत्स्नेन साधनेन
सम्बन्धः, एतदप्युक्तं न हि कृत्स्नेन साधनेन कृत्स्नस्य साध्यस्य
क्वचिदपि सम्बन्धः सम्भवति, प्रत्येकमेव साध्यसाधनयोः सम्बन्धात्
विषमव्याप्ते चाव्याप्तेः नापि स्वाभाविकः सम्बन्धः, स्वभावो हि
स्यस्य भावो वा स्वमेव भावो वा, तत्र तज्जन्यत्वञ्चेत्तद्वितार्थः, तदा
समवायकज्जणायां व्याप्तावव्याप्तेः, तदाश्रितत्वञ्चेत्तद्वितार्थः, तदापि
समवायेऽव्याप्तिः न हि समवायः क्वचिदाश्रितः संयोगस्यापि हेतु-
धर्मधूमत्वाद्यनाश्रितत्वात् हेतुधर्मधूमत्वाद्यजन्यत्वाच्च नाप्यनौपाधिकः
सम्बन्धः उपाधरेव दुर्बलत्वात्, सुचलत्वेऽपि दुर्बलत्वात्, सुप्रवृत्त्येऽप्य-
न्योन्याश्रयात् साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादेर्व्याप्तिप्रवृत्ता-
धोनप्रवृत्तात् नापि सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि
देशविशेषकालविशेषगर्भतया व्याप्तिरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यानुमिता-
यतन्त्रत्वात् अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयव्याप्तेरेव निरूपयितुमुचित-
त्वात् नापि साधनवर्द्धतात्मनाभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं
व्याप्तिः वक्त्रेऽपि धूमवर्द्धतात्मनाभावप्रतियोगित्वात् न हि धूमवर्द्ध

सङ्गानस्य पर्वतीयवङ्गेनात्यन्ताभावः इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ
 संयोगात्यन्ताभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वादव्यापकताप्रसङ्गात्, प्रति-
 योगिविरुद्धसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिक-
 रण्यं व्याप्तिः संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिविरुद्धताभावादिति
 चेन्न संयोगात्यन्ताभावस्यापि प्रतियोगिविरुद्धत्वात् अन्यथावच्छेद-
 भेदकत्वनावैयर्थ्यात् न हि कतकत्वानित्यत्वयोर्द्वैत्यर्थमवच्छेदभेदः
 कल्प्यते नापि साध्यवैयधिकरणस्यानधिकरणत्वम् कोऽन्त्यावयिनिसाध्य-
 वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः साध्यानाधिकरणाधिकरणत्वं हि तत्, नापि
 यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः वङ्गित्वापि
 धूमसम्बन्धितावच्छेदकत्वात्, अधिकदेशवृत्तितया तच्च तथेति चेत्
 व्यापकतावच्छेदकस्याधिकदेशवृत्तेरप्यभ्युपगमात् धूमत्वस्यापि नगन-
 तलावत्सम्बन्धधूमवृत्तितयाऽधिकदेशवृत्तित्वात्, अतएव तद्वारणार्थं विवे-
 षणमिति चेत् तर्हि यद्, व्याप्यतावच्छेदकं तदेव सम्बन्धितावच्छेद-
 कत्वेनाभिमतमित्यभिमतं तथाचात्म्याश्रयः । एवञ्च यत् सामाना-
 धिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिरित्यप्युक्तदोषाक्रान्त-
 मिति चेत् अत्रोच्यते अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः अनौपाधिकत्वन्तु
 यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यं यावत्स्वसमाना-
 धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणसा-
 ध्यसामानाधिकरण्यं वा, यावत्साधनाव्यापकाव्याप्यसाध्यसामानाधि-
 करण्यमिति निरुक्तिरुच्यते, यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वं वा, वङ्गि-
 त्वा दुर्भेदमिति चेत् अतएव तत्र भूयोदर्शनापेक्षा तर्कापेक्षा
 च । यद्वा साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामाना-
 धिकरण्यं व्याप्तिः अत्यन्ताभावस्य वङ्गित्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताको विवक्षितः तेन सङ्गाननीयधूमे पर्वतीयवङ्गप्रत्यन्ताभावसा-
 मानाधिकरण्येऽपि न दोषः धूमवति वङ्गिनीस्तीति प्रतीतेरनुदयात्,
 द्रव्यत्वन्तु संयोगित्वात्यन्ताभावासमानाधिकरणमेव न हि भवति
 द्रव्यं न संयोगीतिप्रतीतिः, संयोगानां प्रत्येकमव्याप्यवृत्तित्वेऽपि संयो-
 गित्वसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तस्यैव च व्यापकत्वात् । नूननौपा-

धिक्त्वस्तुपाधिविरहः उपाधिरेव दुष्परिकल्पनीय इति चेन्न साध्य-
व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्योपाधित्वात् तदुक्तं “साधने षोपाधिः
साध्ये निरुपाधिरुपाधिः” । ननु केवलसाध्याव्यापकोपाध्यव्यापक-
मेतत् यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्यार्थयत्वादित्यतोद्भूतरूपवत्त्वम्,
स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वम्, नह्युद्भूतरूपवत्त्वम्
प्रत्यक्षत्वव्यापकम् आत्मनि गुणकक्षादौ च प्रत्यक्षे तदभावात् नापि
शाकपाकजत्वं श्यामत्वव्यापकम् काककोकिलजलदजम्बूफलादौ श्यामे
तदभावादिति चेन्न पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक-
त्वस्य तथा विरहितत्वात्, पर्यवसितञ्च साध्यं यद्वर्मावच्छेदेनोपा-
धेर्व्यापकत्वमभ्यन्तं तद्वर्मावच्छिन्नम्, प्रकृते वहिर्द्रव्यावच्छेदेन प्रत्य-
क्षत्वस्योद्भूतरूपवत्त्वम् व्यापकम्, अन्यव्यतिरेकाभ्यां गृहीतम्, सौत्प-
त्तिकनरश्यामत्वावच्छिन्नं साध्यं प्रति चरकस्तुतादौ शाकपाकजत्वस्य
व्यापकत्वावधारणादेवमन्यत्वाप्यूह्यम् । ननु नायस्तुपाधिपदवाच्यः,
यद्वर्माऽन्यत्र भासते स उपाधिः यथा स्फटिकादौ जवाकुस्तुमादि
विषमव्याप्तोपाधौ च व्याप्यत्वाभावात्तद्वर्मस्य साधनाभिमतोऽनवभासना-
दिति चेत् सत्यं समव्याप्त एवाद्गन्धनप्रभववज्जिमत्पादौ मुख्य उपाधि-
पदप्रयोगः, अन्यत्र तु गोणः, गुणः व्यभिचारोच्चायकत्वम्, यद्वि-
यज्ञापकव्यभिचारि तस्य तद्व्यभिचारित्वनियमात्, भवति च साध्य-
व्यापकस्योपाधेर्यव्यभिचारि साधनम्, अतः साध्यव्यभिचारोति, यज्ञा-
पकाव्याप्यं यत् तत् तदव्याप्यम् इति व्याप्यत्वाविशुद्ध्युच्चायकत्वं वा सत्प्र-
तिपक्षोत्थापकत्वं वा पक्षे उपाधेः साध्यव्यापकस्याभावात् साध्याभाव-
साधनात् तदुक्तं “वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्धाव्यः
पक्षंवसितं नियमयन् दूषकतापीजसाभ्यात्” इति, उच्यीयते चायं
वाधव्यभिचारानुसूतकर्ताभावप्रतिकूलतर्कः । यत्तु यद्व्यभिचारित्वेन
साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिरिति तत्र तृतीया न करणे
न हेतौ न प्रकारे न लक्षणे, न च यद्व्यभिचारित्वे न ज्ञातेन साधनस्य
साध्यव्यभिचारित्वं ज्ञायते इति पूरणीयम् अज्ञातमानोपाध्यव्यापनात्
स्तुतव्यभिचारस्योपाध्यव्यापनात्, बोध्यतानर्मां तु दुर्निरूप्या, व्यभि-

चारोच्चायकत्वमव्यवस्थाय उपाध्युक्तावभासकत्वाच्च पक्षेतरत्वन्तु उपा-
धिबलवत्ताक्रान्तिर्भाष्ये स्वव्याघातकत्वात्प्रोपाधिः यथा पक्षे सन्दिग्धानै-
कान्तिकत्वम्, यदि हि तत्र न सन्देहस्तदा न पक्षता, यदि पक्षता
तदा सन्देहस्यावश्यकतया सन्दिग्धानैकान्तिकत्वप्रोप्यात् क्वचिद-
नयस्येत्वेऽप्यम् ॥ १४ ॥

* अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धस्यानपदेशः ॥ १५ ॥ *

इदानीं वृत्तानां वर्तितव्यमाणानाञ्च हेतूनां हेत्वाभासाद्विनेकाय
हेत्वाभासप्रकरणमारभमाण आह ।

अप्रसिद्ध इति अव्याप्तोऽदृष्टहीतव्याप्तिको विपरीतव्याप्तिकश्च
विरुद्धः एतेन व्याप्यत्वासिद्धिविरुद्धयोः संपन्नः, असन् इति पक्षेऽसन्
अपक्षधर्म इत्यर्थः स च क्वचित् स्वरूपविरुद्धात् क्वचित् सन्देहसिधा-
यविषयोरभावात् सिद्धसाधने, सन्दिग्ध इति पक्षे साध्यसदसत्त्वको-
टिकसंशयजनकः, स च संशयः समानधर्मदर्शनात् क्वचिदसाधारण-
धर्मदर्शनात् क्वचित् पक्ष एव हेतोः साध्यतदभावसाहचर्यदर्शनात्
आद्यः साधारणानैकान्तिकः, द्वितीयस्त्वसाधारणानैकान्तिकः तृतीयो-
ऽनुपसंहारी ॥ १५ ॥

* यस्माद्विषाणी तस्मादक्षः ॥ १६ ॥ *

तत्र व्याप्यत्वासिद्धिविरुद्धस्वरूपासिद्धानामुदाहरणमाह ।

यत्र रासभषिण्डं पक्षीकृत्यायमसावन्तः विषाणित्वात् यस्तु
नाशो नासौ विषाणी, यथा शशशृङ्गाचनरवानरादिरिति व्यतिरेक-
सङ्गचारदर्शनादितव्यामोहः प्रयुङ्क्ते, तत्र व्याप्यत्वासिद्धस्वरूपासिद्ध-
विरुद्धानामुदाहरणमिदम् ॥ १६ ॥

* यस्माद्विषाणी तस्मान्नौरिति चानैकान्तिकस्योदा-
हरणम् ॥ १७ ॥ *

चानैकान्तिकमुदाहरति ।

यत्र महिषं प्रचक्षित्वा अयं गौर्विषाणित्वादिति साधयति तत्र

साधारणानैकान्तिकता, यदा त्वाकाशं निष्कं शब्दान्प्रयत्नादिति साध-
यति तदाऽस्यासाधारणानैकान्तिकता, एवं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्या-
द्याष्टह्यमाणादश्यामसाधारणानैकान्तिकमेव, यदा तु विपक्षबाधकत-
कायतांशत् पक्ष एव साध्यं सिध्येत् तदा सपक्षवृत्तिताज्ञानदश्यायं
सहेतुरेव पक्षस्यापि सपक्षत्वात् तत्र व्याप्पक्षधर्मतयाऽप्रमितोऽसिद्धः
स च त्रिविधः व्याप्यत्वासिद्धः स्वरूपासिद्धः आश्रयासिद्धश्च तत्रान्तर्ही-
तव्याप्निको व्याप्यत्वासिद्धः, सत्या एव व्याप्तेरग्रहात् व्याप्तेरभावाच्च
उभयथापि, तेनातुकूलनकाभावाटयोऽसिद्धभेदाः, स चायमसमर्थ-
विशेषणसमर्थविशेष्यासमर्थोभयसन्दिग्धासमर्थविशेषणसन्दिग्धासमर्थ-
विशेष्यसन्दिग्धासमर्थोभयभेदप्रपञ्चेन सहस्रधा भिद्यते सर्वत्र चात्र
सिद्धिविरह एवोद्भाव्यः । अत्रेदं तत्त्वम् हेतुस्तावत् केवलान्वयव्य-
तिरेकिकेवलव्यतिरेकिभेदाद्विविधः तत्र सर्वधर्मिगतो धर्मः केवलान्वयो
यथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वविशेष्यत्वविशेषणत्वनिवृद्धव्यात्यन्ताभावाश्रयनाश-
नाशगुणादिध्वंसात्यन्ताभावादयः, न ह्यस्ति तादृशं किञ्चित्, यत्रैते धर्मा
न विद्यन्ते, तथाच सर्वगतत्वम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा केवलान्व-
यित्वम् एतेषां स्थापयित्वापि न दोषः तदुक्तं “प्रमाणं शरणं एतौ
न भिक्षाभिद्यते यतः” इति केवलान्वयिसाध्यको हेतुः केवलान्वयी कस्य
च पक्षसत्त्वपक्षसत्त्वाबाधितत्वासम्प्रतिपक्षितत्वानि चत्वारि रूपाणि
गमकत्वौपयिकानि, अन्यव्यतिरेकिणस्तु हेतोर्विपक्षासत्त्वेन सह पक्ष,
केवलव्यातिरेकिणः सपक्षसत्त्वव्यातिरेकेण चत्वारि, तथाच यस्य हेतो-
र्यावन्ति रूपाणि गमकत्वौपयिकानि तदन्यतररूपहीनः स हेतुराभासः
एवञ्च गमकत्वौपयिकान्यतररूपमून्यत्वं हेत्वाभासत्वं तेनान्यतररूपमू-
न्यत्वस्य निश्चययत्तुन्देहोऽप्यनुमितिप्रतिबन्धकः वादिहेतोरबाधकतासा-
धकः न च केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोर्हेतोरन्यतररूपमून्यतया
हेतुभासत्वापत्तिः केवलान्वयिनि विपक्षासत्त्वस्य केवलव्यतिरेकिण्य-
सपक्षसत्त्वस्य गमकत्वौपयिकत्वाभावात् एवञ्चाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्ध-
आश्रयासिद्धानां पक्षसत्त्वरूपविरहादाभासत्वम्, व्याप्यत्वासिद्धिविरहा-
साधारणानैकान्तिकानां विपक्षासत्त्वरूपवैकल्यात्, असाधारणानैकान्ति-

बाधुपसंहारिणोः सपक्षसत्त्ववैकल्यात्, बाधितसत्प्रतिपक्षितयोरबा-
धितत्वात्प्रतिपक्षितत्वविरहात्, एवं सोपाधित्वाप्रयोजकत्वयोरपि
विपक्षासत्त्वनिश्चयाभावाद्गमकत्वम्, अतुल्यतर्काभावप्रतिज्ञूततर्कयो-
रपि विपक्षासत्त्वनिश्चयविरहात्, एवं साध्यविकलसाधनविकलोभय-
विकलदृष्टान्ताभासानां यदि हेत्वाभासविधवा दोषत्वं तदा
सपक्षसत्त्वानिश्चयात्, यदि स्वातन्त्र्ये प्रथम दृष्टान्ताभासतया तथापि द्वारं
हेतोः सपक्षसत्त्वानिश्चय एव, अतुल्यदर्शितान्वयातुल्यदर्शितव्यतिरेकास्तु
न्यूनाप्राप्तिप्रकाशनिष्ठस्थानपर्यवसत्त्वा एव, आत्मान्प्रयान्योन्यान्प्रयच्छ-
कानवस्थान्तु व्याप्तिनिश्चयं विघटयन्तः सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वान्यतर-
रूपविकल्पा एव हेत्वाभासताभासादयन्ति, तत्र पक्षे साध्यसदसत्त्वको-
टिकसंशयजनको हेत्वाभासः सव्यभिचारः, पक्षे साध्याभावनिश्चयफ-
लको हेत्वाभासो विरुद्धः, व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिबिरुद्धोऽसिद्धः,
बाधसत्प्रतिपक्षौ तु काश्चपीये मते न स्ततन्त्रौ तत्र बाध आश्रयासि-
द्धानैकान्तिके वा पर्यवस्यति तदुक्तं “बाधायासपक्षधर्मो हेतुरनैका-
न्तिको वा” इति सत्प्रतिपक्षोऽप्यन्यतद्वत् व्याख्यादिदंशयमापादयन्
अनैकान्तिकादावेव पर्यवस्यति । वृत्तिकारस्तु “अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽ-
यन् सन्दिग्धज्ञानपदेशः” इति सूत्रस्य चकारस्य बाधसत्प्रतिपक्षसमुच्चया-
द्येतामाह तेन “सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाकाः
पक्ष हेत्वाभासाः” इति गौतमीयमेव मतमनुधावति, परन्तु “विरु-
द्धासिद्धसन्दिग्धमलिकं काश्चपीयेऽङ्गीतु” इत्याद्यभिधानात् सूत्रकार-
स्वरसो हेत्वाभासत्वमेव, चकारसूत्रसमुच्चयार्थ इति तत्त्वम्, अन्यगौर-
वभावात् प्रपञ्चो न कृतो मयूखे विस्मरोऽन्येष्टव्यः ॥ १७ ॥

* आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसिध्यते तदन्वत् ॥ १८ ॥ *

इदानीं हेत्वाभासविवेचनस्य फलमाह ।

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्तावज्ज्ञानसत्ययते तज्ज्ञात्वानि सिद्धम्
असिद्धविरुद्धानैकान्तिकेभ्योऽन्यत् अनाभासमित्यर्थः । तथाहि ज्ञान-
कात्मनुभवसा सिद्धम्, ज्ञानं कसिदज्ञितं कार्यत्वाद्गूपादिवदिति वा,

प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽह्निकद्रष्टा योऽह्नं व्युत्पाद्यतीति, तत्र ज्ञान-
गतं कार्यत्वं नास्ति चक्षिष्यव्युत्पत्त्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतो
दृष्टेऽत्र विरोधाभावात्, न चानैकान्तिकम्, तत एव, तथाच ज्ञानत-
कार्यत्वगुणत्वद्वारा सामान्यतो दृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि विरुद्धम्, प्रत्य-
भिज्ञानस्तु भिन्नकर्तृकेभ्यो व्यावर्तमानमेककर्तृकतायां पर्यवस्यति न
च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्यकारणभावविवक्ष्यमेव प्रतिसम्बन्धम्, शिष्य-
गुरुबुद्धोरपि प्रतिसम्बन्धप्रसङ्गात् । उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति
न च प्रतिसम्बन्धप्रयोजक इति चेदुपादानत्वस्य इत्यधर्मतया बुद्धाव-
सम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्णतुभूतप्रतिसम्बन्धानातु-
पपत्तेः, न हि पूर्वबुद्ध्या उत्तरास्तु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते,
स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्य च काशा-
न्तरास्तु प्रतिसम्बन्धनेऽप्यसम्भवात्, आद्यविविज्ञानसन्तानः प्रवृत्ति-
विज्ञानसन्तानादन्य एव अर्त्ता च प्रतिसम्बन्धाता चेति चेत् स यदि स्थिरः
तदा सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्येत् तदा पूर्वदोषान-
तिष्ठते, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित् संस्कारः । किञ्च प्रवृत्तिविज्ञा-
नातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः । अह्नमिति बुद्धिधारैव प्रमाणाविति
चेत् भयम् तत्र यदि प्रवृत्तिविज्ञानान्यायविविज्ञानमेव चेदुपादत्ते
तदा प्रवृत्तिविज्ञानानामुपादानताविरहे निमित्तताऽपि न स्यात् उपा-
दानताव्याप्ताविति निमित्ततायाः, नाऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत् तर्हि
सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वसत्त्वत्वात् प्रवृ-
त्तिसन्तानाद्यविविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयमुपादीयत इति
चेत् तर्हि किमपराजयवयविसंयोगादिभिः, व्यासव्यवृत्तितायास्त्वया-
नभ्युपगमात् तस्माज्ज्ञानेनाश्रयतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिसम्बन्धं स्थिर-
त्वेन साधयतीति न किञ्चित्तुपपन्नम् । यद्वा निम्ना बुद्धिनात्मानं कार-
णत्वेन नमयितुमर्हतीति-साक्षुप्रमत्तनिरासाय सूत्रमिदमुपपत्तिरुते
“आत्मोन्द्रियार्थसंज्ञिककर्मादु चक्षिष्यव्युत्पत्ते तदन्यत्” बुद्धितत्त्वं ज्ञानयो-
ज्यते तज्ज्ञानमेव, बुद्धिरूपस्य विज्ञानमिति हि प्रमाणाभिधानं,
तस्मात्मादिसंज्ञिककर्मादुपपन्नम् अन्यदेव तदभ्युपगतादनः करणादित्यर्थः

तथाच भवति तत् आत्मनो लिङ्गमिति भावः ॥ १८ ॥

* प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परच लिङ्गम् ॥ १९ ॥

आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह ।

प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनोत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च कृतिरहितप्राप्तिपरिहारफलेषु शरीरकर्मणो चेष्टालक्षणे जन्वते तथाच परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् सदीयचेष्टावत्, स च प्रयत्न आत्मजन्यः आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् सदीयप्रयत्नवदिति परात्मानुमानम् ॥ १९ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे तृतीयाध्यायस्याद्य-

माङ्गिकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* आत्मोन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ॥ १ ॥ *

हेतुहेत्वाभासविवेकः आङ्गिकार्थः । इदानीमात्मपरीक्षायेवं वर्तयिष्यन् उद्देशकमलङ्घनेन मनःपरीक्षामवतारयमाह ।

मनोवृत्तिमात्मनो लिङ्गं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञानकरणत्वेन मूर्तत्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्प्रेरितं मनः इन्द्रियान्तरादभिसृतविषयप्राप्तिश्च इन्द्रिये सम्बध्यते स आत्मोति सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्लमलङ्घनम् । आत्मोन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावः उत्पादः, असन्निकर्षे ज्ञानस्याभावोऽनुत्पादस्तत्तत्र इत्यर्थः ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मत्वादेव ज्ञानायोगपदसुप्रपद्यते किञ्च मनो विभु विशेषगुणमूलद्रव्यत्वात् कालवत् ज्ञानासम्बन्ध-

विकारसंबन्धाधारत्वादात्मवत् स्वर्गात्मनाभाववत्त्वादाकाशवद्विज्ञादि-
 वैभवाधकं प्रमाणमिति चेत् नैवं यदि मनो विभु स्यात्तदा सर्वेन्द्रि-
 यसन्नित्वात्ततः सर्वेन्द्रियकमेकमेव ज्ञानं स्यात्, कार्यविरोधाच्चैव-
 मिति चेन्न न हि सामग्री विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्व-
 रासनत्वादिविरोधाय विभ्येत्, चित्तरूपवत् चित्ताकारमेव वा स्यात्,
 भवत्येव दीर्घशक्नुवोभक्षणस्थले इति चेन्न तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्,
 तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येकीति कथमनुव्यवसाय इति
 चेन्न शीघ्रसञ्चारिमनोजनितेषु पञ्चसु सूत्र्युपनीतज्ञानेषु यौगपद्याभि-
 मानात्, व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात्, बुभु-
 त्वाधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्वबुभुत्वायां सर्वविषयकसर्वेन्द्रियप्रसङ्गात्
 बुभुत्वाया अपि अभिमतार्यप्राहीन्द्रियमनःसम्बन्धमात्रफलकत्वात्
 तस्माज्ज्ञानायौगपद्याभ्ययानुपपत्त्या सिध्यति व्यक्तं मनः, ततो-
 धर्मिप्राज्ञकमानवाधिताः वैभवहेतवः किञ्च मनोवैभवं पादे मे सुखं
 शिरशि मे वेदनेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात् विभुकार्याणाम-
 समवायिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात्, तत्रापि सुखादीनामणु-
 देशापत्तिरिति चेन्न असमवायिकारणं विभुकार्यं स्वदेशे जनयत्येवेति
 नियमात् तथाच निमित्तचन्दनाद्यवच्छेदादधिकदेशेऽपि जननावि-
 रोधात्, समापि निमित्तसमवधानानुरोध इति चेन्न उक्तनियमभङ्ग-
 प्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुनो मनसः संयोगोऽपि कथं स्यात्, अजो-
 ऽवाविति चेन्न विभागस्याप्यजत्वप्रसङ्गात्, एवच्छेदभेदेनोभावव्यविद-
 द्वाविति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य स्वकारणाधीनत्वात्
 अजयोस्तु तदभावादिति दिक् ॥ १ ॥

* तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥ *

ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपलब्धिवदि-
 त्वाद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या वा यन्मनः सिद्धं तत्करणतया
 तथाच तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कुत इत्यत आह ।

यथाऽवयविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुर्गुणवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च

द्रव्यं, यथा युगपज्ज्ञानावृत्त्युत्पत्त्याऽवृत्तितं मनो गुणवत्त्वाद् द्रव्यं,
न हि तस्य इन्द्रियसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं येन गुणवत्त्वं न
स्यात् किञ्च सुखादिषाक्षात्कारः इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात्
रूपादिषाक्षात्कारवद्वितीन्द्रियत्वेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञान-
कारणमनःसंयोगाश्रयत्वमित्यत्र सिद्धमेव मनसो द्रव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च
तस्यानान्वितत्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनान्वितत्व-
मिति ॥ २ ॥

* प्रयत्नायोगपद्याज्ज्ञानायोगपद्याच्चेकम् ॥ २ ॥ *

तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेति सन्देहे निर्यायकमाह ।

मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकैकस्मिन्नपि शरीरे बह्वनि मनांसि
सुसुप्ता ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात् यत् न तत्तत्कीकरपरणाङ्गुलीषु युग-
पत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं
मनसः शीघ्रसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यदवस्थयोग्यात्मविशेषगुणानां
यौगपद्यानभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्रि-
चतुःपञ्चानां तत्तदिन्द्रियसंयोगे हेतुविधि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि
युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पभागौरवप्रसङ्गात्, यौगपद्याभि-
मानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मनस-
सिक्तो शुद्ध इति ज्ञानद्वययौगपद्यापत्तिरपि करणधर्मत्वादेव नास्ति,
द्वित्रिस्मिन्नगोधासुजगादांवापि अवयवद्वये कर्म खड्गाद्यभिघाताद्वा मनस
कायु सञ्चाराद्वा तदानीमेवादृष्टेन पण्डितमनोन्तरप्रवृत्त्याद्वा । यत्तु
मनोऽवयवव्येव जलौकावत् तत्सङ्कोचविकाशाभ्यां ज्ञानयौगपद्यायौ-
गपद्ये इति तत् तदवयवकल्पनागौरवप्रतिष्ठितमिति दिक् ॥ २ ॥

* प्राणापाननिमेषोक्तेष्वजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरवि-
काराः सुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नासात्मनो सिद्धानि ॥ ३ ॥ *

इदानीं क्रमसङ्गुनप्रयोजनसादृश्यवृत्तेवात्मपरीक्षायेवं वर्तयिष्य-
माह ।

प्रसिद्धिर्ज्ञानमेव केवलप्राप्तनो विज्ञमिति न सन्त्यं प्राप्तादयो-
ऽपि सन्ति आत्मनो विज्ञानि तथाहि शरीरान्तश्चारिणि समीरये
प्राप्तापानलक्षणे जड्वाधोगती उत्क्षेपस्यावक्षेपणं सुप्रकादाविव
प्रयत्नं विनाऽस्तुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद् भवतः स नूनमात्मा, न हि
तिर्यग्गमनस्वभावस्य वायोरेवं स्वभावविपर्ययो विना प्रयत्नात्, न
च यिरुद्धटिक्क्रियोर्वायोः सलिलयोरिवोर्ध्वगतिः स्यादिति वाच्यम्
एवं सत्पूर्वगमनमेव स्यान्नत्वधोगमनं फुत्कारादौ वा तिर्यग्गमनम्,
तथाचास्ति काश्चित्, यः प्रयत्नेन वायुमूर्ध्वमधो वा प्रेरयति, सुषुप्ति-
दशायां कथं प्राप्तापानयोर्द्विधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्ना-
भावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सङ्गावात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते
एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः तथाहि निमेष-
स्तावत् अक्षिपच्छायोः संयोगजनकं कर्म उन्मेषस्तयोरेव विभानजनकं
कर्म एते च कर्मणी नोदनाभिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरसुप्त-
द्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्यते यथा दारुपुलकनर्तनं कस्यचित् प्रय-
त्नात् तथाऽक्षिपच्छानर्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते, एवं जीवन-
मप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्षयया जीवनकार्यं दृष्ट्वित्त-
भग्नसंरोहश्चादि लक्षयति । तथाच यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य
निर्माणं करोति, लघोयो वा गृहं वर्जयति तथा देहाधिष्ठाता गृह-
स्थानीयस्य देहस्याहारादिना दृष्टिसुपवयं करोति क्षतञ्च भेषजादिना
प्ररोहयति भग्नञ्च करचरणादि संरोहयति तथाच गृहपतिरिव
देहस्याधिष्ठाता सिध्यतीति, एवं मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तथाहि
मनस्तावन्मूर्त्तमणु वेति पूर्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषय-
स्याहिणि इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथाच यस्यो-
च्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मोत्पनुमीयते यथा गृहकोष्ठाव-
स्थितो दारकः कन्दुकं जाद्यागुटकं वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेर-
यति, ननु दारुपुलकनर्तयिता गृहपतिर्दारको वा न शरीरादन्धो यो
दृष्टान्तः स्यात् किञ्च शरीरमेव चेतन्यान्मयः अहङ्कारास्यदत्तात्, भवति
हि गौरोऽहं स्थूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन प्रत्ययः

यत् बाह्येऽनुभूतं यौवने बाह्ये वा करति तत् चैतमेव शरीर-
भेदेऽपि कारणं न स्यात् “नान्यदृष्टं कारणम्” इति तत् चैतमेव यो-
र्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं नास्ति बाह्यकौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात्
कार्यकारणभावेन प्रतिसन्धानमुपपत्त्यत इति तत् ब्रूमः पित्राऽनु-
भूतस्य पुत्रे चापि कारणप्रसङ्गः, तत् शरीरभेदपक्षो बाधक इति चेत्
दृष्टेन बाह्यशरीराङ्गे देनैव स्वशरीरस्य ग्रहात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः
अनुपलब्धपिष्टकस्य बाह्यस्य शरीरभेदापहस्यापि सत्त्वात् सम शरीर-
मिति समकारसामान्येनाहङ्कारस्य भानान्, समात्मैक्यत्वापि तथेति
वेद्यं तत् समकारस्योपचारिकत्वात् राहोः शिर इति यदभेदेऽपि षण्णु-
पपत्तेः, हिंसादिफलञ्च कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पात-
कमिच्छतो भूतचैतनिकस्य कृतज्ञानमकृताभ्यागमश्च दोष इति दिक् ।
इन्द्रियान्तरविकारात् खल्वपि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिरविद्यस्य वा
रूपविशेषसङ्घचितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलमुपलभमानस्य
रसगङ्गिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंज्ञः, स च नास्त्वरसानुमितिमन्तरेण,
अनुमितिर्न व्याप्तिस्तुतिमन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न
व्याप्त्यनुभवमन्तरेण, स च न भूयोदर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा
नैकं कर्त्तारमन्तरेण कार्यकारणभूता सम्भवतीति तथाच गौतमीयं
सूत्रम् “इन्द्रियान्तरविकारात्” इति । सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलि-
ङ्गानि द्रष्टव्याः । तथाहि सुखादिकं क्वचिदाश्रितं द्रव्याश्रितं वा
कार्यवस्तुत्वात् गुणत्वाद्वा रूपादिवदितीतरबाधसङ्गतं सामान्यतो
दृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्याद्य-
ष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिष्ठा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रि-
तत्वं प्रकारमनादाय पर्यवस्यति यत् तत् प्रथमं न बाधावतारसत्त्वा-
दष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकसाध्यमिति विभागः, व्यापकता-
वच्छेदकप्रकारिकैशानुमितिरीति तु तच्छब्दं, येन विना प्रतीतिर्न पर्य-
वस्यति तस्यैव तत् प्रकारत्वात् अन्यथा ह्यणुकं कार्यानाश्रितं सत्
क्वचिदाश्रितम् अवयवित्वादित्यादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिर्न
स्यात् ॥ ४ ॥

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥ *

ननु सिध्यत् आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति कुतः, कुतश्च द्रव्य-
नित्यत आह ।

यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतो नित्यत्वं तथा-
क्तनोऽपि, यथा गुणवत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

* यन्नदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं
न विद्यते ॥ ६ ॥ *

पूर्वपक्षमाह ।

सन्निकर्षे सति अयं यन्नदत्त इति चेत् प्रत्यक्षं नास्ति तदा दृष्टं
प्रत्यक्षतो नृहोतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति यथा वङ्गिना प्रत्यक्षेण सङ्-
चारतो नृहोतो घूमो वङ्गौ दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं
नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

* सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ ७ ॥ *

ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्यतो दृष्टमेव
लिङ्गं भविष्यति न हि ततो नातुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्वपक्षो
आह ।

सामान्यतो दृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत्र आत्मत्वेन अष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां कश्चिदाश्रित-
त्वमात्रं सिध्येत् तच्च नात्ममननौपयिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष
इति ॥ ७ ॥

* तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥ *

तत् किं योऽपहतपाप्मा स आत्मा इत्याद्यागमोऽनर्थक एवे-
त्याशङ्क्य स एवाह ।

आगममात्रसिद्ध एवात्मा नत्वनुमेयः दृष्टसामान्यतोदृष्टयोर्लिङ्ग-
योरभावात् तस्मात् सम्यगुपनिषदां व्यवसात् तत्त्वसाक्षात्कार उत्प-
द्यते न तु मननप्रणालिकया, तथाच मननप्रयोगानुक्रमिकं तन्मत-

न्यम्, इष्टं हि भूतद्वयकनदीसन्नरक्षादाशुपदेयमात्मादेव साक्षात्कारिज्ञानम् ॥ ८ ॥

* अहमितिशब्दस्य व्यतिरेकावागमिकम् ॥ ९ ॥ *

तदेवं त्रिभिः सूत्रैः पूर्वपक्षे सिद्धान्तवाद्याह ।

नागममात्रं प्रमाणमात्मनि किन्त्वहमिति-पदमात्मपदं वा साभिधेयं पदत्वात् षटादिपदवत् इत्यनुमानादप्यात्मसिद्धिः । ननु पृथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यतिरेकाद्याष्टत्वेरित्यर्थः । न हि भवत्वहं पृथिवी अहमापः अहन्तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः प्रत्ययो वा, शरीरे भवतीति चेन्न परशरीरेऽपि तत्प्रसङ्गात्, स्वशरीरे भवतीति चेन्न स्वस्यात्मभिन्नस्यानिरुक्तेः सम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्ययाच्च नन्विदमपि सामान्यतोदृष्टमेव तच्च विशेषापथ्यवसन्नमिति दूषितमेवेति चेन्न अहम्यदेऽहन्त्वमात्मत्वमेव प्रकारः तथाच पञ्चधर्मतावच्छादेवाहन्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं पथ्यवसन्नं तज्ज्ञानन्यसाधारण्यमेवेति विशेषनिवेदः एवं सामान्यतो दृष्टादपि बाधवच्छकताद्विशेषसिद्धिः यश्चोक्तं अत्रणादेव साक्षात्कारः किमनेनेति तदयुक्तम् न हि मननमन्तरेण सङ्कशुक्लान्नाश्रमलज्वालनम्, न च तदन्तरेण तत्र निदिध्यासननाधिकारः, न च निदिध्यासनमन्तरेण सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमस्तत्त्वसाक्षात्कारः, व्यथासादेव हि कामातुरस्याकस्मात् कामिनीसाक्षात्कारः, न हि शब्दमातुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमं दिष्णोहादौ दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं सङ्केतपक्ष इति चेत् क एवमाह मात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासत्त्यात्तपक्षः कथमन्यथाऽहं सुखी जानामीत्यादि यते दुःखीत्यादिप्रत्यक्षः नक्षयमवस्तुक्तः सन्दिग्धवस्तुको वा, नीलादिप्रत्यक्षवत् अस्यापि निश्चितवस्तुकत्वात्, न कैङ्करः, चिह्नज्ञानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, नापि शब्दः, तदनुसन्धानाननुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति चेत्,

तर्हि कश्चिदनाभासविषयोऽपि न ह्यप्रमितमारोप्यते इत्यवेदावि-
प्यते ॥ ८ ॥

यदि दृष्टमन्वयमहं देवदत्तोऽहं यन्नदत्त इति ॥ १० ॥*

एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षवादी आह ।

इतिशब्दो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावे-कप्रत्ययान्तम्, अन्व-
यमित्यध्यक्षं तेनायमर्थः अयं देवदत्तः अयं यन्नदत्त इति प्रकारकं
हं दर्शनं अध्यक्षमेवास्ति यदि किमनुमानप्रयासेन “न हि करिषि
दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः” ॥ १० ॥

* दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत्
प्रत्ययः ॥ ११ ॥ *

अत्र विद्वान्वाह ।

दृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि लिङ्गे सम्भूतसामग्र्योके सति
एक एव एकवैयक्तिक एव प्रत्ययः, प्रत्यय इति निरस्तसमस्तविधमा-
शङ्कित्वाह, कुत एवमित्यत आह दृढत्वात् प्रमाणसंग्रहेनान्वया-
भावशङ्कानिवर्त्तनपटुत्वात्, तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा
दूरात्तोयप्रत्यक्षे सत्यापि संवादार्थं बलाकालिङ्गेनापि तदनुमानं
तदुक्तम् “प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यनुमानेन बुभुक्षन्ते तर्करसिकाः” इति,
इदमत्राकृतम् यद्यात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चैतसे भासत एव तथापि
अहं गौरः अहं जग इत्यादिविरोधिप्रत्ययान्तरतिरस्कृतो न तथा
स्थेमानभावादयति विद्युत्सम्पातसञ्जातज्ञानवत्, तत्र लिङ्गेन अन-
न्यथासिद्धेन ज्ञानान्तरसमुद्यमानं पूर्वज्ञानमेव स्थितीकरोति । किञ्च
“त्रोतयो मन्त्रव्यः” इत्यादिविधिवोधितस्यात्मननख इष्टसाधनत्वा-
वगतौ अनुमित्यवाऽवश्यमात्मानुमानप्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यास-
भासमन्वे साक्षात्काराभावेऽप्रवर्गाधमन्वादिति भावः । अहं देवद-
त्तोऽहं यन्नदत्त इति प्रतीतिद्वयाभिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं
स्फुटयितुम् ॥ ११ ॥

* देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचारा-
च्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥ *

ननु यदि यज्ञदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यज्ञदत्तो गच्छ-
तीति गमनसामानाधिकरण्यभावनमनुपपन्नमित्यत आह ।

अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्रत्ययः अस्ति च मन-
शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गतिसामानाधिकर-
ण्यानुभवा व्यवहारश्च भाक्तः, ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि
देवदत्तत्वं शरीरवृत्तिर्जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगो
यथार्थ एव च प्रत्ययः तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुक्तञ्चेत्
तदौपचारिको बाह्व्यः ॥ १२ ॥

* सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥ *

अत्र शङ्कते ।

तुल्यः पूर्वपक्षधीतकः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः
प्रयोगश्च दृश्यते तत्र क मुख्यः क औपचारिक इति सन्देहः ॥ १३ ॥

* अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थ-
न्तरप्रत्ययः ॥ १४ ॥ *

समाधत्ते ।

अर्थान्तरमात्ररूपं प्रत्ययं यत्र प्रत्यये च प्रत्ययोऽर्थान्तरप्रत्ययः
अवसर्यः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् परत्र
परात्मानि अभावात् अर्थान्तरे स्वात्मन्येव मुख्यः कल्पवित्तुसूचितः
यदि तु शरीरे मुख्यः स्यात् तदा वहिरिन्द्रियजः स्यात् न हि शरीरं
मानसप्रत्ययं मानससायमहमिति प्रत्ययः वहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरे-
णापि जायमानत्वात् अहं दुःखो अहं सुखो जाने यते इच्छात्यह-
मिति योग्यविशेषशुभोपहितस्वात्मनो मनसा विप्रयोजकत्वात्, नायं
लौकिको किङ्कलुसन्मानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शब्दः शब्दात्म-
नमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्ननस एव मनसश्च वहिरस्मात्तन्मये च

शरीरादावप्रवृत्तेरिति भावः । किञ्च यदि शरीरे स्यात् परशरीरे
स्यात्, स्यात्तानि यदि स्यात् तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परा-
त्मनः परस्यातोन्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेष-
गुणोपग्रहेण तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीलं किन्तु
द्रव्यमात्रस्य, द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपग्रहेणैव प्रत्यक्षं भवति,
आकाशमपि तर्हि शब्दोपग्रहेण प्रत्यक्षं स्यादिति चेत् स्यादेवं यदि
श्रोत्रं द्रव्यमात्रकं भवेत्, आकाशं वा रूपवत् स्यात्, आत्मनोऽपि
नीरूपत्वं तल्लभिति चेत् वहिर्द्रव्यमात्र एव प्रत्यक्षतां प्रति रूपव-
त्त्वस्य तन्त्रत्वात्, प्रत्यगित्ययं शब्दोऽन्यव्याप्यमाह ॥ १४ ॥

* देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीर-
प्रत्यक्षोऽहङ्कारः ॥ २५ ॥ *

पुनः शब्दते ।

अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं प्रत्यक्षं
विषयो यत्र स शरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात्तावत्
प्रयोगः प्रत्यक्षो वा त्वया समाहितः स चोपचार आभिमानिकः
यतोऽहं गौरः अहं कथः सौभागिनोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः
प्रत्ययाः प्रयोगाद्युपचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥ *

सिद्धान्तमाह ।

तद्वद्गोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति उपचारोऽवमाभिमानिकः किन्तु
शरीर एवायमहमप्रत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह एवेत्यर्थः तथाच
प्रत्ययसोभयत्वापि कूटकर्तृत्वेन विशेषावधारणाय यदित्यर्थं तत्र
यत्र क्रियमाणे निमीलितास्तस्याप्यहमिति-प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने
वहिरिन्द्रियानोचरे वस्तुनि स मन्त्रव्यः, शरीरे भवन् परशरीरेऽपि
स्यात् चक्षुर्भैरवेक्ष्येण च न स्यात्, अहं कथः स्यूतो वा सुखीति
कथं सामानाधिकरण्यामिति चेन्न सुखाद्यप्यहमेकत्वेनापि तत्र शरीर-

भानसम्भवात् सिंहेनादवदिहं गहनमिति वत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे
समारोप्यते मनसोपस्थितम्, त्वमिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम्
उष्णं शरीरमिति वत् ॥ १६ ॥

* न तु शरीरविशेषाद् यत्तदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं
विषयः ॥ १७ ॥ *

सिद्धान्तमुपटं ह्यन्नाह ।

ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा
यत्तदत्तविष्णुमित्रयोः शरीरं परस्परभिन्नं तथा ज्ञानसुखादिकमपि
भिन्नेव तथाच यथा वत्तदत्तस्येहं शरीरं तथा यत्तदत्तस्य ज्ञाने
सुखादौ वाऽऽहुत्यन्ने अहं सुखी जाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं
विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञाना-
दीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां
शरीरादन्य एवाश्रयो वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य
भेदादित्यर्थः तथाच शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं न तु विषय इति लघ्वन्तोपे
पञ्चमी ॥ १७ ॥

* अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्वातिरेकाव्यभि-
चाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १८ ॥ *

नत्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा व्याका-
शवत्, तथाचाहं लशो गौर इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः,
कचिदहं सुखीत्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमा-
नानां सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पयितुमचितम्, यद्योष्णं
सुरभिजलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयोरौष्ण्यसौरभयोर्युक्ते समा-
रोपः, न त्वेतदहुरोधेन जलप्रत्ययस्यापि प्रसिद्धजलमन्तरेणान्यविषय-
त्वम्, तथाऽहमित्ययहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकान्तु कदा-
चित्समारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्याधारत्वेन
यत् कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि यद् इत्यत आह ।

अथमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको न शब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निरवयवत्वञ्च यद्वाधकमुक्तं तद्वहिरिन्द्रिय-प्रत्यक्षतायां भवति तत्र हि रूपवत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्रत्यक्षता च तदन्तरेणापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दवह्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धे-रिति यथा क्षित्यादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरेकोऽव्यभिचारो नियत-स्तेन तदाश्रयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तस्याकाशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एव-मिच्छायाः पृथिव्यादिषु व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदाश्रयेणापि अष्ट-द्रव्यातिरिक्तेन भवितव्यम् । नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा न तु प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति अहमिती-तिकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्त-रेण निर्मीलितालस्य यदुत्पद्यते तन्मुख्येन अहन्त्ववता योग्येन प्रमा-णसिद्धेन उपपादनीयम्, न तु शरीरादिना, तत्रेच्छाया व्यतिरेका-व्यभिचारात् मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पूरणो-यम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि अन्यगौरवमिथा त्यक्तानि मयूखे-ऽन्वेष्टव्यानि ॥ १८ ॥

* सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥ १९ ॥ *

आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्य इदानीमात्मनानात्वप्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् ।

एक एव आत्मा चैतन्यैवादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःखज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्ति-रविशिष्टैव यतः । यद्यात्मभेदसाधकं लिङ्गान्तरं भवेत्तदा सिध्येदा-त्मभेदः, न च तदस्ति, यथा तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गाविशेषादेकमेवाकाशम् यौगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव कालः पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैरदिक् ॥ १९ ॥

* व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥

सिद्धान्तमाह ।

नाना आत्मानः कुतः व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियमः यथा
कश्चिदाद्यः, कश्चित् रङ्गः, कश्चित् सुखी, कश्चिद् दुःखी, कश्चिदुष्वा-
भिजनः, कश्चिद्वीचाभिजनः, कश्चिद्विद्वान्, कश्चित् जात्या इतीयं
व्यवस्था आत्मभेदमन्तरैषानुपपन्नाना माधयत्यात्मनां भेदम्, न च
जन्मभेदेन बाल्यकौमारवार्द्धक्यभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा
व्यवस्था तथा चैतन्मैत्रादिदेहभेदेऽपि स्यादित् यच्च कावभेदेन विरु-
द्धधर्माध्याससम्भवात् ॥ २० ॥

* शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ २१ ॥ *

प्रमाणान्तरमाह ।

शास्त्रं श्रुतिः तथाऽप्यात्मनो भेदप्रतिपादनात् श्रूयते हि “हे
जङ्गला वंदितव्ये” इत्यादि तथा “हा सुपर्ण सयुजा सखाया समानं
पृथं परिपस्वजाते” इत्यादि ॥ २१ ॥

इति श्रीशाङ्करे कणादसूत्रोपस्कारे तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

१०००.

* सदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥ *

पृथिव्यादीनां नवानासृद्धेः लक्षणं परीक्षां निर्वर्त्य प्रकृतेर्भूत-
कारणतां साङ्ग्याभिमतां निराचिकीर्षुः परमाणूनां सूत्रकारणत्वं
पृथिव्यादान्तर्भावश्च सिषाधयिषुर्नित्यत्वसामान्यलक्षणं तावदाह ।

न कारणवदकारणवत् पदसंस्कारात् तदेवं घटादीनां व्यवच्छेदः ।

तथापि प्रागभावेऽतिव्याप्तिरित्यत आह सदिति सत्तायोगीत्यर्थः ।
समवायविशेषप्रदार्थयोः सत्तैकार्थसमवाय एव सत्तायोगः सामान्या-
न्तरस्य सत्तायाश्च सत्प्रत्ययविषयतेव सत्तायोगः स च प्रत्ययो वस्तुसङ्घ-
प्रभावनिवन्धन इत्यन्यदेतत् न चान्यत्वापि तथैवास्तु किं सत्तयेति
वाच्यम् अतुगतमतेस्तत्सिद्धेरुक्तत्वात् ॥ १ ॥

* तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥ *

नित्यसामान्यमभिधायेदानीं परमाणुमधिकृत्याह ।

तस्य परमाणोः, कार्यं घटादि, लिङ्गम्, तथाच गौतमीयं
सूत्रम् “व्यक्तात् व्यक्तस्य निष्पत्तिः प्रत्यक्षप्रामाण्यात्” इति, व्यय-
वाचयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते स यदि निरवधिः स्यात् तदा मेरुसर्प-
पयोः परिमाणभेदो न स्यात् अनन्तावयवारम्भत्वाविशेषात् न च
परिमाणप्रचयविशेषाधीनो विशेषः स्यादिति वाच्यं सङ्ख्याविशेषा-
भावात्तयोरप्यनुपपत्तेः, प्रत्ययवधिः स्यादिति चेत् अन्यस्य कस्य-
चिन्निरवयवत्वे प्रत्ययस्यैवानुपपत्तेः व्यययविभागविनाशयोरेव द्रव्य-
नाशकत्वात्, विभागश्च नावधिः तस्यैकाग्र्यत्वानुपपत्तेः तस्मान्निरव-
यवं द्रव्यमवधिः स एव परमाणुः । न च त्रसरेणुरेवावधिः, तस्य चाक्षु-
षद्रव्यत्वेन सङ्ख्यादनेकद्रव्यवत्त्वाच्च, सङ्ख्यस्य चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे कार-
णत्वम् अनेकद्रव्यवत्त्वमादायैव, अन्यथा सङ्ख्यमेव न स्यात् कस्य कार-
णत्वम्भवेत्, न च त्रसरेणोरवयवा एव परमाणवः, सङ्ख्यद्रव्यारम्भक-
त्वेन तेषामपि सावयवत्वात्तुमानात् तन्तुवत् कपालवच्च तस्मात् यत्
कार्यद्रव्यं तत् सावयवम्, यच्च सावयवं तत् कार्यं द्रव्यम्, तथाच
यतोऽवयवात् कार्यत्वं निवर्तते तत्र सावयवत्वमपीति निरवयवपर-
माणुमिद्धिः तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः “सा च त्रिविधा नित्या चानित्या
च” इति ॥ २ ॥

* कारणभावात् कार्यभावः ॥ ३ ॥

इदानीं परमाणौ रूपादिष्विदमेव प्रमाणमाह ।

रूपादीनां कारणे सङ्गावात् कार्यं सङ्गावः कारणगुणपूर्वका
हि कार्यगुणा भवन्ति घटपटादौ तथा दर्शनादित्यर्थः ॥ १ ॥

* अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ ४ ॥ *

इदानीं सर्वानित्यतावादनिराकरणायाह ।

विशेषण इति षष्ठ्यान्तात्तसिः विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्यात्
यद्यनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् नञ् उत्तरपदार्थनिषे-
धार्थत्वात् तत् कथं नित्याभावेऽनित्य इति स्यात् भवति च ततो
नित्यमस्तीति सिद्धम्, यद्वा अनित्य इति न नित्यः परमाणुरित्यनेन
प्रकारेण नित्यस्य त्वया प्रतिषेधः कर्त्तव्यः अनेन च प्रकारेण प्रति-
षेधो न सिध्यति सिद्धासिद्धिप्रतिहतत्वात् स्वतश्चैवं योजनोप-
पत्कारः स्वतन्त्र एव प्रतिषेधवचनः “अमानोनाः प्रतिषेधवचनाः”
इति तथाचानित्य इति न नित्य इत्यर्थः प्रतिषेधभावः प्रतिषेधस्वरूपं
तेन न नित्य इति विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्वरूपम्, तच्च न सम्भ-
वतीति शेषः ॥ ४ ॥

* अविद्या ॥ ५ ॥ *

ननु परमाणुन नित्यः भूत्वात् घटवत् एवं रूपवत्त्वरसवत्त्वा-
दयः प्रत्येकं हेतव उद्भेदाः एवं घटकेन युगपदुद्योगात् परमाणोः
षडंशता तच्चात्र सावयवत्वात् अव्याप्यष्टिसंयोगान्नयत्वात् । किञ्च
परमाणोर्मध्ये यद्याकाशमस्ति तदा सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वम्, अथ
नास्ति, तदाकाशस्यासर्वगतत्वमसङ्गः । किञ्च क्वायावत्त्वात् आष्टिसं-
त्त्वात् । अपिच यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादिष्वधिकत्वसाधकानुमाना-
दपि परमाणोरनित्यता, तथा चैतावती चेदनुमितिपरम्परा तदा
कयसुच्यते परमाणुर्नित्य इत्यत्र आह ।

परमाणोरनित्यत्वविषया सर्वाप्यनुमितिः अविद्या भ्रमरूपा
आभासप्रभवत्वात् आपाततो धर्मिष्ठाङ्गमानकाधः सर्वत्र विप्रक्षबाध-
कप्रमाणभूत्यत्वाद्याप्यत्वासिद्धिः क्षणित् स्वरूपासिद्धिरित्यादि समान-
तत्वेऽन्येऽप्यमु ॥ ५ ॥

* महत्त्वेनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाक्षोपलब्धिः । ६ ॥ *

ननु यदि परमाणुरस्ति कथमिन्द्रियेण न गृह्यते रूपवत्त्वस्यै-
दत्त्वादयच्चैन्द्रियकत्वप्रयोजकास्त्वयैवोपपादिता इत्यत आह ।

महति महत्त्ववति इत्ये महत्त्वाद्वात् परिमाणवाचकात् गुण-
वाचकानां मतुषो लोपात्, अनेकद्रव्यवत्त्वादिति अनेकं द्रव्यमा-
श्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम्, तद् यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् तद्भावस्त-
स्यात् अनेकद्रव्यवत्त्वात्, एवं सति वायुरपि प्रत्यक्षः स्यादत उक्तं
रूपाश्चेति उद्धृतादनभिभूतादिति दृश्यते, उपलब्धिरिति यद्विरिन्द्रि-
येणेति शेषः तथाच परमाणोर्महत्त्वाभावादनुपलब्धिरित्युक्तं भवति,
अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकद्रव्याश्रिताश्रितत्वम् अवयववहुत्वाधीनमह-
त्त्वाश्रयत्वं वा । न च महत्त्वेनैवानेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धमिति वाच्यं
वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्, अन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिर्न तु जनकेन
जन्यस्येति चेन्न जन्यजनकयोर्युगपदन्यव्यतिरेकपक्षेऽन्यथासिद्धाभावात्
अन्यथा भ्रामण्यादिना दण्डादीनामन्यथासिद्धिप्रसङ्गात्, महत्त्वोत्कर्षा-
त् प्रत्यक्षतोत्कर्षो दूरादाविति चेन्न अनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षस्यापि तत्र
सम्भवादिनिगमनाविरहात् किञ्च मर्कटकीटसूत्रजाले हस्तचतष्टयादि-
मिते दूरादप्रत्यक्षे मर्कटमात्रप्रत्यक्षताऽनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षाधीनैव मह-
त्त्वोत्कर्षस्य जाले वर्तमानत्वात् एवं सूत्रान्तुघटितपटादौ दूरत्वे
महत्त्वोत्कर्षेऽपि कल्पपरिमाणसद्वरादिप्रत्यक्षे द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

* सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनु-
पलब्धिः ॥ ७ ॥ *

नन्वेवमपि मध्यन्दिनोत्क्राप्रकाशस्य चाक्षुषस्य रश्मौर्वायोर्वा सूर्य-
समवायेन रूपसमवायिनो महत्त्वोपलब्धिः स्यात् अत आह ।

रूपसंस्कारपदेन रूपसमवायो रूपोद्भवो रूपानभिभवश्च विव-
क्षितः । तेन यद्यपि वायौ च एव सूर्यसमवायः च एव रूपसमवायः
तथापि रूपनिरूपितो नास्ति तत्र रूपात्यन्ताभाववत्त्वात् चाक्षुषे च
रश्मौ रूपसंस्कारः रूपोद्भवो नास्ति मध्यन्दिनोत्क्राप्रकाशे च रूप-

संस्कारो रूपानभिभवो नास्ति इति न तेषां प्रत्यक्षता, एवं योद्धो-
द्गमर्जनकपालानलकमकादिषु रूपसंस्कार उच्येयः । दृष्टिगतस्य रूपस्य
रूपसंस्कारश्चेत्तेकरूपपदलोपः तेन रूपाभावाद्वायोरनुपलब्धिः, रूप-
संस्काराभावाच्चक्षुरादीनामनुपलब्धिरित्याहुः ॥ ७ ॥

* अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोप-
लब्धिः ॥ ८ ॥ *

एवं परमाणुनित्यताप्रकरणानन्तरं परमाणुलिङ्गतयोपोद्घात-
मङ्गल्या वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रकरणं समाप्य उपोद्घातेन गुणप्रत्यक्षता-
प्रकरणं वर्त्तयिष्यन्नाह ।

रूपगतो विशेषो रूपविशेषः तच्चोद्भूतत्वमनभिभूतत्वं रूपत्वञ्च तस्या-
द्रूपस्योपलब्धिः । नन्वेवं परमाणोर्गुणकस्य च रूपं गृह्यतेत्यत
उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयांसि
द्रव्याणि आश्रयतया यस्य तदनेकद्रव्यं त्वसरेणुप्रभृति तत्त्वमवायात्,
घटादयोऽप्यवयवद्वयारब्धाः परस्परयाऽनेकद्रव्याश्रया एव, रसस्पर्शादौ
रूपत्वविरहात् पाक्षुषत्वाभावः चाक्षुषे तेजसि च उद्भूतत्वविरहात्,
उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेष एव रूपत्वादिव्याप्यः ।
नन्वेवं शुक्लत्वसुरभितकटुत्वादिभिरपि धरापरभावानुपपत्तिरेव तत्त-
द्याप्यतद्धानात्वकल्पने तु कल्पनागौरवम् उद्भवपदस्य नानार्थत्वञ्चेति
चेन्न वाङ्मैकेन्द्रियग्रहणयोग्यगुणत्वस्यैवोपाधेरुद्भवत्वात् तदुपा-
धिविरहस्यैवानुद्भवत्वात्, अनुद्भवाभाव एव उद्भव इति केचित्
तच्चिन्त्यम् अनुद्भवास्याप्येवं व्यपन्यापयितुमशक्यत्वात् अतीन्द्रियविशेष-
गुणत्वमनुद्भूतत्वमिति चेत् एवं तर्हि ऐन्द्रियकविशेषगुणत्वस्यैवो-
द्भवत्वापत्तेः । ऐन्द्रियकत्वावच्छेदकं किमिति चेत् तत्त्वम्, विशेषगुणे-
च्छेकैवोद्भूतत्वं जातिः गुणगतजातौ धरापरभावानुपपत्तिर्न दोषा-
येत्यापि वदन्ति ॥ ८ ॥

* तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ *

स्वर्गानिरिक्तानां रूपसामानाधिकरणमेव वहिरिन्द्रियप्राप्त्य-
ताप्रयोजकमिति रूपप्रत्यक्षसामर्थ्याभिधाय तामन्यत्वातिदिशन्नाह ।

तेनेति रूपप्रत्यक्षज्ञानेनेत्यर्थः यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूत-
त्वोद्भूतत्वाद् रूपोपलब्धस्तथा रसविशेषात् रसत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्वलक्ष-
णात् रसोपलब्धिः एवमितरत्वापि योज्यम् अनेकद्रव्यममवायसाति-
देशः, प्राणरसनत्वगिन्द्रियाणामनुद्भवाद्भस्वरसस्पर्शानामप्यहणम्,
पाषाणादावनुद्भवाद्भस्वरमयोः, तद्भस्मानि तयोरुपलब्ध्यात्, तयोः
पाषाणादावुपलब्ध एव न तु स्पष्ट इत्येके । विभक्ताययवाप्य-
द्रव्यरूपावुद्भवात्तदप्यहणम् एवं रसस्यापि, उष्णजले तेजोरूपस्यानु-
द्भवात् स्पर्शस्य चाभिभवात् दिततकर्पूरचम्पकादौ रूपरसस्पर्शानाम-
नुद्भवादनुपलब्धः । कनकादौ रूपसुद्भूतमेव शुक्लत्वभास्वरत्वे परमभि-
भूते, रूपमप्यभिभूतमित्येके कनकप्यहणान्तु रूपान्तरसाहचर्यात्,
अभिभवश्च बलवत्सजातीयप्यहणकृतमप्यहणं न तु बलवत्सजातीयस-
म्बन्धमात्रम्, बलवत्सजातीयसम्बन्धस्याप्यप्यहणनिरूप्यतया अप्यहण-
स्यैवोपजीव्यत्वात् नचाप्यहणप्रयोजकत्वं न बलवत्सजातीय एवोपजीव्यः,
अप्यहणस्य अप्यहणप्रागभावस्य तदत्यन्ताभावस्य वा तदप्रयोज्यत्वात्
अप्यहणध्वंसस्य च तत्त्वाभावात्, तथापि तर्हि बलवत्सजातीयप्यहण-
कृतमप्यहणमनुपपन्नमेवेति चेत् अस्त्येवं तथापि सजातीयस्य बलवत्त्वे
दुर्बलत्वे वा तादृशसम्बन्धमन्त्वे वा अप्यहणाप्यहणे एव प्रयोजके इति
स एवाभिभवपदार्थः ॥ ६ ॥

* तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १० ॥ *

ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमानाधिकरणञ्चेति
कथं न प्रत्यक्षमत आह ।

तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावाच्च गुरुत्वं
प्रत्यक्षम् । ननु साभूत् तत्र रूपत्वादिकं तथापि तत्तत्त्वत्वं स्यादत
आह व्यभिचार इति एकैकेन्द्रियप्राप्त्यं प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां
जातीनाम् व्यभिचारो नियम एव यत्रैव रूपत्वादिपञ्चकान्यतमं

तत्रैव बाह्यैकैकेन्द्रियग्रहणात् तद्व्यतिरेकादित्यर्थः, क्वचिं तु गुरुत्वाधि-
कारस्यास्फुटत्वात् प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वक्ष्यमा-
चार्यैः स्मार्थनमुक्तं गुरुत्वम् ॥ १० ॥

* संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चानु-
षाणि ॥ ११ ॥ *

एवमेकैकेन्द्रियग्रहणानभिधाय हीन्द्रियग्रहणानाह ।

एतेषां चानुपत्ते स्मार्थनत्वे वा परस्परानपेक्षत्वसूत्रनायासमासः ।
यद्यपि सहत्वापेक्षाऽस्ति तथापि न परिमाणत्वेन, चकारः स्नेहद्रव-
त्वगगनासुप्रसंगार्थः, चानुपाणीति स्मार्थनत्वमप्युपलक्षयति यद्वा
चकार एव चानुपाणि चेत्यत्रापि योज्यः । सङ्ख्या इति बहु-
वचनम् एकत्वादिकाः सर्वा एव सङ्ख्याः संगृह्णाति, एकत्वं सामान्य-
मेव न तु गुण इति चेत् तद् यदि द्रव्यमात्रमिति तदा द्रव्यत्वेन सङ्हा-
नूनानतिरिक्तमिति त्वम्, अथ गुणकर्मणोरपि वर्तते तदा सत्तया सङ्हा-
नूनानतिरिक्तमिति त्वम्, कथं तर्हि, गुणादावपेक्षत्वादिप्रत्यय इति
चेत् आरोपितेनैकत्वेन, एकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या सम्यगेवैकत्वप्रत्ययो
वा । तदेतदेकत्वं नित्यद्रव्येषु नित्यम् अनित्येषु च कारणैकत्वासम-
वायिकारणकम्, द्वित्वादिकन्तु अपेक्षाबुद्धिजन्यम् अपेक्षाबुद्धि-
जनैकत्वममूहलम्बनरूपा सजातीययोर्विजातीययोर्वा द्रव्ययोश्चानुषा
सङ्निर्कर्षे ॥ ११ ॥

* अरूपिष्वचानुषाणि ॥ १२ ॥ *

एतावन्येव कर्मपर्यन्तानि अभिप्रेत्याह ।

रूपरहितद्रव्येषु वर्तमानानि कर्मपर्यन्तानि सङ्ख्यादीन्यचानु-
षाणि न स्मार्थनानीत्यापि द्रव्यम्, अप्रत्यक्षाणीति शोक्तम्, तथा
सत्यात्मैकत्वमपि प्रत्यक्षं न स्यात् ॥ १२ ॥

* एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्या-
तम् ॥ १३ ॥ *

रूपादीनामेकैकेन्द्रियमाहृत्य सङ्ख्यादीनां द्वीन्द्रियमाहृत्य सुखा-
दीनां मानसत्वं तथाच सत्तागुणत्वयोः सामान्ययोः सर्वेन्द्रियमाहृ-
त्वमायातमित्याह ।

व्यक्तिग्रहणयोग्यतैव जातिग्रहणयोग्यता व्यक्तयश्च यथायथं
यदि सर्वेन्द्रियैर्गृह्यन्ते तदा जात्योरपि गुणत्वसत्तयोः सर्वेन्द्रियमाहृत्य
पथ्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपकारे चतुर्थाध्यायस्या-
वसाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* तत् पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरे-
न्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १ ॥

सर्ववद्द्रव्यपरीक्षार्थं चतुर्थाध्याये मूलकारणपरमाणुपरीक्षण-
निरं कार्यद्वारा सर्ववन्त्येव द्रव्याणि परीर्क्षितपुराह ।

तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणवत्क्रियावद्-
न्यावयवित्वम् उपाधिभेदः, न तु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना
परापरभावानुपपत्तेः, इन्द्रियत्वञ्च सृष्ट्यजनकज्ञानकारणमनःसंयो-
गान्मयत्वम्, शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाम्मयत्वे सति ज्ञानकारणमनः-
संयोगान्मयत्वं वा, नक्तञ्चरनयनरश्मिस्तु तेजोनिरमेव चक्षुर्देहं शब्द-
रूपेतरोद्भूतविशेषगुणानाम्मयत्वे सतीति हेयम्, न त्विन्द्रियत्वं जातिः,
पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । विषयत्वञ्च अद्यपि प्रतीय-

मानभोगसाधनत्वम्, तच्च लौकिकवाचात्कारविषयत्वमेव द्रव्यगुणकर्म-
सामान्याभावसाधारणम्, तथापि सूत्रानुरोधेन लौकिकवाचात्कार-
विषयकार्यद्रव्यत्वं द्रव्यम्, पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधमिति हि
सूत्रम्, तथाच विषयत्वमपि न जातिः ॥ १ ॥

* प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं
न विद्यते ॥ २ ॥ *

इदानीं शरीरस्य त्वैभौतिकत्वात्तुभौतिकत्वप्रवादं निराकर्तुं-
माह ।

गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं यदि शरीरं
भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्पतीनां
संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तद्वारकं सूत्रं,
पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः । क्लेदपाकादयस्तु उप-
रन्ध्रकजलानलगता एव, चातुर्भौतिकोऽप्येवम् । नन्वस्तु त्वैभौति-
कम्, तयाणां भूतानां प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न विजातोदारम्भस्य प्रति-
षेधात् । एकस्य गुणस्यावयविनि गुणानारम्भकत्वात् तद् यदि
पृथिवीजलवायुआरम्भः स्यात् तदा तदारब्धमग्न्यमरमञ्च स्यात् एवं
पृथिव्यनलाभ्यामग्न्यमरूपमरमञ्च स्यात् पृथिव्यनिलाभ्यामग्न्यमरम-
मरूपमरमञ्च स्यादित्याद्युक्तम् ॥ २ ॥

* गुणान्तराग्रादुर्भावाच्च न त्रयात्मकम् ॥ ३ ॥ *

एतदेवाह ।

पृथिव्यग्नेजसां प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि, यदि
तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं ग्रादुर्भवेत्, न त्वेतदस्ति एकस्य गन्धा-
देरनारम्भकत्वस्रोक्तात् तथाच न त्रयात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूत-
त्वयारब्धमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

* अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥ *

कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपलम्भ इत्यत आह ।

मिथः पञ्चानां भूतानां परस्परसुषुप्तसम्बन्धतया संयोगो न निषि-
ध्यते, किन्तु विजातीययोरणोर्द्रव्यं प्रत्यक्षसमाधिकारणं संयोगो
नेष्यते, तथाच तदुपपत्त्यात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलम्भ इति
तर्हि किम्वक्तव्यमिदं मानुषशरीरमित्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपपत्तिरुते
“पार्थिवं तद् विधेयगुणोपलब्धेः” पृथिवीविशेषगुणो गन्धो मानुष-
शरीरे आनाशनपायी दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्कशरीरे नोपलभ्यन्ते
इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्य-
वस्थितेः ॥ ४ ॥

* तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥ ५ ॥ *

शरीरं विभजते ।

तत्र पार्थिवाम्बादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधम्, के ते
द्वे विधे इत्यत्राह योनिजमयोनिजञ्चेति व्याप्यतेजसवायवोयशरी-
राणां वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव अयोनिजत्वं
शुक्रगोणितमस्त्रिपातानमेतत्त्वम् । अयोनिजञ्च देवानामृषोण्याञ्च,
अयते हि “ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः” इति । कारणमन्तरेण कर्णं
कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वाच्छेदेनाकारणत्वात् उद्भूतजन्मि-
शकादिशरीरे व्यभिचारात् संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरा-
मेतद्व्याऽश्वादिशरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरा-
युजमण्डजञ्च, जरायुजं मानुषपशुसृगाणां गर्भाशयस्य जरायुत्वात्
पक्षिशरीरसृपाणामण्डजं परितः सर्पणशीलत्वात् सर्पकोटमत्स्यादयो-
ऽपि शरीरसृपा एव यद्यपि पृच्छादयोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठा-
नत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवन-मरण-सम्प्र-जागर-
णभेषजप्रयोग-बीजसजातीयानुबन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलोपगमादयः
सम्भवन्ति पृथिव्यतमग्निसरोहये च भोगोपपादके स्फुटे एव, आग-
नोऽप्यस्ति ।

“नर्मदातीरसम्भूताः शरणाङ्गनपादपाः ।

नर्मदातोऽवच्छेपात् ते वान्ति परमां गतिम्” ॥

इत्यादिः ।

“शङ्ख्याने जायते ह्यथः कङ्कटभ्रादिसेवितः” ।

इत्यादिश्च तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः ॥ ५ ॥

* अनियतदिग्दे शपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥ *

अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह ।

अनियतदिग्देशाः परमाणवो धर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वक-
त्वादयोनिजशरीराणाम् ॥ ६ ॥

* धर्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥ *

ननु परमाणूनां कर्म विना कथं इव्यासमवाधिकारणं संबोगम-
न्तरेण इव्योत्पत्तिरत आह ।

अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा
सम्भूय परमाणवो ह्यणुकादिप्रक्रमेण अयोनिजं देवर्षीणां शरीरमार-
भन्ते इत्यर्थः, उपसृज्यश्चेतत् अर्धमविशेषाच्च जुह्वन्लूनाह्वजानां
मशकादीनां जातनामवानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि दृष्ट-
व्यम् ॥ ७ ॥

* समाख्याभावाच्च ॥ ८ ॥ *

देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाख्यानरमाह ।

समाख्या अन्वयां संज्ञा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धा,
तथाहि दुर्वासःप्रभृतयो मानसाः अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिरा
इत्यादिका, तथाऽपि जायते सन्त्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणा-
मिति ॥ ८ ॥

* संज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥ *

प्रमाख्यानरमाह ।

सर्गादौ वा मङ्गादिषंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तथा जायते

अस्य योनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्राह्मणो मातापितरौ स्तः बाभ्यां
ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

* सम्ययोनिजाः ॥ १० ॥ *

उपसंहरति ।

शरीरविशेषा इति शेषः ॥ १० ॥

* वेदलिङ्गाच्च ॥ ११ ॥ *

उपसंहृतेति दास्यार्थं प्रमाणान्तरमाह ।

वेदो मन्त्रः स च लिङ्गगते स्थाप्यतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्,
ततोऽस्य योनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि ब्राह्मणम्
“प्रजापतिः प्रजा अनेका अमृतजत् स तपोऽतप्यत प्रजाः सृजेयमिति
स सृजतो ब्राह्मणममृतजत् बाहुभ्यां राजन्मसूरुभ्यां वैश्यम् पदुभ्यां
शूद्रम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः
कृतः ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पदुभ्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः, तदेवं
योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरमुक्तम्, आप्यं तैजसं वायवीयञ्चायो-
निजमेव शुक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् पार्थिवेन च पायसी-
यानारम्भात् इन्द्रियन्तु पार्थिवं प्राणं सर्वप्राणभृत् साधारणं जला-
द्यनभिभूतैः पार्थिवभागैरारब्धं प्राणम्, प्राणं पार्थिवं रसाद्यव्यञ्जकत्वे
सति गन्धव्यञ्जकत्वात् अगमदगन्धव्यञ्जककुक्कुटोच्चारवत्, एवं रसन-
माय्यं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसस्यैव व्यञ्जकत्वात् सक्त्वरसाभिव्यञ्जक-
सन्निवत्, एवञ्च लुप्तैर्जसं रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादा-
लोकवत्, त्वगिन्द्रियं वायवीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शस्यैव व्यञ्ज-
कत्वात् अङ्गसङ्गिसन्निवत्तैत्याभिव्यञ्जकव्यजनवातवत् । विषयस्तु
पार्थिवो ऋत्यापाणस्यावरलक्षणः तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेणैकादशो
मृद्विकाराः, अद्रिमृत्तुहोरकगैरिक्यादयः प्राणाद्याः, स्वावरास्तृणौष-
धिष्टलगुल्मावतावतानवनक्षतयः । आप्यास्तु विषयाः सरित्समुद्रहिम-
करकादयः । तैजसस्तु विषयो भौमदिव्योदयांकरजभेदाश्चतुर्विधः ।
भौमं काष्ठेभ्यः प्रभवम्, दिव्यम् अपविन्मनं विद्युदादि, उदर्यम् अन्ना-

द्विरसार्जनसमं जाठरम्, आकरजञ्च हिरण्यादि, वायवीयस्तु विक्रमः
लपलभ्यमानस्यार्थश्रयो वायुः, वायोश्चतुर्थः कार्यः प्राणास्त्रयः शरीरे
रसमलधातूनां प्रेरणादिहेतुरेकः सन् क्रियाभेदादपानादिसंज्ञां लभत
इति ॥ ११ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं चतुर्थाध्यायः ।

पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

१००.—

* आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १ ॥ *

कर्मपरीक्षा पञ्चमाध्यायार्थः । प्रयत्ननिष्पाद्य-कर्मपरीक्षा प्रथमा-
ह्निकार्थः । तत्वाप्तुत्क्षेपणप्रकरणम्, अप्रयत्नमिच्छोत्क्षेपणप्रकरणम्,
पुण्यहेतुकर्मप्रकरणम्, पुण्यपापोदासीनकर्मप्रकरणञ्च । चेष्टाविशेषस-
धिकृत्याह ।

संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ व्यात्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां
हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसम-
वायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्म-
संयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्वासमवेतत्वातिरिक्तस्यैव-
वदन्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा ॥ १॥

* तथा हस्तसंयोगाच्च सुषले कर्म ॥ २ ॥ *

हस्तोत्क्षेपणसुक्ता तदधीनं सुषलोत्क्षेपणमाह ।

चकारेण गुरुत्वं निमित्तकारणान्तरं समुच्चिनोति तथेति तादृश-
सुत्क्षेपणरूपमेवेत्यर्थः । यद्वा तथाहस्तसंयोगादुत्क्षेपणवद्वसंसंयोगा-
दित्यर्थः कालश्च प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन सुषलस्य संयोगोऽसम-

संस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्यङ्ग-
योर्ह्येव गमनमिति भावः ॥ ८ ॥

* प्रयत्नविशेषाच्चोदनविशेषः ॥ ९ ॥ *

* नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥ *

ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह ।

तिर्यक् कर्तुं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामोतीच्छाकारणकः प्रयत्न-
विशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्वगतो द्रव्यस्य बोधादेरुर्ह्येव
तिर्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरोत्क्षेपणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

* हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ *

उदूखलाभिघातात् सुषलेन सह हस्ते यत् कर्म उत्पन्नं तत्तावत्
प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुरतस्तत्तुल्यतां बालकस्य
म्रीडाकरचरणादिचालनं यत्तत्तातदिशति ।

बालकस्य यद्यपि करचरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वकमेव तथापि
हिताहितप्राप्तिफलकं न भवति न वा पुण्यपापहेतुरित्यतिदे-
शार्थः ॥ ११ ॥

* तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥ *

इदानीं प्रयत्नपूर्वकमपि कर्माणि यत्र न पुण्यपापहेतृत्वं तत्र दार-
ककर्मतुल्यतामतिदिशन्नाह ।

आततायिना केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पुरुषस्य
विस्फोटे वज्रिकृते जाते सति तस्याततायिनो बभानुकूलेन प्रयत्नेन
हस्तादौ यत् कर्म जनितं तच्च पुण्यहेतुर्न वा पापहेतुः यथाहुः ।

“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मान्युमुच्छति” ॥

“अग्निदो गरदयैव शस्त्रपाणिधनापहा ।

खेतदारापहारी च पठंते आततायिनः” ॥ १२ ॥

* यज्ञाभावे प्रसृतस्य चलनम् ॥ १३ ॥ *

इदानीं यत्नं विना यानि कर्माणि भवन्ति तान्याह ।

प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावदशादुपलक्षयति तेन मूर्च्छितस्य जीवतो-
ऽर्हेतव्येऽपि वायुकृतं चक्षुः इष्टव्यमत्र ॥ १४ ॥

* तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥ *

शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराण्याह ।

तृणपदेन घृष्टगुल्मलतावतानादिकं सर्वमुपलक्षयति ॥ १४ ॥

* मण्णिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणकम् ॥ १४ ॥ *

अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह ।

मण्णिपदेन कांस्यादिकमुपलक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मणिकांस्यादि
तत्स्वराभिमुखं यदु गच्छति तत्र गमने मण्यादि समवायिकारणम्,
अदृष्टवत्स्वरात्ममणिसंयोगोऽसमवायिकारणम्, तत्स्वरस्य पापं निमि-
त्तकारणम् । सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन लोहमात्रं तृणस्योप-
लक्षयति तथाचायस्कान्ताभिमुखं यत् सूच्यादेर्गमनं तृणकान्ताभिमुखं
यत् तृणस्य गमनं तत्र सूच्यादि समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं
वा तेन तृणसूच्यादिगमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्,
तददृष्टमेव निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्युक्तम्, तदु यथा वज्रेरूर्ध्वज्वलनं
वायोक्तित्थं गमनं सर्गादौ परमाणुकर्मादि ॥ १५ ॥

* इमावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ १६ ॥ *

ननु शरविहङ्गमालातचक्रादीनामुपरमपर्यन्तमेकमेव कर्म नाना
वेति संशये निरर्थ्यहेतुमाह ।

इमाविति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, इदमत्राकृतं वेगेन गच्छतां शरादीनां
कुल्यादिसंयोगानन्तरं शरादौ सत्येव गत्युपरमो दृश्यते अत्रान्नयनाश-
स्तावन्न तन्नाशकः आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधिगुणान्तरञ्च नोप-
लभ्यते तेन स्वजन्यः संयोग एव कर्मनाशक इत्युच्यते न च संयोग-
समुत्पत्त्ये जातः पञ्चमवस्थे कर्म नाशयति तथाहि कर्मोत्पत्तिरथ वि-
भागः अथ पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मनाशः तेनायुगपत्संयो-

वायिकारणम्, सुषुप्तं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुणत्वे निमित्तकारणे ॥ २ ॥

* अभिघातजो सुषुप्तादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥ *

उदूखलाभिहतस्य सुषुप्तस्याकस्माद् यदुत्पन्नं जायते तत्र कारणमाह ।

अत्र यद्यपि सुषुप्तेन उत्पन्नता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् सुषुप्तस्यैवाकस्मिन्सुत्पन्नं न भवेत् विधारेणैव प्रयत्नेन सुषुप्तस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं सुषुप्तस्य पुनरुत्पन्नं वा भवेत् इति भावः ॥ ३ ॥

* तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥ *

सुषुप्तेन सहोत्पन्नतो हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभिधातुं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुमाह ।

सुषुप्तेन सहोत्पन्नतो हस्तस्य कर्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वसूत्रस्य तथेत्यतिदिश्यते ॥ ४ ॥

* अभिघातान्मुषलसंयोगादस्ते कर्म ॥ ५ ॥ *

कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पन्नमत आह ।

यथा सुषुप्ते उत्पन्नति सुषुप्तगुणस्य लोहसुत्पन्नति तथा हस्तोऽपि तदोत्पन्नति अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पन्नतो सुषुप्तस्य प्रवृत्तरेण कर्मणा अभिघातसङ्कलनेन आश्रये सुषुप्ते संस्कारो जनितस्तत्कृतं संस्कारकमेव हस्तसुषुप्तसंयोगादसमवायिकारणादस्तेऽन्यत्पन्नं न तु तदुत्पन्नं प्रयत्नवदात्मसंयोग-

मासकवायिकारणम्, अवयो हि हस्तो सुप्तयेन वक्ष्येततीति
भावः ॥ ५ ॥

* आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत् कर्मात्ययते तत्र प्रयत्नवदात्म-
योगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह ।

आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्वयानुपपत्तिरेवोपचार-
वीजम्, तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म तत् हस्त-
सुप्तसंयोगात्, चकाराच्च वेगसमुच्चयः, हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्ताव-
दसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्म-
संयोगः क्वचिद्भगवन्मुपजादिहस्तसंयोगो यथा वातुलस्य शरीरावयव-
कर्मेति भावः ॥ ६ ॥

* संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥ *

प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणनारभते ।

संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रसुप्तसत्यति तेन प्रतिबन्धकाभावे
गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अथ संयोगफलिका क्रिया जायते,
तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधा-
रकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, काण्डादौ विधौ संस्कार एव पतन-
प्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिध्याना-
दिना विषादेऽन्तरीक्षस्यापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिरेव वा
प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संग्रहः ॥ ७ ॥

* नोदनविशेषाभावाद्बोद्धुं न तिर्य्यग्गमनम् ॥ ८ ॥ *

ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेरुत्थिप्रस्य कश्चिद्बोद्धुं
कश्चिच्च तिर्य्यग्गमनं कथम्भवेदित्यत आह ।

गुरुत्वतोऽपि लोष्टकाण्डादेर्यद्बोद्धुं तिर्य्यक् न गमनं तन्नोदन-
विशेषात् तीव्रतराच्चोदनात् तथाच फलप्राप्त्यभावाद् संयोनप्रयत्न-

नविशेषाः कर्मनानात्प्राप्तका इत्यर्थः संयोगविशेषा इति संयोगे
विशेषः स्वजन्यत्वमेव अन्यथा संयोगमात्रस्य कर्मनाशकत्वे कर्म कश्चि-
दपि न तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

* नोदनानिष्पाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारा-
रादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ॥ १७ ॥ *

नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरणानन्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्मप्रकरणमारभते ।

गुरुप्रयत्नेनाह्वयया पतञ्जिकया तुजस्थोराद्यां कर्म जायते
तत्र नोदनसमवायिकारणम्, इषुः समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे
निमित्तकारणे, तेन चादेन कर्मणा समानाधिकरण्यो वेगाख्यः
संस्कारो जन्यते स च वेगेन गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारेण
तत्रोपौ कर्म जायते तत्रासमवायिकारणं संस्कारः, समवायिकारण-
मिषुः, निमित्तकारणान्तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च यावदिषुपतन-
मनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्मसन्तानो जायते स्वजन्योत्तर-
संयोगेन कर्मणि नष्टे संस्कारेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः
कर्मसन्तानजनकः न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तु-
चितो गौरवादिति दर्शयितुमाह तथोत्तरमुत्तरञ्चेति तत्कर्मकारिताच्च
संस्कारादित्येकचक्षुः, न्यायनये तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानस्वी-
कारे गौरवम्, यत्तु युगपत्प्रजिप्तशरीरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु
मन्दस्तत्र नोदनतीव्रत्वमन्दत्वे निमित्तम् ॥ १७ ॥

* संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥ *

ननु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्तानजनकस्तदा कदाचिदपि
शरीरातो न स्यात् कर्मजनकस्य संस्कारस्य मत्वादित्यत आह ।

गुरुत्वानावत् पतनकारणमनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं संस्कारेण
प्रतिबद्धं पतनं नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनं
करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रलोपस्तारे पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

※ नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म ॥ १ ॥ ※

नोदनादिनिष्पाद्यकर्मपरीक्षाप्रकरणम् । तत्ताह ।

नोदनं संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्न भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा । यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यच्चजनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्याञ्चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्तकारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के कर्म तत्पङ्कस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् ॥ १ ॥

※ तद्विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ २ ॥ ※

ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमसमवायिकारणमत आह ।

तदिति पृथिवीकर्म परावृणति पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण आगयेन भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोगस्तत्वासमवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ परावृणति विशेषो व्यतिरेकः तथाच नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः ॥ २ ॥

※ अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥

इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्ताह ।

अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तदगुरुत्वासमवायिकारणकम् तत्
संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्तन्निमित्त-
कारणमित्यर्थः ॥ २ ॥

* द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥ *

तेषामेव दृष्टिविन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह ।
क्षितौ पतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जलादयसि
स्रोतोरूपं वज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसंसरणं तत् द्रवत्वादसमवा-
यिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणादप्यु समवायिकारणेषु ॥४॥

* नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम् ॥ ५ ॥ *

ननु यदि भूमिष्ठानामपाम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात्
पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह ।

कारयन्तीति शेषः । यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाड्यः सूर्य-
रश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति योश्चे वाय्वभिहताः सूर्यरश्मय-
श्च आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । कश्चित् पाठो नाड्यवायुसंयोगादिति
स च नाड्यो नाड्योऽसम्बन्धी यो वायुसंयोग इत्युपपादनीयः ॥ ५ ॥

* नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अप ऊर्ध्वं
नयन्तीत्यत आह ।

नोदनेन बलवद्वायुनोदनेन अपीडनादास्तन्द्वात् वायुसंयुक्ता
रश्मयस्तत्संयुक्ता अप ऊर्ध्वं धावन्ति यथा स्याद्वीर्या अपः कथ्यमानाः
वायुसंयुक्तरश्मय ऊर्ध्वं नवन्ति, चकार इवार्धस्तत्र च उग्रमानं
स्याद्वीर्या एवापो द्रष्टव्याः ॥ ६ ॥

* दृष्टाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥ *

ननु मूले सिक्तानामपां दृष्टाभ्यन्तरेषोर्ध्वगमनम् अभितः, तत्र
न नोदनाभिषातो नवादित्तरश्मयः प्रभवन्ति तत् कथं तदित्यत आह ।

अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्तानामपां

दृष्टे तददृष्टकारितं प्रत्यक्षकारणफलपुष्पादिदृष्टव्यं सुखं दुःखं वा वेधा-
मात्मनाम्, अदृष्टवत्तदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टादिमिता-
देषु समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति येन कर्मणा आप जड्विं मत्वा
दृष्टं वर्ज्यवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

* अपां संघातो विलयनश्च तेजःसंयोगात् ॥ ८ ॥ *

नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वं लक्षणमुक्तं तादृशानामेवापामूर्ध्वमध-
स्तित्यक् च गमनमुपपादितं हिमकरकादीनाञ्च शैत्यादमूमविवाद-
सिद्धम्, तत् कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत्र
आह ।

दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाभ्याः परमाणवो ह्यणुकमारभमाणा
ह्यणुकेषु द्रवत्वं नारमन्ते ततो द्रवत्वमून्यैरवयवैर्ह्यणुकादिप्रक्रमेण
द्रवत्वमून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते ।
नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्र किं प्रमाणमत उक्तं विलयनश्च तेजः-
संयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारणकपरमाणूनां
क्रिया क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशपरम्परया हिमकर-
कादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव
परमाणवः ह्यणुकेषु द्रवत्वमारमन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां
विलयनं तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम् ॥ ८ ॥

* तत्र विस्फुर्जधुर्लिङ्गम् ॥ ९ ॥ *

ननु बलवद्दिव्यतेजोऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत्र आह ।
तत्र दिव्यासु अप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फुर्जधुर्लिङ्गं
वज्रनिर्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशस्तोषप्रत्यक्ष एव
तदनुपदृश्य स्फुर्जणुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते यस्मात्तेषां
करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजोविद्युद्द्रूमस्तुपविष्टाः प्रादुपष्टेन
करकारणिकाणामपां द्रव्यत्वप्रतिबन्ध इति ॥ ९ ॥

* वैदिकश्च ॥ १० ॥ *

अत्रैव प्रमाणान्तरमाह ।

“अपां मध्ये तेजोऽनुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः तर्थाहि “आप-
स्ता अग्निं गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्ण” इत्यादि ॥ १० ॥

* अपां संयोगादिभागाच्च स्तनयित्रीः ॥ ११ ॥ *

ननु विस्तृज्युः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी तौ च
नानुभूयेते इत्यत आह ।

विस्तृज्युरिति शेषः अङ्गिः स्तनयित्रीः संयोगविभागौ निमित्त-
कारणीभूय स्तनयित्रीरेवाकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे सम-
वायिकारणे शब्दं गर्जितं जनयतः । क्वचित् वायुवसाहकसंयोगवि-
भागौ निमित्तकारणे बलाहकवियुत्संयोगविभागवसमवायिकारणे,
कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्, यद्वा मेवाकाशसंयोगे
विभागे वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अपामेव भोदनाभिघात-
जनितं कर्मेति सूचितं कर्मण एवाधिकारप्राप्त्वात् ॥ ११ ॥

* पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्या-
तम् ॥ १२ ॥ *

भूकर्म्यं प्रत्यदृष्टवदात्मसंयोगः कारणमुक्तं तत्रैवाकस्मिकदिग्दाह-
हेतोस्तेजसः आकाशकटृत्वादित्योभहेतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् संजा-
यते तत्राप्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसी समवायि-
कारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः, कर्मशब्दस्य द्वाष्टत्विर्भो-
त्कादिकर्मसूचनार्था ॥ १२ ॥

* अग्नेरुर्ध्वं ज्वलनं वायोस्तिथ्येकपवनमशूनां मन-
सश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥ *

अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह ।

आद्यमिति अग्न्याकाशीनमित्यर्थः, तदा भोदनाभिघातादीना-
मभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तत्रासमवायिकारणम् आद्यमूर्ध्व-
ज्वलनम् आद्यं नित्यं कपवनमिति, इतरेषां ज्वलनमप्यकर्मणां प्रेमा-

समवायिकारणकत्वमेव समुत्पत्तितं दृष्टे कारणे सत्त्वदृष्टकल्पनानवका-
मात् ॥ १२ ॥

* हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ *

अनाद्यं कर्माधिकृतत्वाद् ।

सुखदुःखेष्वप्यादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं
हस्तकर्म तथाऽभिमतविषयप्राप्तिर्बोन्दिरे सन्निकर्षाद्यं यत्नमसः कर्म
तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकमेव यद्यप्योन्मिद्यं मनो न
साक्षात्प्रयत्नविषयस्तथापि मनोवहनाडीनोचरेण प्रयत्नेन मनसि
कर्मात्मस्तिरेष्टव्या, नाद्यास्तु त्वगिन्द्रियप्राप्त्यवमङ्गीकर्तव्यम् अन्य-
था प्राणवहनाडीनोचरेण प्रयत्नेनाश्रितपोताद्यभ्यवहरणमपि न
सम्भवेत् ॥ १४ ॥

* आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ॥ १५ ॥

ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमाणमत आह ।

सुखदुःखे इत्यपक्षवर्णं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि दृष्टव्यं मनो वैभवं पूर्व-
मेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधनम्, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिसि मनसो
विह्वलित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेयेन मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न
ख्यातामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेच्च पादे मे सुखं शिरसि
मे वैदनेत्याद्याकारोऽनुभव इत्यर्थः । यद्यपि मनःसन्निकर्षाधीनः सर्वो-
ऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुखदुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वा-
दुक्ते ॥ १५ ॥

* तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः

स योगः ॥ १६ ॥ *

मन्वेवं यदि अपक्षं मनस्तदा चित्तनिरोधाभावाद्योगं विना
नात्मसाक्षात्कारो नवा तमन्तरेण योग इति शास्त्रारम्भवैफल्यमव-
स्थाह ।

विषयेष्वप्यात्मवदत उदासीनस्य महिदिन्द्रियेभ्यो व्यावृत्तं मनो

अशक्त्यभावात्तन्निष्ठं भवति तदा तत्कर्मावृत्त्यप्रवृत्त्याभावात्
कर्म मनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति च एव योगः चित्तनिरो-
धश्चक्षत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः,
अद्या तत्पदेन सुखदुःखे एवाभिधीयते प्रकान्तत्वात्, दुःखाभाव इति
दुःखाभावसाधनत्वाद्योग एव दुःखाभावः “कच्च” वै प्राणः” इतिवत्,
अद्या दुःखस्याभावो यत्नेति बहुव्रीहिः, शरीरस्थेति शरीरावच्छिन्न-
स्यात्मनः, च योग इति प्रसिद्धिसिद्धयः तत्पदम्, अयं च योगः ।
अद्यात्मपदेनात्त प्राण उच्यते उपचारात् प्राणावृत्त्येवत्वादात्मनः तथाच
प्राणवृत्त्याद्यं कर्मणा प्राणकर्मापि जायते यदा जीवनयोनियत्नवदा-
त्तप्राणसंयोगात्मवायिकारणकं प्राणकर्म, जीवनयोनिसं यत्नोऽती-
न्द्रियः प्राणमन्धारःतुमेवः कथमन्यथा सुखस्यस्यावानपि वासप्रसाव-
नतागतमिति भावः ॥ १६ ॥

* अपमर्पणमुपसर्पणमश्रितपीतसंयोगाः कायान्तर-
संयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥ १७ ॥ *

ननु प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राणमनसो
यदा मरणावस्थायामपमर्पणः देहाहङ्गिर्भवतः देहान्तरोत्पत्तौ तत्र
पुनरुपसर्पणः प्रविद्यतः तत्र प्रवृत्त्याभावात्तदुभयमनुपपन्नम्, अश्रित-
पीतं भक्षणानीयादि तस्यापि शरीरावच्छेदोपचयहेतुयः संयोगसंज्ञ-
नकं यत् कर्म यच्च ममेवासंज्ञायां संयोगविभाजनकं कर्म तेषां
कथमुत्पत्तिरित आह ।

अत्र नपुंसकमनपुंसकेनैकवक्ष्याम्यतदस्यामिति नपुंसकनिर्देशः,
संयोगपदञ्च तत्कारण्ये कर्मणि साधनिकम्, अपमर्पणं देहादन्धक-
र्मज्ञेये देहादेव प्राणमनसोरुत्क्रमणम्, उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ
तत्र प्राणमनसोः प्रवेशनम्, अश्रितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, काया-
न्तरं नभश्शरीरं तत्संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वमदृष्टवदात्मसंयोगा-
त्मवायिकारणकम्, इतिकारेण धातुमसकर्मस्यामदृष्टवदात्मसंयो-
गात्मवायिकारणकत्वं सूचयति ॥ १७ ॥

तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ॥ १८ ॥

ननु देहान्तरोत्पत्तेरावश्यकत्वञ्चेत्तदा कथं मोक्ष इत्यत आह ।
 तदभावात्कृतं योगवलेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारे सति तेन च स्वयं
 भजिष्यान्नामे भवति तच्चिबन्धनानां रागद्वेषमोहानां दोषाणामप्राप्ता
 प्रवृत्तेरप्राये तच्चिबन्धनस्य जन्मनोऽप्राये तच्चिबन्धनस्य दुःखस्याप्रा
 प्तिरिति दासहस्तुगतिः, तत्र योगिनो योगजधर्मवलेन तत्तद्देशकाकर
 भक्तुरेवमतकृजभुजकृविहङ्गमादिदेहोपभोग्यसुखदुःखासाधारणकारण
 धर्माधर्मनिकुरन्मन्मात्रोच्यते तत्तत्कायव्यूहं निर्वार्य भोगेन पूर्वोत्पद
 धर्माधर्मयोः क्षयः निवृत्तदोषस्य धर्माधर्मान्तरानुत्पत्तावपूर्वशरीरान्तर
 नुत्पत्तौ पूर्वशरीरेण सङ्गात्मनो जः संयोगाभावः स एव मोक्षः तदभा
 व इति अनागतशरीरानुत्पादे संयोगाभाव इत्यर्थः । नन्वियमवस्थ
 प्रत्ययसाधारणीत्यत आह अप्रादुर्भाव इति यदनन्तरं शरीरादेः पुन
 प्रादुर्भावो न भवतीत्यर्थः, स मोक्ष इति तस्याभवस्थायाम् यो दुःख
 भवः स मोक्ष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

* द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः ॥ १९ ॥ *

ननु तमसोऽपि द्रव्यस्य कर्म दृश्यते चक्षति ज्ञायेतिप्रत्ययात्
 तत्र न प्रयत्नो न वा नोदनाभिघातो न वायुरुत्वद्रवत्वे न वा संस्कार
 रक्षयाच निमित्तान्तरं वक्तव्यं तच्च ननुभूयमानमित्यत आह ।

एतेन नवैव द्रव्याणीत्यवधारणमप्युपपादितं द्रव्यनिष्पत्तिस्तावत्
 स्वर्गवद्द्रव्याधीना न च तमसि स्वर्गोऽनुभूयते, न चानुद्भूत एव स्वर्गः
 रूपोद्गमे स्वर्गोद्भवस्यावश्यकत्वात् । पृथिव्यामयं नियमः तमस्तु
 दशमं द्रव्यमिति चेन्न द्रव्यान्तरस्य नीलरूपमधिहरणत्वात् नीलरूपस्य
 च गुरुत्वनान्तरीयकत्वात् रसगन्धज्ञानान्तरीयकत्वात् । यथाकाशं यद्-
 माह्वविशेषगुणं तथा तमोऽपि नीलरूपमात्रविशेषगुणं स्यादिति
 चेन्न प्राकृत्यविरोधात् यदि हि नीलरूपवर्तीकं रूपमेव वा तस्य
 स्यात् तदाहोक्तप्रयत्नमन्तरेण चक्षुषा न गृह्येत ॥ १९ ॥

* तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ २० ॥ *

तर्हि गतिप्रतीतिः किञ्चिदव्यवस्थित आह ।

गच्छता इव्यान्तरेणाहते तेजसि पूर्वदेयाहपक्षभादपि न देवे
षोपक्षभासो जोऽभावस्य गच्छदुद्व्यसाधस्यादु नतिभसो न तु वाक्तानी
तस्य गतिरित्यर्थः कन्वव्यतिरेकाभ्यां तथा प्रतीतेः, उद्भूतरूपयद्या-
वत्तेजःसं सर्गाभावस्तमः ॥ २० ॥

* दिक्कालावाकाशश्च क्रियावद्बैधर्म्यानिष्क्रिया-
णि ॥ २१ ॥ *

एवं द्विसूत्रकं प्रासङ्गिकं तमःप्रकरणं समाप्य कर्मसूत्रताप्रकरण-
माह ।

चकारादात्मसंयुक्तः क्रियावता वैधर्म्यं दिगादीनाममूर्तत्वं
मूर्त्यसुविधानात् क्रियायाः ॥ २१ ॥

* एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥ २२ ॥ *

गुणकर्मणोर्निष्क्रियत्वमाह ।

एतेनेति क्रियावद्बैधर्म्येत्यर्थः क्रियावद्बैधर्म्यममूर्तत्वं गुणकर्म-
णोरपीति ते अपि निष्क्रियत्वेन व्याख्याते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

* निष्क्रियाणां समवायः कर्मण्यो निषिद्धः ॥ २३ ॥ *

ननु गुणकर्मणो यदि निष्क्रिये तदा ताभ्यां इव्यस्य कथं सम्बन्धः,
संयोगसम्बन्धः सम्भाव्येत स च कर्माधीन एवेत्यत आह ।

निष्क्रियाणां गुणकर्मणां समवाय एव सम्बन्धः स च कर्मण्यो
निषिद्धः तस्य सम्बन्धस्य उत्पत्तिरेव नास्ति दूरे तु कर्माधीनते-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

* कारणत्वसमवायिनी गुणाः ॥ २४ ॥ *

ननु यद्यमूर्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवन्ति तदा
गुणैर्गुणाः कर्माणि च कथं तद्व्यवस्थे न हि समवायिकारणातिरि-
क्तत्वमेवैषां कारणता संभवतीत्यत आह ।

गुणा असमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि येन कर्म-
धाराः स्युः, सा चासमवायिकारणता क्वचित् कार्यकार्यसमवायात्
यथात्मनःसंयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागशब्दानां शब्दे,
क्वचित् कारणैकार्थसमर्थसमवायात् यथा कपालादिरूपादीनां घटादि-
रूपादिषु ॥ २४ ॥

* गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २५ ॥ *

ननु इह कर्मोत्पद्यते इदानीं कर्मोत्पद्यते इत्यादिप्रतीतिबलात्
दिक्कालावपि कर्मसमवायिकारणे एव कथमन्यथा तत्र तयोराधार-
तेत्यत आह ।

यथा गुरुत्वादयो गुणा न कर्मसमवायिकारणममूर्त्तत्वात् तथा
दिगपि न कर्मसमवायिकारणममूर्त्तत्वादेवेत्यर्थः, आधारता तु
समवायितामन्तरेणापि, कुण्डे बदराणि, कुण्डे दधि, वने सिंहनाद
इत्यादिवदुपपद्यत इति भावः ॥ २५ ॥

* कारणेन कालः ॥ २६ ॥ *

उक्तेनैवाभिप्रायेणाह ।

निष्क्रियत्वेन व्याख्यात इति परिणस्यानुपपन्नः, कारणेनेति
भावप्रधानो निर्देशः तेन निमित्तकारणत्वेनाधारमात्रं कर्मणः कालो
न तु समवायीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपकारे पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं पञ्चमाध्यायः ।

षष्ठाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

—००—

* बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥ *

संसारमूलकारणयोर्धर्मधर्मयोः परीक्षा षष्ठाध्यायाद्यर्थः । धर्मो-
धर्मौ च “स्वर्गकामो यजेत” “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादिविधिनि-
षेधबलकल्पनीयौ विधिनिषेधवाक्ययोः प्रामाण्ये सति स्यातां, तत्रा-
माख्यञ्च वक्तुं यथार्थवाक्यार्थज्ञानबलक्षणगुणपूर्वकत्वादुपपद्यते स्वतः
प्रामाण्यस्य निषेधादतः प्रथमं वेदप्रामाण्यप्रयोजकगुणसाधनमुपक्रमते ।

वाक्यकृतिर्वाक्यरचना सा बुद्धिपूर्वा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वा
वाक्यरचनात्वात् नदीतीरे पञ्चफलाणि सन्तीत्यस्मदादिवाक्यरचनावत्,
वेद इति वाक्यसमुदाय इत्यर्थः तत्र समुदायिनां वाक्यानां कृतिः पक्षः,
न चास्मदादिबुद्धिपूर्वकत्वेनान्यथासिद्धिः, “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादा-
विष्टसाधनतायाः कार्यताया वा अस्मदादिबुद्ध्यगोचरत्वात्, तेन स्वत-
न्त्रपुरुषपूर्वकत्वं वेदे सिध्यति, वेदत्वञ्च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्त-
प्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्र-
माणशब्दत्वम् ॥ १ ॥

* ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥ *

प्रकारान्तरेण वेदवाक्यानां बुद्धिपूर्वकत्वमाह ।

ब्राह्मणमिह वेदभागस्तत्र यत् संज्ञाकर्म नामकरणं तत् व्युत्पा-
दकस्य बुद्धिमात्रपति यथा लोके लम्बकर्म-टीर्धनास-खम्बग्रीवादिनाम-
करणम् ॥ २ ॥

* बुद्धिपूर्वा ददातिः ॥ ३ ॥ *

प्रकारान्तरमाह ।

“स्वर्गकामो मां दद्यात्” इत्यादौ यद्दानप्रतिपादनं ब्रह्मनेष्ट-

बाधनताज्ञानजन्यं ददातिरिति भातनिर्देशो भातार्थं दानसमवयव-
वतिः ॥ ३ ॥

* तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥ *

प्रमाणान्तरमाह ।

प्रतिग्रहप्रतिपादिका अपि श्रुतयो बुद्धिपूर्विकाः प्रतिग्रहपदं
स्वविषयां श्रुतिमुपब्रजयति तेन भूष्यादिप्रतिग्रहप्रतिपादिकाः श्रुतयः
प्रतिग्रहीतः श्रेयःसाधनतापराः कृष्णसारवर्मादिप्रतिग्रहप्रतिपा-
दिकाः श्रुतयः प्रतिग्रहीतुरनिष्टसाधनताबोधिकाः नवेष्टानिष्टसाधनते
अर्थाचीनपुरुषबुद्धिमोचरौ भवितुमर्हतः ॥ ४ ॥

आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् ॥ ५ ॥ *

इदानीं “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानार्” इति जैमिनीयं सूत्रं
व्याख्यासाह ।

आत्मान्तरगुणानां यागहोतादिपुण्यपापानाम् आत्मान्तरेऽपि
सुखदुःखात्मको गुणो तयोरकारणत्वात् एवञ्च प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेक
धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे न व्यधिकरणाभ्यामन्यथा येन यागहोतादिकं न
कृतं तस्य तत् फलं स्यादिति कतङ्गानिरकृताभ्यागमस्य प्रसज्येत, ननु
नायं नियमः पुत्रे पिप्लवक्ष्णादौ व्यभिचारात् तथाहि पुत्रेऽपि कृतस्य
आज्ञादेः पितरि फलश्रवणात् पित्रा च कृतायाः पुत्रेऽपि पुत्रे फल-
श्रवणात्, न च स्वर्गभागिपितृकत्वस्य तेजस्विपुत्रकत्वस्य च फलस्य
पुत्रपितृगामितया सामानाधिकरण्यामेवेति वाच्यं श्रुतिविरोधात्
पितृत्वस्यादेः पुत्रतेजस्वितादेरेव फलस्य श्रवणात् फलान्तरस्य च गौरव-
पराहतत्वात्, अस्तु तर्ह्यप्यं फलं कर्त्तरि, स्वर्गस्य पितरीति चेन्न
व्यापारस्य फलसामानाधिकरण्यनियमात् अन्यथा आज्ञानन्तरं सुक्ते
पुत्रे पितुः स्वर्गो न स्यात्, न स्यादिति चेन्न सुक्ते पितरि साक्षादपि
आज्ञात् फलं न स्यादिति दृश्यत्वात् मैवं “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठा-
नार्” इत्यस्योक्तत्वात् कश्चिद् बलवता बाधकेनापोक्षत्वात् प्रकृतं
च पितृपुत्रगतफलश्रवणस्यैव बाधकत्वात्, तथा सत्त्वतिप्रसङ्गं इति

चेन्न तादृशश्रुतेरेवातिप्रसङ्गनिवारकत्वात् । यत्तु नृणादानादौ स्वर्ग-
साधनेव फलं तच्च यदुद्देशेन क्रियते तद्गामपि फलं जनयतीति
यत्तुच्छं तत्त्वोत्पत्तेर्वाधकाभावात् बाधकाभावसृष्टितोत्पत्तेश्च नियम-
त्वात् राजादीनामुपवासाद्यनुष्ठानानापत्तेः परद्वारेय तत्तत्कर्मणां
स्वगतफलसृष्ट्यानुष्ठानमन्त्रात्, सम्यग्दृष्टस्याश्रमपरिपालनस्य
ब्रह्मर्षीकावाग्रिहमे च फले नियम एव प्रातिस्निकफलाभिप्रायेण
तत्त्वार्गभिधानात्, उत्तिकारास्तु “शास्त्रदेशितम्” इत्यादिनियम एव
पितृादीनान्तु यत् फलं तच्छाब्दादौ भोजितानां ब्राह्मणानामाशी-
र्भन्वानुभावात्, “कृतार्थास्ते पितरो भूयासुः” इति पितृयज्ञे
पुत्रेष्टौ तु सन्तुष्टानासृष्ट्विजामाशीर्दानात् “तजस्वी वर्चस्वश्चादस्ते
पुत्रो भूयात्” इत्यादेः, जाडूलिकमन्त्रपाठादिव संपददस्य विषाप्रहर-
णमित्याहुः ॥ ५ ॥

✽ तदुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥ ✽

अनुष्ठानां यथाशास्त्रमनुवर्त्तमानानां भोजनानुष्ठानानामाशीर्दानात्
तत् फलं न तु दुष्टानां पातत्येन निषिद्धानामपि कुण्डगोचकप्रवृत्ती-
नामित्याहुः ।

तदित्याशीर्दानफलं परासृष्ट्याति दुष्टा ब्राह्मणाः पातानधिकारिणो
यत्र आहुः भोज्यन्ते तत्र पितरि तत् फलं न विद्यते न भवतीत्यर्थः
आहुफलमेव वा न भवति पितरीत्यर्थः ॥ ६ ॥

✽ दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥ ✽

के ते दुष्टा इति दुष्टलक्षणमाहुः ।

हिंसायामिति निषिद्धकर्मसातोपलक्षणम्, तेन निषिद्धे कर्मणि
प्रवृत्तं पुरुषं दुष्टं विजानीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

✽ तस्य समभिव्याहारतो दोषः ॥ ८ ॥ ✽

न केवलं दुष्टब्राह्मणस्य आहुः निमन्त्रितस्य भोजनेन फलाभावः
किन्तु प्रापमपि भवतीत्याहुः ।

तस्य निषिद्धे कर्मणि प्रवृत्तस्य ब्राह्मणस्य समभिव्याहारात् इह-
पक्षिभोजनसङ्ग्रहयनसङ्ग्राह्यवनादिकृत्तयात् दोषः पापमित्यर्थः ॥ ८ ॥

* तददृष्टे न विद्यते । ९ । *

तत् किमदृष्टसमभिव्याहारादपि दोष एव, नेत्याह ।

तत् पापमदृष्टे यथाशास्त्रं व्यवहरमाणं ब्राह्मणे आह्वे भोजिते
न विद्यते न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

* पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥ *

ननु सत्यात्वाप्रतिबन्धे यत्र आह्वदानादौ प्रथमं दुष्टा एव
निमग्नितः क्रमेण तु सत्यात्वाप्रतिबन्धे किं विधेयमित्यत्राह ।

आह्वे प्रतियुक्ते वा विशिष्टा यथाशास्त्रमनुवर्तमाना यदि
बध्यन्ते तदा निमग्नितानपि निन्द्यान् परिहृत्य तानेव भोजयेत्
“न निमग्नितान् प्रत्याचक्षीत” इति तु सत्यात्वापरम्, निन्द्यांस्तु
निमग्नितान् दूषिण्डानादिना सन्तोषयेत् ॥ १० ॥

* समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥ *

यत्र स्वापेक्षया विशिष्टा न बध्यन्ते आह्वदानादौ तत्राह ।

समे स्वमदृष्टे, हीने स्वापेक्षया गुणादिना न्यूने, अदृष्टे पात्रे
आह्वदानादौ प्रवृत्तिस्तेषामेवाशीर्दीनात् पितरि सुखमित्यर्थः । निषि-
द्धानां परं त्यागो न त्वदृष्टानां समहीनानामपीति भावः ॥ ११ ॥

* एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्त्रादानं
व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ *

आह्वे दानादौ च सम्यदानसादृश्येन धर्मोत्पत्तिमभिधानं
तादृशादपादानादपि धर्मोत्पत्तिमतिदिशति ।

यद्युत्तरं धर्मोत्कर्षः, हीनादपि भूत्यादिप्रतिपक्षे, समादपि,
स्वापेक्षया विशिष्टादपि, धार्मिकात् धर्म इत्यर्थः परस्त्रादानं परस्त्रात्
कस्य धनस्त्रादानं प्रतिपक्षः । दत्तिकादास्तु परस्त्रादानं चौर्यादिनां

परस्परद्वयं व्याख्यातं तदाच श्रुतिः “श्रुत्वात् सप्तमे वैश्यादयमे
 क्षत्रियात् पञ्चदशे ब्राह्मणात् प्राणसंगये” इति, शुभापोदितमात्मानं
 कुटुम्बं वा रक्षितं सप्त दिनान्याहारमप्राप्य श्रुद्भक्ष्यापहारः कार्यः,
 एवं दश दिनान्याहारमप्राप्य वैश्यात्, पञ्चदश दिनान्याहारमप्राप्य
 क्षत्रियात्, प्राणसंगये ब्राह्मणात् भक्ष्यापहरणं न दोषायेत्याहुः ॥ १२ ॥

* तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥ *

न केवलं प्राणसंगये परस्त्रादानं न निषिद्धं किन्तु तस्यां दशाया-
 मपहर्तुं ये न प्रवच्छन्ति तेषां बधोऽपि कार्यो न तावता धर्महानि-
 रधर्मप्रादुर्भापो वेत्याह ।

तस्यां दशायां विरुद्धानां विपरीतमाचरतां त्यागो बधः कार्ये
 इत्यर्थः । तदुक्तम्,

“कर्मणा येन केनापि श्रुदना दारुणेन वा ।

उद्धरेद्हीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्” इति ॥ १३ ॥

* हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥ *

ननु चाविशेषेणैव परस्य बधः, नेत्याह ।

यदि स्वस्त्राद्भेदः परो भवति योऽपहर्तुं न ददाति तस्य
 श्रुद्भादेत्यागो बधः ॥ १४ ॥

* समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥ १५ ॥ *

सममधिकृत्याह ।

यदि स्वसदृशो ब्राह्मण एव विरोधी भवति तदात्मन एवोपवा-
 सादिना त्यागोऽवगादः कर्तव्यः, यदि स्वस्य कुटुम्बस्य वा रक्षाप्रकारो
 न दृश्यते विरोधी च समो भवति तदा तस्यैव त्यागो बध
 इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* विविधे आत्मत्याग इति ॥ १६ ॥ *

तत् किं स्वापेक्षया यदि विविधो भवति विरोधी तदा तस्यापि
 बध एव कार्यः, नेत्याह ।

स्वामिण्या विविधे वेदाध्ययनादिना उत्कृष्टे विरोधिनि स्वात्मने
एव त्वागो विधेयः प्राणसंशये सत्यव्यात्मकरणमेवाभिप्रेयात् न तु
ब्राह्मणं हन्यादित्यर्थः । इतिरात्रिकपरिसमाप्नो ॥ १६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्तारे षष्ठाध्यायस्य

प्रथममाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

—००—

* दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युद-
याय ॥ १ ॥ *

एवं पूर्वाह्निके वैदिको प्रसा गुणजन्येति तदुत्पत्तौ गुणाभिधा-
नम्, “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानम्” इति विवेचनम्, निषिद्धाचरणे-
ऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिः कस्याविद्वाद्यायामित्यस्य विवेचनञ्च दृष्टमधुना
“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः” इति द्वितीयं सूत्रं व्यापिष्यामः
विशेषतोऽधर्मात्पत्तिपरीक्षायां वक्तिष्यामः ।

दृष्टप्रयोजनानि क्षयिदायिष्यराजसेवादीनि, अदृष्टप्रयोजनानि
यागदानब्रह्मचर्यादीनि, एतेषां कर्मणां मध्ये यत्न दृष्टं प्रयोजनं
नोपलभ्यते तत्तादृष्टं प्रयोजनं कल्पनीयम्, तच्चाभ्युदयाय तत्त्वज्ञानाय ।
यद्वा अभ्युदयायेति चतुर्थो प्रथमाये तेन फलमभ्युदय इत्यर्थः,
अदृष्टं फलमपूर्वमेव तदु याद योजनं तदाऽभ्युदय व्यात्मसाक्षात्कारः
यदि यागदानादिजं तदाऽभ्युदयः स्वर्गः, तत्वापि यथा दोग्धि पचती-
त्यादिक्रिया सद्यःफलिका, वपति कर्षतीत्यादिक्रिया च विवक्ष्यभावि-
कता, तथा ब्रह्म तद्वाति ब्रह्मचर्यं चरतीत्यादिक्रिया तावत् सद्यः-
फलिका न भवति तददृष्टस्य फलस्यानुपपत्त्यैः । न च धार्मिककर्मणां

शानाह्नामादिवमेव फलम्, प्रत्यक्षं ब्रह्मवर्त्यादि चरतां तत्फलानुहं-
यात् तत्ताश्चिरभाविस्वर्गादिकमेव फलं तद्वायुतरविनाशिन्याः क्रियावा-
न नाह्नादिबान्तराधिकं क्रियाफलयोः समानाधिकरणमपूर्वं पश्ये-
त्यति ॥ १ ॥

* अभिषेचनीपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञ-
दानप्रोक्षणदिङ्मन्त्रमन्त्रकालनियमाद्यादृष्टाय ॥ २ ॥ *

अदृष्टफलानि कर्माणि परिमञ्चते ।

अदृष्टावेत्यदृष्टलक्षणाय फलाय अदृष्टद्वारा स्वर्गापवर्गलक्षणा-
य फलाय वा एतेनादृष्टफलकस्योत्पत्त्यात् सकलकर्मापसंप्रहः, तत्ताभि-
षेचनं स्नानं “गङ्गायां स्नायात्” इत्यादिविधिविधेयम्, उपवासः
“एकादशीनुपवसेत्” इत्यादिविधिविधेयः, ब्रह्मचर्यं सामान्यत एव
धर्मसाधनम्, गुरुकुलवासो ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनमज्ञानान्मन्त्रादिप्र-
क्षार्यः, वानप्रस्थं वयःपरिणामे यनं प्रस्थितानां यत् कर्म, यज्ञो राज-
सूयवाजपेयादिः” दानं “मां दद्यात्” इत्यादिविधिविधेयम्, प्रोक्षणं
“ग्रीचीन् प्रोक्षति” इत्यादिविधिविधेयम्, दिक् “प्राचीनक्षत्रे यजेत”
“प्राङ्मुखोऽस्मादि भुञ्जीत” इत्यादिविधिविधेया, नक्षत्रं आङ्गादौ
मघादि, मन्त्रः आपोऽहिष्ठेत्यादिः, काष्ठः “मासि मासि वोऽशनम्”
“अमावास्यायामपराह्णे दद्यात्” “पीप्पे पञ्चतपाः” “वसन्तेऽग्नीनाद-
धीत” इत्यादिविधिविधेयः, नियमो वर्णाश्रमिणां यथाशास्त्रमनुष्ठानम्,
तदेवं धर्मस्य आत्मा समवायिकारणम्, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायि-
कारणम्, अङ्गा स्वर्गादिलक्षणप्रयोजनज्ञानञ्च निमित्तकारणमनुसन्धे-
यम् ॥ २ ॥

* चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ ३ ॥ *

एवं धर्मसाधनसमिधाय अधर्मसाधनमपि ससन्निवृत्ताह ।

चतुर्णामाश्रमाणां समानं यदधर्मसाधनं तत्तावत् पूर्वस्मिन्नेवोक्त-
मिति शेषः । उपधाः भावस्य श्रद्धाया दोषाः अनुपधाः श्रद्धाया भावः

त्वादोषाः तेषां धर्माधर्मयोः साधनानि यथास्मन्मूलीयानि उपधा-
पदेनाधर्मसाधनानि सर्वाण्युपसंम्बोधानि ॥ २ ॥

* भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ ४ ॥ *

उपधानुपधे लक्ष्यतो विवेचयन्नाह ।

भावः इच्छा रागः प्रसादोऽश्रद्धासद्वानासूयाप्रवृत्तयो भाव-
दोषा उपधापदेनोच्यन्ते, अज्ञानमनःप्रसादो देशितकर्मानुष्ठानाध्यवसाय
इतिकर्तव्यतापरिच्छेदश्चानुपधा, तदेतयोर्धर्माधर्मनिसत्तकारणत्व-
मुक्तम् ॥ ४ ॥

* यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितञ्च त-
च्छुचि ॥ ५ ॥ *

शुच्यशुचिनी उपधानुपधे तत्र शुच्यशुचिनी विवेचयति ।

इहं शुक्ला कृत्वा च यद्रूपादिकं विहितं यस्य द्रव्यस्य तत्तथा
तत्र रूपम् “अरुणया एकहायन्या पिक्वाख्या गवा लोमं क्रीणाति”
“चेतं क्षागलमात्मते” इत्यादौ, प्रोक्षितं मन्त्रेषोदकसिक्तम्, अभ्यु-
क्षितं विना मन्त्रसुदकसिक्तं चकाराख्यायतो लब्धं तच्च “वाजनाध्या-
पनप्रतिष्ठायां ह्यथो धनमर्जयेत्” इत्यादिनियमविधिबोधितम् ॥ ५ ॥

* अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥ *

अशुचिलक्षणमाह ।

यद्द्रव्यं शुचि तद्विपरीतमशुचीत्वर्थः अशुचिरूपरसगन्धस्पर्श-
समन्तप्रोक्षितमभ्युक्षितं निषिद्धजलाभ्युक्षितं वा अन्यथागतम्,
क्षपिवाभिज्जागतं ब्राह्मणस्य द्रव्यमशुचीत्वर्थः ॥ ६ ॥

* अर्थान्तरञ्च ॥ ७ ॥ *

अशुच्यन्तरमाह ।

प्रशस्त्यरूपरसगन्धस्पर्शमपि प्रोक्षितमभ्युक्षितं व्यावर्जितञ्च
यत्तत्तापि वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च वक्तव्यमशुचीत्वर्थः ॥ ७ ॥

* अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नियमा-
भावात् विद्यते वाऽर्चान्तरत्वाद् यमस्य ॥ ८ ॥ *

इदानीं धर्माधर्मौ प्रति सहकार्यन्तरमाह ।

अयतस्य यमरहितस्यासंयतस्येति यावत् “इत्थौ पादौ प्रज्ञा-
त्याचस्य वाग्यतो भुञ्जीत भोक्ष्यमाणः प्रयतोऽपि हिराण्यमेतु”
इत्यादिवोधितयमरहितस्य भोजनं नाभ्युदयाय किन्तु पापय,
कृत एवमित्यत आह नियमाभावात् नियमस्य सहकारिणोऽभावात्,
नियमे सति यत्तदाह विद्यते वा यथोक्तयमसाहित्येन भोजने
भवत्येवाभ्युदयः, कृत इत्यत आह अर्चान्तरत्वादयमस्य भोजनादर्थान्-
तरं यतो यमः, तथाच सहकारिकारणं विना न फलसिद्धिरिति
सति फलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

* असति चाभावात् । ९ ॥ *

ननु यममात्रमेव तन्त्रं तर्हि भोजनमतन्त्रमेवेत्यत आह ।

यमे सत्यपि शुचिभोजनेऽसति चाभावादभ्युदयस्येति शेषः तथाच
यमो भोजनस्य इयमेव पुण्यकारणमित्यर्थः । भोजनमित्युपलक्षणं
यागदानस्नानहोमादीनामपि श्रौतस्मार्त्तकर्मणां यमनियमौ सह-
कारिणौ ॥ ९ ॥

* सुखाद्भागः । १० ॥ *

एवं धर्माधर्मप्रादुर्भावं प्रति यमसहकारिणमभिधाय दोषं सह-
कारिणमभिधातुं दोषनिदानमाह ।

सक्चन्दनवनितादिविषयसेवनजन्यः सुखादुत्तरोत्तरं तज्जातीये-
सुखे तत्प्राधाने वा राग इच्छा संजायते अहिंसादृष्ट्यादिजन्यो दुःखात्
तत्र तत्प्राधाने वा द्वेष इत्यपि द्रष्टव्यम्, रागद्वेषमोहाः प्रवर्त्त-
कत्वेन दोषा इत्यभिधीयन्ते तथाच गौतमीयं सूत्रम् “प्रवर्त्तनाद-
वशा दोषाः” इति ॥ १० ॥

* तन्मयत्वाच्च ॥ ११ ॥ *

कालं दृष्टदुःखे एव यदि रागद्वेषौ जनयतः तदा तयोर्नाशे कथं
तौ स्थातामन्त आह ।

रागद्वेषौ भवत इति शेषः विषयाभ्यासजनितो दृढतरः संस्कार-
विशेषस्तन्मयत्वं यद्वशात् कामातुरस्य कामिनीसखभगवानस्य सर्वत्र
कामिनीदर्शनेनम्, एकदा भुजङ्गदण्डस्य तत्र दृढतरसंस्कारतः सर्वत्र
भुजङ्गदर्शनेनम्, तदुक्तं “तन्मयत्वं तद्वशात् वाञ्छाभ्यन्तरतस्तथा”
इति ॥ ११ ॥

* अदृष्टाच्च ॥ १२ ॥ *

हेत्वन्तरं सहजिनोति ।

रागद्वेषाविति शेषः यद्यप्यदृष्टं साधारणकारणं तथापि
कचित्तौ प्रति असाधारणतामप्यनुभजति यथा तज्जन्मानुभूतका-
मिनीसखस्यापि यौवनोद्भेदे कामिनीरागः अननुभूतभुजङ्गदण्डः स्वा-
नामपि भुजङ्गेषु द्वेष इत्याद्युच्येयम् । न च प्राग्भवीयः संस्कार
एवात्र निबन्धनम्, तत्कल्पने तदुद्बोधकल्पने च प्रमाणाभावात् अदृष्ट-
स्यावश्यकल्पनीयत्वात् ॥ १२ ॥

* जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥ *

सहकार्यन्तरमाह ।

तथाहि अनुष्यजातीयानामक्षादौ रागः कृगजातीयानां हृषादौ,
करभजातीयानां कण्टकादौ, तत्रापि तत्तज्जातिनिष्पादकमदृ-
ष्टमेव तन्त्रं द्वारमात्रन्तु जातिर्जन्यविशेषः एवं पारावतादीनामु-
त्कर्षे रागः । तथा सङ्घिषजातीयानां तरङ्गमे द्वेषः, सारमेयाणां
शृङ्गाले, नकुलानां भुजङ्गमे इत्याद्युच्येयम् ॥ १३ ॥

* बुद्ध्याद्वैषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥ *

एवं धर्माधर्मनिमित्ततया रागद्वेषनिमित्तानि परिहृत्वा
वर्त्तन्ति दोषाणां धर्माधर्मकारणत्वं प्रवृत्तिद्वारेणाह ।

विहिते कर्मणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसादौ द्वेष-
निबन्धना प्रवृत्तिः, रागनिबन्धना दानादौ प्रवृत्तिर्धर्मं प्रकृते द्वेष-
निबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम् । तावेतौ रागद्वेषौ संसारमनु-
वर्त्तयतः तथाच गौतमीयं सूत्रम् “प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः”
इति यागारम्भो वाचिकी प्रवृत्तिः मत्स्यं प्रियं हितमिति पुण्या,
असत्त्वमप्रियमहितामिति पापा, बुद्धिः बुध्यते ज्ञायतेऽनेनेति मन
उच्यते तेन मानसी प्रवृत्तिर्भूतदयादिः, शारीरी प्रवृत्तिर्दानं परिचर-
णमित्यादिका दशविधा पापा दशविधा पुण्या वेति ॥ १४ ॥

* तत्संयोगो विभागः ॥ १५ ॥ *

इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रत्यभावमाह ।
ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगौ जन्म मरणपूर्वाभिः शरीरेन्द्रियवेद-
नाभिः सम्बन्धः संयोग इहोच्यते । विभागस्तु शरीरमनोविभागो
मरणलक्षणः तथाचायं जन्ममरणप्रवन्धः संसारः प्रेत्यभावापर-
नाभा धर्माधर्माभ्यामित्यर्थः अस्त्यैव च प्रेत्यभावस्याज्जगज्जरीभाव इति
वैदिकी सञ्ज्ञा ॥ १५ ॥

आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥ *

तदेतस्य प्रेत्यभावस्य जन्ममरणप्रवन्धस्य अत्र च पर्यवसानं तं
मोक्षं निरूपयितुमाह ।

अयमेव शरीरमनोविभागः आत्मकर्मसु सत्यु मोक्षो भवतीत्यर्थः
तत्तात्पर्यमस्ति तावत् श्रवणं मननं योगाभ्यासो निदिध्यासनमासनं
प्राश्नादानः यमश्चर्मस्पर्शः आत्मपरात्मसाक्षात्कारो देहदेशान्तरो-
न्मोक्षपूर्वोत्पन्नधर्माधर्मपरिज्ञानं तदुभोनाल्लक्षणानादिहनिर्माणं तत्रो-
र्भावेन प्रकृतौ रागद्वेषलक्षणप्रवृत्तिपारदमाह अमर्षाधर्माधर्मोद्वेगान्

दात् प्रवृत्त्यपाये जन्मापादाद्दुःखापायवचनोऽपवर्गस्तत्र षट्पदाष्ट
यतस्त्वज्ञानमाद्यमात्मकम् ॥ १६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं षष्ठाध्यायः ।

सप्तमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* उक्ता गुणाः ॥ १ ॥ *

संसारमूलकारणतया सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणतया भोगसाध-
नतया चोत्पत्तितः प्रत्यात्मनियतत्वेन परादृष्टस्यापि परस्योपयोगित्वेन
च धर्माधर्मौ परीक्ष्येदानीं गुणान् परीक्षन्निष्ठुस्तेषामुद्देशं लक्षणञ्च
स्मारयन्नाह ।

उद्दिष्टा लक्षिता गुणाश्चेत्यर्थः तत्र रूपादयः सप्तदश कष्टहरवे-
द्योक्ताः चण्डसमुद्भूताः सप्त, तेन चतुर्विंशतिरपि गुणा उक्ताः,
तत्र नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं समवायि-
कारणवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं वा असमवायिकारण-
वृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं वा कार्यासमानाधिकरण-
कर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा ॥ १ ॥

* पृथिव्यादिरूपपरसमन्वयस्यार्थं द्रव्यानित्यत्वादिनि-
त्याद्य ॥ २ ॥ *

तत्र गुणत्वेन गुणपरीक्षा सप्तमाध्यायार्थः । तत्र प्रथमाह्निके
नित्यतया गुणपरीक्षा, अनित्यतया गुणपरीक्षा, साकल्यगुणपरीक्षा,

सङ्ख्याद्यनेकवृत्तिगुणपरीक्षा, परिमाणपरीक्षा चेति पञ्च प्रकरणानि,
तत्र रूपादीनाञ्चतुर्थानित्यत्वमाह ।

पृथिव्यादीनां वाय्वलानामवयविनां रूपादयस्त्वारो गुणा
अनित्याः । यद्यन्येऽपि गुणा अवयविषु वर्त्तमाना अनित्या एव,
तथापि तेषामन्यतोऽपि विनाशः, रूपादयस्त्वारो गुणा आश्रय-
नाशादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणान्तरात्, द्रव्यानित्यत्वादिति
द्रव्याश्रयभूतस्यानित्यत्वादाश्रितानामनित्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

* एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ *

रूपादीनामनित्यत्वे यद्याश्रयानित्यत्वं तन्त्रं तदा नित्याश्रय-
वृत्तीनां नित्यत्वमित्याक्षेपबलमभ्यमित्याह ।

रूपादीनामेव चतुर्णां निष्पेक्षाश्रयेषु वर्त्तमानानां नित्यत्वमुक्तम्
एतेनेति आश्रयानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः । वृत्तिवृत्तस्तु नित्ये-
ष्वनित्यत्वमुक्तमित्यकारप्रसङ्गे प्रस्तायाच पार्थिवपरमाणुध्वनिर्द्योगादय
इति व्याचक्रुः ॥ ३ ॥

* अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ ४ ॥ *

तत् किं पार्थिवेऽपि नित्यवृत्तिरूपादीनां नित्यत्वमेवेत्यतो विशि-
नष्टि ।

आप्यपरमाणौ रूपरसस्पर्शा नित्याः, तैजसपरमाणौ रूपस्पर्शौ,
वायुपरमाणौ स्पर्शौ नित्याः, ननु नित्येऽपि वर्त्तमानानां रूपादीना-
मनित्यत्वे को विरोधः शब्दबुद्ध्यादीनामिवेत्यतश्चकारेण गुणान्तरप्रादु-
र्भावे हेतुत्वरं सूचितम्, शब्दे हि तीव्रमन्दादिभावेन गुणान्तरप्रादु-
र्भावेऽनुभूयते, ज्ञानादौ च ज्ञानादिविरोधो संस्कारादिः, आप्यतै-
जसवायवीयपरमाणुषु रूपादिविरोधिगुणान्तरं न प्रादुर्भवति, यदि
प्रादुर्भवत्तदा तदारब्धेऽपि ह्यणुकार्दप्रक्रमेणाप्याद्यवयविष्वपि पूर्व-
विजातीय रूपाद्यनुभूयते नाह शुक्लरूपविजातीयं रूपं तोयतेऽवो-
र्नवा शीतोष्णस्पर्शविजातीयौ स्पर्शौ, उष्णं जलं शीतो वायुरित्यादि-
प्रतीतिस्तूपादिनिबन्धनेति भावः ॥ ४ ॥

● अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् । ५ ॥ *

पूर्वं पृथिवीमनर्भावनित्येष्वनित्या इत्युक्तमिदानीमाध्यादिष्वे-
वाह ।

अवाद्यवयविरूपादय आश्रयनाशदेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणा-
न्तरादपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

* कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥ *

ननु पृथिव्यामवयविरूपावामपि रूपादयोऽग्नि संयोगादेवोत्प-
द्यन्ते नश्यन्ति च, तत् कथमाश्रयनाशमात्रनाश्या इत्यत आह ।

पाकजा इति रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति
रूपश्रयस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कपालादि तद्गुणपूर्वकाः
तथाच कपालरूपं कारणैकार्थसमवायप्रत्वा सन्त्या घटरूपाद्यसमवायि-
कारणम्, एवं रसादावपि, रूपरसगन्धस्पर्शाः रूपत्वादिगुणत्वसाक्षा-
द्याप्यजातिमन्तः । ननु चक्षुर्माहृतमेव रूपत्वमुपाधिरिति चेत्
इन्द्रियपातमात्रेण रूपमिति प्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् अननुबन्धितोपा-
धेरुपहितप्रत्ययायोगादिति उपाधिश्रुत्वा चक्षुस्तन्मातीन्द्रियं माहृतत्वं
ग्रहणविषयत्वं तदप्यचक्षुषं रूपत्वविशिष्टप्रतीतेश्च चाक्षुषत्वात्, चक्षु-
र्मात्रवहिरिन्द्रियमाहृतत्वं रूपत्वम्, अतीन्द्रियरूपाव्याप्तिरिति
चेन्न चक्षुर्मात्रवहिरिन्द्रियमाहृतजातिमन्त्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशी
च जातारूपत्वं नीलत्वादिका चेति । नन्वेकैका एव नीलपीतादि-
व्यक्तयो नित्या न तु तत्र नीलत्वादिजातय एकव्यक्तिकत्वादिति चेन्न
भीक्षतरनीलतमादिप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात्, भावल्यादिसन्निधाभावकत-
त्वात् तारतम्यव्यवहार इति चेन्न प्रमाणाभावात् श्यामं रूपं नष्टं
इत्युक्तमिति प्रतीतेः, न च सा समवायोत्पत्तिविनाशकतेति वाच्यं
समवायस्य तत्त्वानुज्ञेयात् तस्य नित्यत्वाच्च घटादेरप्यनित्यतायामेवं
समवायाभापतेः समवायानित्यत्वेनैव तत्त्वानुपपत्तिः सुवचत्वात्,
न नीलपीतादयो गन्ता द्रव्याभिरा एव धर्मधर्मिणोरभेदादिति चेन्न

रूपं षटः स्थगौ षट् इत्यादिव्यवहारप्रसङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतो
 भवत्येव युक्तः षटो नाहः षट् इत्यादिप्रतीतिरिति चेन्न सत्त्वोपा-
 दभेदोपवाराद्वा प्रतीत्युपपत्तेः, भेदे प्रमाथे सति कल्पनेयं यथाकथ-
 ञ्चिदुपपद्यते इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध इत्यादिव्यपदेश-
 बलाद्भेदसिद्धेः षट्स्य रूपाभेदे षट्वद्रूपमपि त्वगिन्द्रियेण गृह्यते
 षट्मानवेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपमानयेत् रूपमानवेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपव्य-
 मानयत्, अस्तु तर्हि भेदाभेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च सामानाधि-
 करणानुपपत्तेरिति चेन्न अवच्छेदभेदं विना विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेक-
 त्वमसम्भवात्, अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्तिं नित्याभाववृत्तिधर्म-
 त्वादत्यन्ताभावत्वमिति चेन्न एकत्वं संयोगतदत्यन्ताभावयोः प्रतीति-
 बलादत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तिव्याप्युपगमात् अन्योन्याभावे तु तथा-
 प्रतातेरभावात् । तदेतद्रूपं पृथिव्यां नानाप्रकरणम्, प्राथमि तेजसि
 च युक्तमेव, क्वचित् षट्पादौ च विद्यमानं रूपमविकम् अन्यथा तद-
 चाक्षुषत्वापातात् रूपवत् एव चाक्षुषद्रूपत्वात् न च विजातीयरूपै-
 रूपानारम्भः, नीचपातादीनामारम्भे रूपत्वेनैव साक्षात्सामेक्षित-
 त्वात् अन्यथा तदचाक्षुषत्वापत्तेरुक्तत्वात् न चावयवरूपोपसङ्गेनैवा-
 वयविरूपः अवयवानामपि निवृत्या नीरूपत्वप्रसङ्गात् यत्वा वा
 पाकात् परमाणुषु चित्तं रूपं तत्तैव तत्परम्परारव्यषट्पादौ चित्तरूपो-
 पत्तेः, न च हरीतक्यां रसोऽपि चित्त्वं इति वाच्यं हरीतक्या नीरस-
 त्वेऽपि दोषाभावात्, षड्रसत्वव्यवहारस्तु तत्तद्रसगुणकारितया । एवं
 गन्धोऽपि न चित्त्वं सौरभासौरभवदवयवद्वयस्यानारम्भकत्वात्, कर्क-
 ष्यादौ क्वचिदवयवं तैक्त्रां क्वचिन्माधुर्यं तथाच कतमो रसः कर्क-
 ष्यामिति चेन्माधुर्यमेव, गुणविरोधेन कथं तथा स्यादिति चेत् तदवयवे
 तैक्त्राभावात्, तथाऽनुभवः कथमिति चेत् कर्कटीभक्ष्यक्षुभितरसनाद्य-
 वर्त्तिपित्तद्रव्यस्य तिक्ततोपलम्भात् तत एव कटाचिन्मुखमपि तिक्तायते,
 हरीतक्यामपि कथमियं न गतिरिति चेन्न तदवयवेषु कथयमाधुर्य-
 लवणादिनानारसानुभयादित्यलं पञ्चवेन । तच्च रूपं नयनसङ्कारि,
 नन्वेवं वायौ रूपाभावस्तु तमसश्च कथं चाक्षुषतेति चेन्न भावयद् एव

रूपस्य नष्टनसहकारित्वात् विषयालोकावच्छिन्नं तथाचानपि रूपाणि
 वाच्यप्रतीतिप्रयोजकानि । रसोऽपि रसत्वजातिमान् रसत्वं रसने-
 न्द्रियमात्रजन्यसाक्षात्कारविषयजातिः तादृशजातिमत्त्वञ्च रसत्वं
 सोऽयं जीवनपुष्टिवलारोग्यहेतुः रसनसहकारी, रसनेन्द्रियप्राप्त-
 गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं रसत्वं तथा सति नातीन्द्रियरसाव्याप्तिः ।
 प्राणमात्रप्राप्तो गुणो गन्धः प्राणमात्रप्राप्तगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं
 गन्धत्वं स च दुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः, यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्ति-
 गुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम् । एवं स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वजाति-
 मान् गुणः त्वगिन्द्रियमात्रप्राप्तगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं स्पर्शत्वं
 द्रव्यवृत्त्यवृत्तिचायम् अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् त्रिविधः । इदानीं
 प्रसङ्गात् पाकजप्रक्रिया चिन्त्यते । तत्र कार्यकारणसमुदाय एव
 पच्यते इति पिठरपाकवादिनः, पीलवः परमाणव एव स्वतन्त्राः
 पच्यन्ते तत्रैव पूर्वरूपनाशायिनरूपाद्युत्पत्तिः कारणगुणप्रक्रमेण
 चावयविनि रूपाद्युत्पद्यते इति पीलुपाकवादिनः, अत्रेदं तत्त्वम्
 आपाके निःक्षिप्तस्य घटादेरामद्रव्यस्य वज्रिना मोटनादभिघाताद्वा
 तदारम्भकेषु परमाणुषु द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिभिर्भागोनारम्भसंयोग-
 नाग्रे द्रव्यनाशारम्भान्भावात्, दृश्यते हि स्वात्त्यामाहितानां तण्डुला-
 टीनामप्यधःसन्तापनमात्रेण भर्जनान्तदानीमेव नाशः, क्षीरनीरादी-
 नाञ्चाल्यन्तमुल्लङ्घता, तथाचापाके वज्रिज्वालाज्वालाभिहितानां द्रव्या-
 चामवस्थानमिति मञ्जती प्रत्याशा, किञ्च यदि द्रव्यानामस्तदा
 मध्यभागे पाकादुपपत्तिः न हि दृढतरावयवान्तरावच्छेदे मध्यभागे
 तेजःसंयोगसम्भावना येन तत्र श्यामादिनिवृत्तिः स्यात्, तथाच श्यामा
 अवयवाः अवयवी च रक्त इति मञ्जद्वेषसम् । ननु सफिद्राग्रे वा-
 यविद्रव्याणि कथमन्यथा कुम्भादावन्तर्भिहितानां तैलघृतादीनां
 स्यन्दनं व्यपश्यन्, तथाच मध्यभागेऽपि तेजःसंयोगः स्यादेवेति चेन्न
 मूर्त्तानां समानदेशताविरोधात् अवयवान्तरसंयुक्ते मध्यभागे तेजः-
 संयोगासम्भवात् । ननु यदि द्रव्यनाशः कथं तर्हि स एवायं घट
 इति प्रत्यभिज्ञा, कथं वा सर्वास्त्रवस्थासु आपाकादौ घटादेस्तादृशैव

दर्शनं, घटादेरपरि निष्ठितानां शरावोदङ्गमादीनां तथैव दर्शनं
 घटादिस्फुटने च तेषां पातः स्यात्, कथं वा यावन् एवापाके निष्ठि-
 तास्तावन् एव पुनः प्राप्यन्ते परमाणुभिर्ह्यणुकादिप्रक्रमेण न्यूनानाम-
 धिकानां वा तदानीमारम्भसम्भवात्, कथं वा तावत्परिमाणान्वेव
 घटादीन्यापकोत्तीर्णान्युपलभ्यन्ते, रेखोपरेखादिविज्ञविज्ञोपो वा
 कथं न भवेत् तथाचावयविष्येव पाक इति चेत् मैवं सूच्यमाणे
 घटादौ विचित्रत्वसरेणुविभागे सति द्रव्यारम्भकसंयोगनाशे द्रव्य-
 नाशे सर्वासामनुपपत्तीनामुभयसमाधेयत्वात् न च तत्र द्रव्यं न नश्य-
 तीति पिठरपाकवादिनोऽपि वक्तुमुत्सृङ्गन्ते । तत्रापि घटादयो न
 नश्यन्ति कतिपयावयवनाशेऽप्यवशिष्टावयवमाश्रित्य कार्यावस्थानसम्भ-
 वादन्यथा प्रत्यभिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति भीमासंकाः, ते तु तावदवय-
 वावस्थानयोग्यस्य घटादेः अत्यल्पवयवेषु कथं दृष्टिः स्यादिति
 प्रष्टव्याः, अविनष्ट एव घटे परिमाणसङ्कोचवदेतदुपपत्त्यते इति तेषा-
 मुत्तरमिति चेन्न कठिनतरावयवानां काष्ठपाषाणस्तम्भकुम्भादीनां सङ्को-
 चविकाशयोरदर्शनात्, घटादिनाशकाभिमतैर्न तत्परिमाणमेव नश्यतीति
 चेन्न परिमाणस्याप्ययनाशैकनाशत्वात् घटादिप्रत्यभिज्ञानवत् सूचीदल-
 नस्यले परिमाणस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् त्वन्मते तन्नाशस्याप्यनुपपत्ते-
 रिति दिक् । तेषां भूते द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वी तदप्रतिद्वन्द्वी च
 विभाग एकयैवावयवक्रियया जन्यते तेषां ह्यणुकनाशमारभ्य नवमक्षणे
 ह्यणुकान्तरे रक्ताद्युत्पत्तिरेकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाचिन्तनात् तथाहि
 वज्रिना मोदनात् ह्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो-
 द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्ततो ह्यणुकनाशः नष्टे ह्यणुके केवले परमाणा-
 वन्निर्गन्धोष्णमादिनिवृत्तिः श्यामादौ निवृत्ते अन्यत्वादिनि-
 र्गन्धोष्णमादिनिवृत्तिः रक्ताद्युत्पत्तिः परमाणुक्रियानिवृत्तिस्तदनन्तर-
 मष्टवदात्मसंयोगात् परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोग-
 निवृत्तिस्ततः परमाण्वन्तरेण द्रव्यारम्भकः संयोगस्ततो ह्यणुकोत्पत्ति-
 रत्यग्रे ह्यणुके कारणगुणप्रक्रमेण रक्ताद्युत्पत्तिरिति न च ज्ञाताः
 यदि पूर्वक्रियानिवृत्तिश्च एव क्रियान्तरसत्यद्यते तदा, यदि तु

पूर्वक्रियानिष्ठत्वमन्तरकाले क्रियान्तरसत्पद्यते तदा दृश्यं चक्षुः, विभाज-
जविभागाद्युपगमेऽपि यदि द्रव्यारम्भकसंयोगनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य
विभागो विभागस्तदा दृश्यं चक्षुः यदि तु द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य
विभागेन विभागान्तरं जन्वते तदैकादृश्यं चक्षुः प्रक्रिया, तथाहि ह्यणुक-
भागविभागजविभागावित्येकः कालः, ततः पूर्वसंयोगनाशस्याभादि-
निष्ठत्वी, उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्तौ, उत्तरसंयोगेन विभागजविभाग-
क्रियानिष्ठत्वी, ततो द्रव्यारम्भानुगुणा परमाणुक्रिया, क्रियातो विभा-
गो विभागात् पूर्वसंयोगनिष्ठत्विस्ततो द्रव्यारम्भकः संयोगस्ततो द्रव्योत्प-
त्तिः, उत्पत्ते द्रव्ये रक्ताद्युत्पत्तिरिति दृश्यं चक्षुः, यदा तु द्रव्यवि-
नाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागो जन्वते तदैकचक्षुःपृष्ठा
एकादृश्यं चक्षुः तथाहि द्रव्यविनाशस्ततो विभागजविभागस्याभादि-
निष्ठत्वी तत उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्तौ ततो विभागजविभागकर्मणो-
निष्ठत्विस्ततः परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ततो विभागः पूर्व-
संयोगनिष्ठत्विः द्रव्यारम्भकसंयोगोत्पत्तिः ह्यणुकोत्पत्तिः रक्ताद्युत्पत्ति-
श्चेत्तेकादृशं चक्षुः एकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाक्रियोपरमचित्तना-
देवम्, परमाण्वन्तरे यदि द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया चिन्त्यते तदा
ह्यणुकविनाशमारभ्य पञ्चमे षष्ठे सप्तमेऽष्टमे वा रक्ताद्युत्पत्तिरुद्गीया
विस्तृतञ्चैतत् कथादरक्ष्ये ॥ ६ ॥

* एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥ *

पार्थिवपरमाणुरूपादीनां तेजःसंयोगात्मकवायिकारणकत्वं साध-
यितुमाह ।

वाकजानामिति शेषः, अत्र च गुणत्वे कार्यत्वे सतीति विव-
क्षितं तदयं प्रयोगः पार्थिवपरमाणुरूपादयः संयोगात्मकवायिकार-
णकाः कार्यगुणत्वे सति नित्यनिष्ठादिगुणत्वात् शब्दवत् बुद्ध्यादि-
वच्च, संयोगजत्वमात्रं वा साध्यं तेन विभागजशब्दे न व्यभिचारः
वाक्यसंयोगस्य शब्दमात्रे निमित्तकारणत्वात्, पार्थिवरूपादीनाञ्च

तेजोऽन्यव्यतिरेकदर्शनात् तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वं पञ्चम-
तावतात् सिध्यति ॥ ७ ॥

* अथोर्महतस्योपलब्धग्रनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ *

रूपरसगन्धस्पर्शनैकपक्षेन व्युत्पाद्य परिमाणस्य सर्वसिद्धत्वेन
सङ्ख्यायाञ्च विप्रतिपत्तिबाहुल्यादुद्देशक्रममतिक्रम्य सूचीकटाह्न्यायेन
प्रथमं परिमाणपरीक्षाभारभमाण आह ।

नित्ये इति विषयेण विपर्ययं नित्यत्वप्रतिपादकं चतुर्थाध्याय-
सुपलक्षयति उपलब्धग्रनुपलब्धी इति यथायोगमन्वयः “येन यस्या-
भिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः” इति न्यायेन, तथाचाणोरनुपलब्धि-
रिति लभ्यते तदेवं स्थूलो नीलः कलस इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा
नीलं रूपं विषयस्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन परमाणु-
पर्यन्तं परिमाणसञ्जीयते द्रव्यत्वाच्च किञ्च द्रव्यप्रत्यक्षतायां रूपवत्
परिमाणमपि कारणं न हि महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति
तथाच द्रव्यप्रत्यक्षकारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्षतया परिमाणं गुणोऽस्तीति
निश्चीयते यदि हि घटादिस्वरूपं परिमाणं स्यात् तदा महदानये-
त्युक्ते घटमात्रमानयेत् तथाच प्रैषसंप्रतिपत्ती विरुध्यताताम्, एवं
घटप्रदात् परिमाणं प्रतीयेत परिमाणपदाद्वा घट इति, मानव्यव-
हारासाधारणकारणत्वं द्रव्यमात्रात्कारकारणविषयनिष्ठसामान्यगु-
णत्वं वा महत्त्वत्वं मानव्यवहारो हस्तवितस्पादिव्यवहारो न तु पल-
सङ्ख्यादिव्यवहारः, तच्च परिमाणञ्चतुर्विधं महत्त्वमणत्वं दीर्घत्वं ह्रस्व-
त्वञ्च, तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्तिनी परमाणुत्वपर-
मह्रस्वत्वे परमाणुवर्तिनी अवान्तराणुत्वावान्तरह्रस्वत्वे अणुकवर्तिनी
त्वसरेणुकारभ्य मज्जावयविपर्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे, एवञ्च सर्वान्यपि
द्रव्याणि परिमाणद्वयवर्ति, त्रिखामलकादावणुत्वव्यवहारः समिदि-
कुण्डलडादिषु च ह्रस्वत्वव्यवहारो नाक्तः, भक्तिश्चात्र प्रकर्षभावाभावः,
आमलके यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः कुण्डले, त्रिखे यः प्रकर्षभावस्तस्या-
भावः आमलके, स च गोणसुखोभयभाविताद् भक्तिपदवाच्यः, दीर्घ-

तद्वस्तुत्वे निमित्ते न वर्त्तते इत्येके, परिमाण एव ते न भवत इत्यपरे,
महत्तु दीर्घमानीयतानिति वत् महत्तु वर्त्तुं त्रिकोणमानीयतानिति
निर्धारणवशाद्वर्त्तुत्वादीनामप्यपत्तेरिति तेषामाशयात् ॥ ८ ॥

* कारणबहुत्वाच्च ॥ ९ ॥ *

इदानीं परिमाणकारणानि परिचक्षते ।

चकारो महत्त्वप्रचयौ ससृज्जिनोति, परिमाणस्य सृज्यते इति
सूत्रशेषः, तत्र कारणबहुत्वं व्युत्पत्तेः महत्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्व-
प्रचयवोस्तत्कारण्येभावात् तच्च बहुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यं तद्वृत्ते-
रनेकविषयत्वेऽप्यदृष्टविशेषोपपन्नो नियामकः, एवं परिमाणद्वयगतं
द्वित्वं व्युत्पत्तेः परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचिताभ्या-
मारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं बहुत्वप्रचयवोस्तत्वा-
भावात् यत्र च द्वाभ्यां तूलकपिण्डाभ्यां तूलकपिण्डारम्भस्तत्र परि-
माणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः कारणं बहुत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वे-
ऽपि परिमाणोत्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् एवञ्च सति यद्वि महत्त्वं
तत्र कारणं तदा न दोषः तदुक्तं “द्वाभ्यामेकेन सर्व्वी” इति ।
प्रचयश्च आधारभूतः संयोगः, स च स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवाद्युक्तत्वे
सति स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवसंयोगलक्षणः, स चावयवसंयोगः स्वावय-
वप्रशियिलसंयोगापेक्षः परिमाणजनकः गुणकर्मारम्भे सापेक्ष इति
वचनात् ॥ ९ ॥

* अतो विपरीतमणु ॥ १० ॥ *

महत्त्वदीर्घत्वे व्युत्पाद्याणुत्वं व्युत्पादयति ।

अथः प्रत्यक्षविज्ञानाद्भूतः परिमाणाद्यविपरीतं तदनुपरिमाण-
मित्यर्थः । विपरीत्यज्ञापत्यक्षत्वात् कारणविपरीत्यञ्च, महत्त्वे हि मह-
त्त्वबहुत्वप्रचयानां कारणत्वम्, व्युत्पत्तेः च कारणगतस्य द्वित्वमेश्वरा-
पेक्षाबुद्धिजन्यस्य कारणत्वम्, एतेन दीर्घत्वविपरीतं सूत्रत्वनि-
त्यपि दृष्टव्यम्, विपरीत्यज्ञानात्पि पूर्व्ववत् ॥ १० ॥

* अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषा-
भावाच्च ॥ ११ ॥ *

इदानीं कुवलासलकादावणुत्वव्यवहारो भाक्त इति दर्शयति ।

इतिशब्दो व्यवहारपरतां दर्शयति, तेन विल्लामेक्षया कुवलासल-
कुवलासलकासलकं महत् आसलकामेक्षया विल्लं महदिति तावद्व्यव-
हारोऽस्ति, तत्र महदिति तेषु व्यवहारो सुखः, कुत एवमत आह
विशेषभावात्, महत्त्वविशेषस्यैव तरतमादिभावेन भावात्, अणुत्वव्य-
हारस्तु तेषु भाक्तः, कुत एवमत आह विशेषभावात् अणुत्वविशेषस्य
तत्ताभावात्, अणुत्वं हि कार्यं द्रव्यकमात्रवृत्ति, नित्यं परमाणु-
वृत्ति, कुवलादौ तदभावात् यद्वा विशेषस्य महत्त्वकारणस्यैवावयव-
बहुत्वमहत्त्वप्रचयानां कुवलाद्ययवेषु भावात् सङ्गावात् विशेषभावात्
विशेषस्य अणुत्वकारणस्य महत्त्वासमानाधिकरणद्वित्वस्य कुवलाद्ययव-
वेक्षभावादसङ्गावादित्यर्थः ॥ ११ ॥

* एककालत्वात् ॥ १२ ॥ *

अणुत्वव्यवहारो भाक्त इत्यत्र हेतुमाह ।

महत्त्वमणुत्वञ्च द्वयमप्येकस्मिन् कावेऽनुभूयते, ते च महत्त्वाणुत्वे
परस्परविरोधिनी नैकत्वान्नये सह सम्भवतः, अतो महत्त्वकारणसदृ-
भावान्महत्त्वप्रत्ययस्तत्र सुखोऽणुत्वप्रत्ययप्रयोगौ च भाक्तावित्यर्थः । १२ ॥

* दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥ *

महत्त्वप्रत्ययस्य सुखत्वे हेतुमाह ।

दृश्यते तथा यस्तुगत्या महत्त्वेव कुवलासलकविल्लेषु सुखस्य ल-
तरस्य लतमव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा यस्तुगत्या शुक्लोऽप्येव
पटशङ्खस्फटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारः ॥ १३ ॥

* अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कमंगुणैर्व्या-
ख्यातः ॥ १४ ॥ *

नन्यथा महत्परिमाणमिति व्यवहारवत्तान्महत्त्वे अपि परिमाणे

महत्त्वमणुत्वेऽणुत्वमस्तीति शङ्कते तस्य कथं इव्यमात्रवृत्तिसम्बन्धोः
कथं वा शुभे शुष्यवृत्तित्वविरोधो नावद्यत इत्यत आह ।

यथा गुणकर्मणी नाणुत्वमहत्त्ववती तथाऽणुत्वमहत्त्वे अपि
नाणुत्वमहत्त्ववती इत्यर्थः प्रयोगश्च नाक्तो द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥

* कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः ॥ १५ ॥ *

ननु यथा गुणा गुणवन्तः कथमन्यथा महान् शब्दः द्वौ शब्दो
एकः शब्दः चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादिव्यवहारः, कर्माण्यापि च कर्म-
वन्ति प्रतीवन्ते कथमन्यथा शीघ्रं गच्छति द्रुतं गच्छतीति व्यवहारः
तथाचाणुत्वमहत्त्वे अपि तद्वती स्यातामित्यत आह ।

कर्मभिः कर्माणि न तद्वन्ति गुणैश्च गुणा न तद्वन्तस्तथाऽणुत्वमह-
त्त्वेऽपि न तद्वती, व्यवहारस्तु सर्वत्र भाक्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाय व्याख्याताः ॥ १६ ॥ *

ननु महान्ति कर्माणि अगूनि कर्माणि महान्तो गुणाः अणवो
गुणा इत्यादिव्यवहारादणुत्वमहत्त्ववन्ति कर्माणि तदुभयवन्तश्च गुणाः
प्रसक्ता इत्यत आह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तथा न कर्माणि तदुभय-
वन्ति न वा गुणारुदुभयवन्त इत्यर्थः, प्रयोगस्तु पूर्ववद्भाक्त इति
भावः ॥ १६ ॥

* एतेन दीर्घत्वक्षत्वे व्याख्याते ॥ १७ ॥ *

अणुत्वमहत्त्वप्रक्रियां दीर्घत्वक्षत्त्वयोरतिदिशति ।

क्षत्त्वदीर्घत्वे अपि न क्षत्त्वदीर्घत्ववती महत्त्वोत्पादकमेव दीर्घ-
त्वोत्पादकमणुत्वोत्पादकमेव क्षत्त्वोत्पादकम्, कारणैक्यात् कथं कार्य-
भेद इति चेन्न प्रागभावभेदेन पाकजवदुपपत्तेः यत्रैव महत्त्वं
तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र क्षत्त्वं यत्र नित्यमणुत्वं तत्र नित्यं
क्षत्त्वमित्याद्यतिदेशार्थः ॥ १७ ॥

इदानीं विनाशिकमाह ।

एतद्वत्तुविधमपि परिमाणं विनाशिनि द्रव्ये वर्तमानमाश्रय-
नाशादेव नश्यति न तु विरोधिगुणान्तरात् । घटे सत्यपि तत्परि-
माणं विनश्यति कथमन्यथा कन्वुभङ्गेऽपि स इवायं घट इति
प्रत्यभिज्ञेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशावश्यकत्वात् न हि पर-
माणुद्वयसंयोगनाशाद् दृष्ट्युक्ते नष्टे तदाश्रितस्य त्वसरेणोक्तद्वयितस्य
चूर्णशर्करादेरविनाश इति युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभि-
ज्ञेति चेत्, सेवेयं दीपकलिकेति प्रत्यभिज्ञानवद्भ्रान्तित्वात् । प्रदीप-
प्रत्यभिज्ञाऽपि प्रभैव ह्युक्तत्वदीर्घत्वे परसत्त्वादविनाशशान्तिनी इति
चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुपपत्तेरुक्तत्वात् ॥ १८ ॥

* नित्ये नित्यम् ॥ १९ ॥ *

तत् किं प्रायिवपरमाणुरूपपादित्वं परमाणुगतमणुत्वं शब्दबुद्ध्या-
दिवदाकाशादिभूतं सत्त्वमपि नश्यतीत्यत आह ।

नित्येष्वाकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं तन्नित्यं विना-
शकाभावात् ॥ १९ ॥

* नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥ *

परमाणुपरिमाणस्य वेशेषिकविद्धां संज्ञामाह ।

परिमण्डलमपि परिमाण्डल्यं तदुक्तम् “अन्यत्र परिमाण्ड-
ल्यादिभ्यः” इति ॥ २० ॥

* प्रविद्या च विद्यालिङ्गम् ॥ २१ ॥ *

ननु कुवलासलकादिषु सप्तदिक्षुप्रभृतिषु च व्यर्चयमाणमणुत्वं
ह्यसत्त्वं वा यदि न पारमार्थिकं तदा पारमार्थिकयोक्तयोः किं प्रमा-
णमत आह ।

विद्यालिङ्गमविद्या तदवसर्थः कुवलासलकादावणुत्त्वज्ञानं सप्त-
दिक्षुप्रभृतिषु ह्यसत्त्वज्ञानं तावदविद्या तत्र पारमार्थिकाणुत्त्वह्यसत्त्व-
योरभावात्, सवेताप्रमा प्रमापूर्विकैव भवतीत्यन्यथास्मातिवादिभि-

रभ्युपगमात् तथाच सत्यमनुत्वज्ञानं सत्यञ्च सत्यत्वज्ञानमनुमेयनिर्दिष्टं;
एवञ्च भाक्तः शब्दप्रयोगो मुख्यमन्त्रेण न भवतीति मुख्ये अणुत्व-
मुख्यत्वे क्वचिद्वशं मन्त्रव्ये ॥ २१ ॥

* विभवात्महानाकाशस्तथाचात्मा ॥ २२ ॥ *

द्रव्यत्वेन हेतुनाकाशादीनामनुमितस्य परिमाणस्य स्वरूपमाह ।

विभवः सर्वभूतसंयोगित्वं तच्च परममहत्त्वमन्त्रेणानुपपद्यमानं
परममहत्त्वमनुमापयति, दृश्यते चेह वाराणस्यां पाटलिपुत्रे च
युगपदेव शब्दोत्पत्तिस्तत्र चैकमेवाकाशं समवायिकारणमित्याकाशस्य
व्यापकत्वं सिद्धं व्यापकत्वञ्च परममहत्परिमाणयोग एव नानाकाश-
कल्पने गौरवमित्येक एवाकाशोऽभ्युपगन्तव्यः । आकाशस्य प्रदेश
इति तु व्यपदेशः प्रदेशवद्भिर्घटादिभिः संयोगनिबन्धनो भाक्तः
भक्तिश्च प्रदेशवद्द्रव्यसंयोगित्वम् । तथात्मेति यथाकार्यं विभवात्
सर्वभूतसंयोगित्वात् परममहत् तथात्मापि परममहान् यद्यात्मनः
सकलभूतसंयोगित्वं न भवेत् तदा तेषु तेषु भूतेषु अदृष्टवदात्मसंयो-
गात् क्रिया नोत्पद्येत व्यधिकरणस्यादृष्टस्य प्रत्यासत्त्यपेक्षया क्रिया-
जनकत्वात् सा च प्रत्यासत्तिरदृष्टवदात्मसंयोग एव एवं सञ्चारिणि
शरीरे तत्र तत्र ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिरात्मनो वैभवमन्त्रेणानुपपद्ये-
त्यात्माऽपि व्यापकः स च नाकाशवदेक एव व्यवस्थादर्शनादित्युक्तमिति
भावः तच्च महत्त्वं सातिशयं नित्यञ्च परमाण्वणुत्ववत् एवमाकाशादौ
परमदीर्घत्वं परमाणुषु च परमसूक्ष्मत्वमूहनीयम् ॥ २२ ॥

* तदभावाद्गुण मनः ॥ २३ ॥ *

ननु मनो विभु सर्वदानिस्पर्शद्रव्यत्वादाकाशवत् ज्ञानाद्यसमवायि-
कारणसंयोगाधारत्वादात्मवदित्याकाशात्मनोः साहचर्येण मनोऽपि
किं नोक्तमत आह ।

तस्य विभवस्य सर्वभूतसंयोगित्वदाभावाद्गुण मनः सकलभूत-
संयोगित्वे तु युगपदेकैन्द्रियसंयोगे ज्ञानयोगपदं स्थातुं तथाच

व्यासक्तो न स्यात्, अनुमाने तु मनो यावन्न सिद्धं तावदान्वयासिद्धे
मनःसिद्धिदशायान्तु धर्मिण्याहकमानवाधिते । ननु विभवाभावादेवं
नाणुत्वं सिध्यति घटादौ व्यभिचारादिति चेन्न विभवाभावेनाव्यापक-
त्वमुपपन्नात् तथाचैकदेहे मनस्तावदेकं नानाकल्पने गौरवापत्तेः एक-
स्याप्यवयवकल्पने कल्पनागौरवाप्तिः स्वर्गत्वेनानारम्भकत्वाच्चेत्यादियुक्ते-
रणत्वसिद्धेरिति भावः ॥ २३ ॥

* गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २४ ॥ *

दिशः परममहत्त्वे युक्तिमाह ।

गुणैः सकलद्वीपवर्त्तिपुरुषसाधारणपूर्वापराटिप्रत्ययरूपैः सकल-
भूतैर्निष्ठपरत्वापरत्वलक्षणैः दिगपि व्यापकत्वेन व्याख्यातेत्यर्थः ।
परत्वापरत्वयोरुत्पत्तौ संयुक्तसंयोगभूयस्तात्मीयस्त्वविषयापेक्षाबुद्धेः
कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, नानादिक्कल्पनस्य कल्पनागौरवप्रतिष्ठत-
त्वात्, कथं तर्हि दश दिश इति प्रतीतिव्यपदेशाविति चेन्न तत्तदुपा-
धिनिबन्धनत्वादित्युक्तत्वात् ॥ २४ ॥

* कारणे कालः ॥ २५ ॥ *

कालस्य व्यापकत्वमाह ।

परापरव्यतिकरयोगप्रत्यायोगप्रत्यक्षिरक्षिप्रप्रत्ययकारणे द्रव्ये
काल इति समाख्या न तादृशः प्रत्ययः सर्वदेशपुरुषसाधारणः कालस्य
व्यापकतामन्तरेण सम्भवतीति तस्य व्यापकत्वं परममहत्त्वयोग इत्यर्थः ।
यद्वा इदानीं जात इत्यादिप्रतीतिबलात् सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वं
कालस्य प्रतीयते तदपि व्यापकत्वाधीनं निमित्तकारणस्य समवायस-
मवायिकारणप्रत्यासन्नत्वनियमात् । यद्वा अतीतानागतवर्त्तमानव्यव-
हारः सार्वत्रिक इति सर्वगत एव कालः । यद्वा क्षणवसुहृत्-
यामदिनाहोरात्रपञ्चमासवर्षयनसंवत्सरादिव्यवहारकारणे द्रव्ये काला-

स्थेति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् कावः सार्वत्रिक इति परममहान्
तस्य नानात्वकल्पना च कल्पनागौरवप्रतिज्ञेत्युक्तम् ॥ २५ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपकारे सप्तमाध्यायस्या-

द्यमाङ्गिकम् ।

द्वितीयाङ्गिकम् ।

* रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥ १ ॥ *

द्वितीयाङ्गिके एकानेकवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणम् अनेकमात्र-
वृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं प्रसङ्गाच्छब्दार्थसम्बन्धपरीक्षाप्रकरणं विशेष-
गुणरहितविभ्रमयोगासमवायिकारणकैकवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं सभ-
वायपरीक्षाप्रकरणञ्चेति तत्र सङ्घट्यैकार्यसमवायाधीनं सङ्ख्यादीना-
मपि प्रत्यक्षत्वानिति चोद्देशक्रममतिक्रम्य परिमाणनिरूपणानन्तरं
रङ्गग्रां पृथक्त्वञ्च परीक्षितमाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शेति सङ्ख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेका-
दिति व्यभिचारात् तदयमर्थः, एको घट इति विगिष्टप्रतीतिविशेष-
णञ्चत्वा, तच्च विशेषणं न रूपादि, तद्व्यतिरेकेण जायमानत्वात्,
न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, घटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं
सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सृष्टान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्, न च
द्रव्यमात्रसामान्यं तत्, द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तदेष्टव्यत्वात् न चान्यूनान-
तिरिक्तदेष्टव्येऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकतत्वे सत्ता-
ऽपि भिद्येत, विषयभेदकतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा
घटत्वकवसत्ययोरपि भेदापत्तेः, न च स्वरूपभेद एकत्वमिति भूषण-
मतं युक्तम्, घटस्वरूपभेदश्चेदेकत्वं तदा घटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात्,

स्वरूपभेदो द्वित्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य लिखत-
ः।दिशाभारण्येन व्यवहारवैचित्त्यानुपपत्तेरिति भावः ॥ १ ॥

* तथा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥ *

एकत्वतुल्यतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह ।

अपोद्धारव्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमित्या-
कारः, अपष्टव्यावधिमपेक्ष्य य उद्धारो निर्धारणं स ह्यपोद्धारः, तत्र
च न रूपादि तन्त्रं व्यभिचारादवध्यनिरूप्यत्वाच्च, नन्वन्योन्याभाव एव
पृथक्त्वम्, इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमिति बहुवचनमिति प्रतीतेरन्यो-
न्याभावावलम्बनत्वात्, न पृथगादिशब्दानां प्रतीयत्वोऽपि नान्योन्या-
भावावयवत्वं तत्र पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इदमिदं न
भवतीति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात् न चान्योन्याभाववानर्थः पृथक्त्वम्
व्यघटः षट् इत्यत्रापि पञ्चमीप्रयोगापत्तेः, ननु पृथगिति विशिष्ट
इति प्रतीत्योरेकाकारत्वाद्वैशिष्ट्यमेव पृथक्त्वमिति चेन्न मैत्रस्य दण्ड-
वैशिष्ट्यदशायां मैत्रात् पृथगयं मैत्र इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः एवं शब्द-
विशिष्टे व्योम्नि कुडिविशिष्टे चात्मनि पृथक्त्वव्यवहारापत्तेः, अत-
एव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं पाकरक्ते षटे श्यामादृष्टात् पृथगयं षट्
इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधिधर्मवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्यामा-
नन्तरं रक्ततादशायामपि न च सामान्यमेव पृथक्त्वं सामान्यस्यावध्य-
निरूप्यत्वात् जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च सम्भाव्यवृत्तित्वे सत्तया, इव्यमात्र-
वृत्तित्वे इव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तेः ॥ २ ॥

* एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमह-
त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥ *

नन्वेकमैकत्वं, रूपादिभ्यः पृथक् पृथक्त्वमिति व्यवहारादेकत्वे-
ऽप्येकत्वं, पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तथापीत्यत आह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्तसवै-
कत्वैकपृथक्त्वे नैकत्वैकपृथक्त्वयती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्त इत्यर्थः ।

“कर्मभिः कर्माणि” “गुणैर्गुणाः” इत्यपि इष्टान्तस्त्वद्वयं पूर्वदृष्टा-
न्तस्त्वन्नेकवाक्यतापक्षमेयात् प्रविभासते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति
गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे न तद्वती इत्यर्थः ॥ ३ ॥

* निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्य-
ते ॥ ४ ॥ *

ननु गुणेषु कर्मसु च साधारण एवैकत्वव्यवहारः किमत्र विनिग-
मकं यद्द्रव्येष्वेकत्वं न गुणादिविद्यताम् ।

सर्वेषामेकत्वं तच्च विद्यते, कुत इत्यत आह निःसङ्गत्वात् कर्म-
गुणानामिति सङ्गप्राया निष्क्रान्ताः निःसङ्गास्तेषां भावो निःसङ्गत्वम्,
तथाच कर्माणि गुणाश्च निःसङ्गानि, सङ्गप्राया गुणत्वेन गुणेषु तावत्
सङ्गा न विद्यते न या कर्मसु, गुणानां कर्मसु निषेधात् अन्यथा
द्रव्यत्वप्रसङ्गात् साधितञ्च सङ्गप्राया गुणत्वमेकत्वस्य च सङ्गप्रात्यमिति
भावः ॥ ४ ॥

* भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥ *

तर्हि कथमेकंरूपमेको रस इत्यादिज्ञानमित्यत आह ।

गुणकर्मसु यदेकत्वज्ञानं तद् भ्रान्तमित्यर्थः, स्वरूपे च ज्ञानमिति
शेषः आक्षिप्तपूर्वपक्षत्वात्, प्रयोगस्तु भाक्तः स्वरूपभेद एव च भाक्तिः
न च तदेकत्वसुक्तोत्तरत्वात् ॥ ५ ॥

* एकत्वाभावाद्भाक्तिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥ *

ननु द्रव्येष्वप्ययमेकत्वप्रयोगो भाक्तोऽस्तु प्रत्ययस्तु तत्र भ्रान्तः
किमेकत्वेनेत्यत आह ।

यदि पारमार्थिकमेकत्वं कश्चिन्नाभ्युपगन्तव्यं तदा न प्रयोगो
भाक्तः सुखपूर्वकत्वाद्भाक्तः न वा प्रत्ययो भ्रान्तः प्रमापूर्वकत्वाद्भाक्तस्य,
प्रमितं ह्यारोप्यते नाप्रमितम् असत्त्वातेर्निरासात् अन्यथाख्यातेः
साधनादिति भावः ॥ ६ ॥

* कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥ *

कार्यकारणयोस्तन्तुपटयोरेकत्वैकपृथक्त्वञ्च यत एवैकत्वमत एवैकपृथक्त्वमपि न हि स्वस्मादेव स्वं पृथगिति सम्भवति, न हि पटे पाद्यमाने प्रत्येकं तन्तूनामाकर्षे तद्विघ्नः पट उपलभ्यते, यदि तन्तुभिन्नः पटः स्यात् तदा तद्विघ्नतयोपलभ्येत घटवत्, एवं घटेऽपि भग्ने कपालद्वयातिरिक्तस्यानुपलम्भात् घटेऽपि कपालद्वयात्मक एव, तदुक्तं “नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः” इति तदिदं साङ्ख्यीयं मतं प्रसङ्गाच्चिराच्चिकीर्षुराह ।

कार्यं कारणञ्च द्वयमेकं न भवति, कुत एतदित्याह एकत्वाभावाद्भेदाभावात् तर्हि यदेव कार्यं तदेव कारणं तन्नयः पट इति बहुत्वैकत्वयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, भवत्येव सामानाधिकरण्यमेकस्यामपि पाथःकर्णिकायामाप इति प्रयोगात् एकस्यामपि योऽपि दारा इति प्रयोगादिति चेन्न तत्तावयवबहुत्वमादायोपपत्तेः पाथःपरमाणौ तु प्रकृतिगतं रूपादिबहुत्वमादायेत्येके शब्दस्वाभाव्यनिर्दिष्टमर्थं नुयोज्यमित्यपरे न च रण्डाकरण्डावस्थितास्तन्नयः पटव्यपदेशं लभन्ते, न वा धारणाकर्षणे तन्नयः प्रत्येकं कर्तुमीयते, न वा कार्यं कारणञ्च द्वयमप्येकपृथक्त्वान्नयः परस्परार्वाधिकत्वप्रतीतेः, कुत इत्यत आह एकपृथक्त्वाभावात्. एकपृथक्त्वमवैधर्म्यं तदभावात् कार्यकारणयोरन्योन्यवैधर्म्यानुभवात् तन्तुत्वपटत्वयोः घटत्वकपालत्वयोश्च भिन्नबुद्धिव्यपदेशयोः सार्धैकौकिकत्वात् कथं तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शानां न भेदेनोपलम्भः, अत्यन्तसरूपात् क्वचिच्चित्तपटादौ भेदोपलम्भोऽपि सङ्क्षरापरिमाण्वादिभेदस्य चातिस्फुटत्वात् ॥ ७ ॥

* एतदनित्ययोर्वास्थातम् ॥ ८ ॥ *

अनित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वमाह ।

अनित्ययोः सङ्क्षारपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वं यद्वाख्यातं तद-
नित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोरेव बोद्धव्यम्, अन्येषां सङ्क्षारपृथक्त्वा-

नामपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्, यथाऽनित्ययोस्तेजोरूपस्यार्थयोः कारणगुण-
पूर्वकत्वं तथैकत्वैकपृथक्त्वयोरप्यनित्ययोरिति भावः । अर्थादनेक-
द्रव्या हित्वादिका परार्थांता । इत्युपसङ्ख्यानम्, उपसङ्ख्यानान्तरञ्च
तत्त्वमानाधिकरणञ्च द्विष्टकत्वादि परार्द्धपृथक्त्वपर्यन्तम् । तदट
हित्वाद्युत्पादविनाशक्रमः । समानजातीययोरसमानजातीययोर्द्रव्ययो-
श्चक्षुःसन्निकर्षे सति तच्चिष्ठैकत्वसङ्ख्ययोर्यत्नामान्यमेकत्वत्वं तयोर्निर्विक-
ल्पकानन्दरं तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षाबुद्धिस्तथा तयो-
र्द्रव्ययोर्द्वित्वमुत्पद्यते, उत्पन्नस्य च हित्वस्य यत्नामान्यं हित्वत्वं तदा-
लोचनं तेनालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो हित्वत्वविशिष्टद्वित्वगुणविषया
विशिष्टबुद्धिश्चैकदा भवति, तदप्यिमक्षणे च हित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धि-
विनाशाद्विनाशः हे द्रव्ये इति हित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते
ततस्तस्माद् हित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः । तदयं संक्षेपः उत्प-
त्त्यमानहित्वाधारेणोन्द्रियसन्निकर्षस्तत एकत्वगुणगतसामान्यज्ञानं तत
एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहालम्बनरूपाऽपेक्षाबुद्धिस्ततो हित्व
गुणोत्पत्तिस्तद्गतसामान्यस्य ज्ञानं ततस्तत्सामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं
ततो हित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इतोन्द्रियसन्निकर्षमारभ्य
संस्कारपर्यन्तमष्टौ क्षणाः, विनाशक्रमस्तु एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापे-
क्षाबुद्धितोविनाशः हित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः हित्वत्वसामान्य-
ज्ञानस्य च हित्वगुणबुद्धितोविनाशः हित्वगुणबुद्धेः च हित्वविशिष्ट-
द्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानादिति । नन्वेकत्वज्ञा-
नात्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते तत्त्वामयीसत्त्वात् न हि गुणज्ञानं
सति द्रव्यज्ञाने विलम्बोऽस्ति तथाच तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशो तन्नाशश्च
तदप्यिमक्षणे एव हित्वनाश इति हे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वक्षणे
एव हित्वविनाशापत्त्या हित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेद्
हित्वाद्युत्पत्तिसामान्यनभिभूताया एवापेक्षाबुद्धेर्द्रव्यविशिष्टज्ञानजनक-
त्वनिवन्मात् फलबलेन तथाकल्पनात्, ननु तथापि स्वजनितसंस्कारो-
पेक्षापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स दोषस्तदवस्थ एव, हित्वविशिष्टज्ञानपूर्व-
क्षणे एव हित्वनाशस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्काराजन-

कत्वात् न हि केशखो गुणः कापि सञ्चरति, सर्वत्र द्रव्योपरागेणैव
 गुणस्वरणात्, ननु भवत्वेवं तथापि विशिष्टबुद्धिकालेऽपि हित्वनाशे
 विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थ एव न हि वर्तमानावभासिनी विशिष्ट-
 प्रतीतिविशेषणनाशकाले सम्भवति तथाऽदर्शनादिति चेन्न विशेषण-
 ज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गापहस्य विशिष्टज्ञानसामग्र्याः
 प्रकृतेऽपि सम्भवात् यदि तु विशेषण्येन्द्रियसन्निकर्षोऽपि सृज्यते तदा
 पूर्वक्षणे तस्यापि सत्त्वात् पूर्वक्षणवर्तिन एव सन्निकर्षस्य कारणत्वेना-
 भ्युपगमात्, विशेषणं विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति विशिष्टज्ञान-
 जनकज्ञानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्त्रं न तु विशिष्टज्ञानवि-
 षयत्वमपि । उपलक्षणस्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति वेत्ताप्रत्याख्य-
 व्यावृत्तिसामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वे तन्त्रत्वात् उपलक्षणस्तु तद्व्या-
 धिकरणम्, एवं यदा देवदत्तगृहे काकवत्ता तदा काको विशेषणं, यदा
 तु उपरिभ्रमन् असन् तदोपलक्षणम्, एवं सति रूपवति रस इत्यादौ
 रूपादेरपि विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्न इष्टत्वात्, तर्हि तत्रापि रसो
 वर्ततेति चेन्न विशिष्टवृत्तेर्विशेषणवृत्तित्वानावश्यकत्वात् न हि विशे-
 षणं विशिष्टमित्येकं तत्त्वम्, हित्वनाशकाले विशेषणसम्बन्धो नास्ति
 कुतो विशिष्टप्रत्यय इति चेन्न अतद्व्यावृत्तेरेव वैशिष्ट्यपदार्थत्वात्, तद्व्या-
 नन्तु तत्त्वापीति न किञ्चिदनुपपन्नमित्याचार्याः । एवं हित्वोत्पत्ति-
 विनाशवन्निर्लोत्पत्तिविनाशावच्छेदनीयौ । हित्वमपेक्षाबुद्धिनाशना-
 श्यम्, आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावे गुणस्य सतोऽविनाशित्वात्
 चरमज्ञानवत् चरमज्ञानस्यादृष्टनाशनाश्यत्वात् । क्वचिदाश्रयनाशादपि
 नश्यति यत् हित्वाधारावयवकर्मसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानम्, तद्
 यथा अवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशगुणो-
 त्पत्तौ द्रव्यनाशहित्वसामान्यज्ञाने तत् द्रव्यनाशाद्द्वित्वनाशः, सामान्य-
 ज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य हित्वनाशसमानकालत्वात्
 कार्यकारणसमानभावामावात् यदा तु हित्वाधारावयवकर्मपेक्षा-
 बुद्धौर्बौगपद्यं तदा हाभ्यामाश्रयनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां हित्वनाशः,
 तद्व्या अवयवकर्मपेक्षाबुद्धी विभागोत्पत्तिद्वित्वोत्पत्तौ संयोगनाशहित्व-

सामान्यज्ञाने द्रव्यनाशप्रेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वमाशः प्रत्येकं
 सामर्थ्यं यद्वात्, इत्यस्य प्रक्रिया ज्ञानबोर्ध्वघातकपक्षे परसुपपद्यते
 स एव च पक्षः प्रामाणिकः । ननु द्वित्वत्रित्वादीनां सामर्थ्योपास्ये
 कथं कार्यवैलक्षण्यं द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति
 चेन्न एकत्वे द्वित्वादुत्पत्तेः, समवायिकारणगतमेव द्वित्वत्रित्वादिकं
 तन्त्रमिति चेन्न द्वित्वादुत्पत्तेः पूर्वं तत्र द्वित्वादुत्पत्तेः तत्रापि कार-
 णचिन्ताया अनिवारणात् व्यपेक्षाबुद्धादेकत्वेषु च तादृशविशेषस्यानु-
 पलम्भबाधितत्वात् फलबलेन तत्कल्पने वा द्वित्वादिव्यवहारोऽपि तत
 एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृष्टविशेषाद्विशेष इति चेदेवं सति द्वित्वा-
 रान्मिहकाऽपि सामर्थ्या कदाचिन्नित्वं चतुद्वितीयोत्पत्तेरित्यनियमप्रसङ्गः ।
 अतोऽप्यने प्रागभावविशेषाद्विशेषोपपत्तेः यथा तुल्यया सामर्थ्या प्राक-
 जानां रूपरसगन्धस्पर्शानाम्, प्रागभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न
 स्वस्वप्रागभावस्यैव कार्यं प्रति कारणत्वावधारणात् यद्वा शुद्धया-
 ऽपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्वसंज्ञितया त्रित्वमिति नेयम्, शतं पिपीलि-
 कानां सदा हतमित्यादौ समवायिकारणाभावे द्वित्वं तावदुत्पद्यते
 तथाच गौणस्तत्र सङ्ख्याव्यवहारो द्रष्टव्यः । सेनावनादौ नियतापेक्षा-
 बुद्धभावाद्बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु शतसङ्ख्यादिसङ्ख्येति शोधरा-
 चार्याः । एवं सति शतसङ्ख्यादिकोटिकस्तत्र संशयो न स्यात् न
 स्याच्च सङ्गती सङ्गतरा सेनेति नैवमित्युदयनाचार्याः । अत्रैवमालो-
 चनीयं त्रित्वाद्विपरार्द्धपर्यन्ता सङ्ख्यैव बहुत्वम्, तद्विचं वा सङ्ख्यान्त-
 रम्, नाद्यः सेनायनादावपि शतसङ्ख्यादिसङ्ख्यातोत्पत्तिनियमात्, न
 द्वितीयः त्रित्वाद्विचक्षणस्य बहुत्वस्याननुभवात् तथाच प्रतिनियतै-
 कत्वानाबन्धनापेक्षाबुद्धिजनितशतादिसङ्ख्यैव बहुत्वं शताद्यभिव्यक्तिस्तु
 तत्र न भवति तादृशव्यसृकाभावात्, वयन्तु मूढः त्रित्वादिसमानाधि-
 करणं सङ्ख्यान्तरमेव बहुत्वं त्रित्वाद्विजनकापेक्षाबुद्धिजन्यं प्रागभाव-
 भेदादेवंभावः, कथमन्यथा बहुवस्तावत् सन्ति शतं वा सङ्ख्यं वेति
 विशिष्य न जानीम इति, यथैकद्रव्ये सङ्ख्यं दीर्घवस्तु तथैकत्वैवा-
 धिकरणे त्रित्वादिकं बहुत्वञ्च, भवति हि शतं वा सङ्ख्यं वा शून्यं

फलान्मानयामीति प्रश्ने बहुवस्त्वान्मानयन्तां किं विशेषमिच्छासयेति,
एवम् द्वित्वसहितामेवावद्या त्वत्वं त्वित्वसहितामेवावद्या चतुर्हमे-
वमुत्तरोत्तरोत्तरम्, बहुत्वोत्पत्तौ तु नामेवावद्या पूर्वपूर्वसङ्ख्याविशिष्ट-
त्वनियमः, अत एव सेनावनादिषु बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु सङ्ख्यान्तरं
संशयस्त्वसत्कोटिकोऽपि भवत्येवेति । तत्त्वमानाधिकरणञ्च पृथक्-
त्वमिति यथा द्वित्वं तथा द्विपृथक्त्वमित्यादि । ननु द्वित्वत्वित्वादि-
समानाधिकरणैरेकपृथक्त्वैरेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं द्विपृथक्त्वादि-
नेति चेन्न घटात् पटकोटौ पृथगिति द्विपृथक्त्वस्यान्योन्यावधिकत्वा-
प्रतीतेः प्रत्येकपृथक्त्वे च तत्प्रतीतेरिति वैषम्यात्, न चैवं द्विपरत्वा-
पत्तिः द्वित्वसमानाधिकरणाभ्यां परत्वाभ्यामेव तदुपपत्तेः, यथा पृथक्त्वे
परस्परव्यवधिकत्वविरोधस्तथा न परत्वे, द्वाविमौ पराविति द्वाविमौ
नीलाविति तदुपपत्तेः समानदेशस्य योः संयुक्तसंयोगभूयस्त्वसाध्येऽपि
दिक्पिण्डसंयोगस्यासमवायिकारणस्य भेदेन भिन्नकार्योत्पत्तिसम्भवात्,
मिलितयोरेकत्वयोर्द्वित्वं प्रति यथाऽसमवायिकारणत्वं तथा मिलि-
तयोरेकपृथक्त्वयोर्द्विपृथक्त्वं प्रत्यसमवायिकारणत्वसम्भवात् द्रव्याति-
रिक्तमेकं कार्यं प्रत्यनेकेषां संयोगानां कार्यैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या
सम्भूयारम्भकत्वादर्शनात्, कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या तु बहुवस्तन्तुतरो-
संयोगा एकं पटतुरीसंयोगमारभन्त एवेति दिक् । द्वित्वादिविनाश-
वद्विपृथक्त्वादिविनाशोऽप्युचनीयः ॥ ८ ॥

अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगलक्ष संयोगः १८ ॥ *

प्रकरणान्तरमारभते ।

संयोगे संयुक्तप्रतीतिरबाधिता प्रमाणं कार्यार्थिणि च, अथयवसं-
योगेषु द्रव्यमग्निसंयोगे पाकजा रूपादयः प्रथमे परिमाणविशेषः
भेदार्थिकाशसंयोगे गन्ध इत्याद्युक्तम् । न चाविरक्तोत्पत्तिरेव संयोगः,
लक्षभङ्गपरिणामयोर्निरासात् अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः, स
चाव्यतरकर्मजः । क्रियावता श्येनेन निष्क्रियस्य स्नायोस्तदभिसम्ब-
न्धितारहितस्य सक्रियस्यापि धावतः यथा धावता पुद्गलान्तरेण पृष्ठ-

देशसंयोगः, उभयकर्मजः सैषयोर्मत्वयोर्वा प्रत्येकं ऋहीतवासर्थ्याभ्य
सुभाभ्यामेव तज्जननात्, तृतीयस्त्वङ्गुलितरुसंयोगाद्वस्ततरुसंयोगः,
चैकस्मादपि भवति यथा तन्तुवीरुसंयोगात् पटवीरुसंयोग
कचिद्वाभ्यां संयोगाभ्यामेकः संयोगः यथा हाभ्यां तन्तुभ्यामाकाश
द्वौ संयोगौ ताभ्यामेक एव द्वितन्तुकपटस्याकाशेन संयोगः, कचि
बहुभिरपि संयोगैरेकः संयोग आरभ्यते यथा दग्धभिस्तन्तुभिराकाश
दशसंयोगा एकमेव दशतन्तुकपटाकाशसंयोगमारभन्ते, कचित् पुनरे
स्मादपि संयोगादसमवायिकारणात् संयोगद्वयसुत्पद्यते यथा पाणि
वाप्ययोः परमाण्वोः प्रथममनारम्भके संयोगे जाते पार्थिव परमाण्व
पार्थिवपरमाण्वन्तरेण, आग्ने च परमाण्वावाप्यपरमाण्वन्तरेण, ह्यणु
द्वयारम्भकं संयोगद्वयसुत्पद्यते ताभ्यां संयोगाभ्यां सजातीयनिष्ठाम
ह्यणुकद्वयं युगपदारभ्यते तत्र यः पार्थिवाप्यपरमाण्वोरनारम्भ
संयोग उत्पन्नस्तेनैकेनैव पार्थिवपरमाणुनाप्यह्यणुकेनैकः संयोगः आप
परमाणुना पार्थिवह्यणुकेनापरः संयोगो ह्यणुकयोरुपाद्युत्पत्तिसम
कालमेव जायते, कारणाकारणसंयोगेन कार्याकार्यसंयोगयोरवश
जननात्, सृष्टैर्विभूनामन्यतरकर्मज एव, विभुनोस्तु न संयोगः का
शाभावात् कर्म तावत्तत्र नास्ति न च कारणं तेन कारणाकारणसंयो
गात् कार्याकार्यसंयोगोऽपि नास्ति, नित्यस्तु संयोगो सम्भवा
अप्राप्तिपूर्विकायाः प्राप्तेः संयोगत्वात् नित्यत्वे तद्विघातात् एवञ्च स
विभागपञ्चजस्तत्र स्यात् न चेष्टापत्तिः संयोगविभागयोर्विरोधिना
विनश्यदवस्थयोरेकत्वानुपपत्तेः, किञ्च संयोगं प्रति प्रयोजिका युत
सिद्धिः न च विभुनोस्तत्त्वन्धवः सा हि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गति
मात्रं युताश्रयाश्रयित्वं वा, विनाशस्तु संयोगस्य समानाधिकरणा
द्विभागादाश्रयनाशादपि कचित् यथा तन्तुद्वयसंयोगानन्तरमेकस्य तन्तो
रवयवेऽंशौ क्षर्भ जायते तेनांश्चत्वारिंशभागः क्रियते विभागादारम्भक
संयोगनाशस्तत्तन्तुविनाशस्तन्तुविनाशात् संयोगनाशो यत्र तन्तुद्व
चिरं संयुक्तं सदनुत्पन्नक्रियं भवति, केचित्तु तत्त्ववयवकर्मणा अद
तत्स्वारम्भकसंयोगनाशः क्रियते तदा तत्त्वन्तरे कर्मचिन्तनात् आश्रय

नाशविभागाभ्यां युगपदुत्पन्नाभ्यां संयोगो नश्यतीत्याहुः । तत्रानुपपन्नं
समवायिकारणनाशक्षणे विभागात्पक्षेः समवायिकारणस्य कार्यसम-
कालस्यायित्वनियमात् स चायं संयोगो द्व्यारम्भे निरपेक्षो गुणकर्म-
रम्भे सापेक्षः स्वसमानाधिकरणात्पक्षाभावाप्रतियोगी तथैवानुभवात्
शास्त्राभावावच्छेदेनापि भवति न्ययोधतरो वर्त्तमानः कपिसंयोगः,
न्ययोधतरो कपिसंयोग इत्यनुभवात् अवच्छेदमात्रेणान्यथासिद्धौ
परमाणुवृत्तिरापद्येत तथाच नोपलभ्येत विभूनामप्युपाधिभेद एव
प्रदेशस्तदवच्छेदेन वर्त्तमानस्य संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं परमाणुनिष्ठस्यापि
संयोगस्य दिगादयोऽवच्छेदकाश्चिन्तनीयाः ॥ ८ ॥

* एतेन विभागो व्याख्यातः ॥ १० ॥ *

विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशन्नाह ।

संयोगवद्विभागोऽप्यन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्च, श्येन-
कर्मणा स्यात्पश्येनविभागः, संयुक्तयोर्मत्वयोर्मेघयोर्वी कर्मभ्यां तदुभय-
विभागः, स चायं कर्मोत्पत्त्यव्यवहितक्षणोत्पत्तिकः अपेक्षणीयान्तरा-
भावात् तदुक्तं “संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म” इति, विभागे
जननीये आश्रयः, संयोगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशश्चापेक्षणीय इति
चेन्न स्रोतस्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो निरपेक्षत्वात्,
विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजकारणाकारण-
विभागभेदात् कारणाकारणविभागजकार्याकार्यविभागभेदाच्च, तत्र
कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागो यथा कपालहवविभागात्
कपालाकाशविभागः, कारणाकारणविभागाच्च कार्याकार्यविभागो
यथाऽङ्गुलीतरुविभागाच्चस्ततरुविभागस्ततः शरीरतरुविभाग इति ।
ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागव्यवहारादिति
चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणकर्मणोरपि विभागव्यवहार-
प्रसङ्गात्, द्व्ययोर्वर्त्तमानः संयोगात्यन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति
चेन्नावयवावविनोरपि प्रसङ्गात्, अकार्यकारणभूतयोर्द्व्ययोरिति
चेत् विन्यहिमवतोरपि स्यात्, भवत्येव तत्रेति चेन्न भ्रान्तस्य गुण-

कर्मणोरपि भावात् अभ्यान्तमधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्त्यमानत्वात्, संयोगविनाशो विभाग इति चेत् एकतरसंयोगिनाशेन नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात्, संयोगिनोर्विद्यमानयोरिति चेत् एकसंयोग-
नाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुवत्कामलकयोः संयोगदशायाः अपि
विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात्, यावत्संयोगनाशस्तथेति चेदेकसंयोगनाशे तद-
भावप्रसङ्गात् तत्र यावदर्थाभावात्, तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम्,
स च गुणः विरोधिगुणान्तरनाशः, विरोधिनं समानाधिकरणं गुण-
मन्तरेण सत्याश्रये गुणनाशानुपपत्तेः, कर्मैव संयोगनाशक आदिति
चेन्न विरोधिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात्, किञ्च यत्काङ्क्षीहस्तभुजशरी-
राणां स्वस्वकर्मणा तत्संयोगस्तत्काङ्क्षीनालो समुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुली-
तत्संयोगनाशसम्भवेऽपि हस्ततरुभुजतरुशरीरतरुसंयोगानामनाशप्र-
सङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अङ्गुलीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधि-
करणस्यापि कर्मणः संयोगनाशकत्वे क्वचिदप्युत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव
नर्धसंयोगनाशपत्तेः, त्वन्मते तत्र का गतिरिति चेत् अङ्गुलीतरु-
विभागेन हस्ततरुविभागो जनितो हस्ततरुसंयोगनाशक इत्यभ्युपगमात्,
व्यधिकरणेनाङ्गुलीकर्मणैव हस्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः
आश्रयाश्रितपरस्परानसंयोगस्यैव व्यधिकरणकर्मनाशकत्वाभ्युपगमादिति
सर्वज्ञेन यदुक्तं तदपि न युक्तं विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र
नाशकत्वानुभवात् बाधकमन्तरेण तत्परित्यागानुपपत्तेः । शब्दविभागौ
च विभागकार्यौ तत्र विभागस्य शब्दासमवाधिकरणत्वं स्पष्टमस्ति
न हि वंशे पाद्यमाने दले च चरणयन्त्रपावटव्ये दलान्तरे चोपरि-
लक्ष्यमाणे यः शब्दो जायते तत्र दलाकाशविभागादन्यदसमवायिकारणं
पश्यामः न च दण्डहनदह्यमानस्तुटङ्गेणुचीतृकारे विभागातिरिक्तस-
मवायिकारणं पश्यामः, कारणाकारणविभागाच्च कार्याकार्यवि-
भागमनुमन्यामहे कथमन्यथा स्वस्वकर्मजनितान्गुलीतरुसंयोगहस्ततरु-
संयोगभुजतरुसंयोगशरीरतरुसंयोगानामङ्गुलीनालोत्पन्नकर्मणाऽङ्गुली-
तरुविभागे सति अङ्गुलीतरुसंयोगनाशे सत्यापि हस्ततरुसंयोगादीनां

कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागे न संप्रत्ययः यतो
 वंशदले यदुत्पन्नं कर्म तेन दलान्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि
 जननतन्मत्वात् यावद्भिः समं तद्वत् संयुक्तमानीत् तावद्भूतत्कर्मणा
 विभागस्य दर्शनात् न ह्यङ्गुल्यासुप्तमेव कर्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागवदा-
 काशादिदेशेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते कर्मणदले चोत्पन्नेन कर्मणा
 दलान्तरविभागवदकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागा आरभ्यन्ते, द्रव्या-
 रम्भकसंयोगाविरोधिनः शतमपि विभागानेकं कर्माभतां यत्तु कर्म
 द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तत् द्रव्यारम्भकसंयोगा-
 विरोधिनमपि यच्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भक-
 संयोगविरोधिनमिति ब्रूमः, कुत एतदिति चेत् कार्यवैचित्येण
 कारणवैचित्यस्यावश्यकत्वात्, ननु कर्मण वैचित्यमावश्यकं तथाचैकं
 कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत्कसल-
 कङ्कजादावपरञ्च द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरोधिनञ्चोभयमिति
 नैवं कार्यविरोधो हि कारणवैचित्यकल्पनाभूत् स च विरोधः एकस्य
 द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वत्वेन, अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वत्वेनेति तथैव
 वैचित्यस्यापि कल्पनौचित्यात् तच्चेदं वंशदले वर्तमानं कर्म दलद्वयवि-
 भागमात्रं जनयति, स च विभागोऽप्ये व्याकाशादिदेशाद्विभागं द्रव्या-
 रम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वितं विभागमारभते, तस्य च निरपेक्षस्य विभाग-
 जनने कर्मत्वापत्तिरिति द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्षते, ननु तदानी-
 मपि कर्मैव तज्जनयतु, अतीतकालत्वात् विभागजनने कर्मणः स्रोत्य-
 न्त्यनन्तर एव कालः, नन्वेवं विभागेन जनिते विभागान्तरे कर्म प्रदे-
 शान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रति कर्मणोऽनतीत-
 कालत्वात् अन्यथा कर्म न नश्येदेव तस्योत्तरसंयोगभावनश्रुत्वात्,
 सोऽयं विभाग उत्तरसंयोगनाशः क्षणत्रयस्थायी, केचिदाश्रयनाश-
 नाशः तद् यथा तन्नोरवबन्धेऽपि कर्म तदनन्तरमंशुद्वयविभागस्तदैव
 तन्मन्तरे कर्म ततोऽंशुद्वयविभागेन तन्वारम्भकसंयोगनाशस्तत्कर्मणा
 च विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्तत्तु राशस्तदाशाच्च तन्मन्तर-
 कर्मजन्यविभागनाशः । नन्वेवं तन्मन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्याद्वि-

नाशकाभावात् उत्तरसंयोगेन हि तच्चाक्ष्येत, विभागे च नष्टे नोत्तर-
संयोग इति चेन्न तन्मौ यत् कर्मोत्पन्नं तेन यथा विनश्यदवस्थतन्मौ-
विभागो जन्तिस्तथा तदंशोरपि विभागो जननीयः सोऽप्यारम्भक-
संयोगविरोध्येव तेनांशुतन्तुविभागेन तन्वाकाशविभागस्तेन चोत्तर-
संयोगस्तेन ततः कर्मनाशः यद्वा यत् तन्मौ यदा कर्म तदंशावपि
तदैव कर्म तच्च कर्म विनश्यदवस्थतन्तु तदवयवाकाशादिदेशाद्युपपदेव
विभागानारभते सर्वेषां विभागानामारम्भकसंयोगाविरोधित्वात् तथाच
कारणमंशुरकारणञ्चाकाशादि तद्विभागात् कार्यस्य तन्मौरकार्येणः-
काशादिना यो विभाग उत्पन्नस्तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयोगेन तन्तुसम-
वेतस्य कर्मणो विनाश इति । क्वचिद्वाभ्यां तद् यथा तन्तुवीरणयोः
संयोगे सति तन्त्वयवेऽंशौ कर्म वीरणे च कर्मोत्प्रेकः कालः अंशु-
कर्मणाऽंशुनरविभागस्तेन च संयोगस्य तन्त्वारम्भकस्य विनाशः
वीरणकर्मणा च तन्तुवीरणविभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशश्च तन्त्वारम्भ-
कसंयोगनाशश्च तन्त्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीरण-
संयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तरसंयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयो-
गाभ्यां विभागनाशः ॥ १० ॥

* संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमह-
त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥ *

ननु संयोगेऽपि संयोगोऽस्तु विभागेऽपि विभाग इति प्रसङ्गनि-
वारणार्थमाह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववतो तथा संयोगविभागो न
संयोगविभागवन्मौ ॥ ११ ॥

* कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वाभ्या-
मिति ॥ १२ ॥ *

* युतसिद्धभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ
न विद्येते ॥ १३ ॥ *

ननु द्रव्ययोरवयवावयविनोः संयोगः कथं मेत्यत आह ।

असम्बन्धयोर्विद्यमानत्वं युतसिद्धिः पृथगाश्रयाश्रितत्वं वा तद-
भावस्त्ववयवावयविनोरित्यर्थः ॥ १३ ॥

* गुणत्वात् ॥ १४ ॥ *

इदानीं प्रसङ्गाच्छब्दार्थयोः साङ्केतिकं सम्बन्धं साधयितुं प्रकर-
णान्तरम्, तत्र पूर्वपक्षमाह ।

संयोगस्येति शेषः, तथाच गुणस्य शब्दस्य गुणः संयोगः कथं
स्यात् अर्थेन घटादिनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

* गुणोऽपि विभाव्यते ॥ १५ ॥ *

किञ्च विषयोऽपि क्वचिद् रूपरसादिबलक्षणेन संयोगो न सम्भवति
गुणे गुणानङ्गीकारादित्याह ।

गुणोऽपि विषय इति शेषः गुणोऽपि रूपादिः शब्दस्य विषयो
न तु तेन समं संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः यदा गुणोऽपि शब्देन विभा-
व्यते प्रतिपाद्यते तेन च शब्दस्य न संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* निष्क्रियत्वात् ॥ १६ ॥ *

किञ्च कस्यचिदाकाशादेर्द्रव्यस्य नान्यतरकर्मजः संयोगो नोभय-
कर्मजः शब्दस्यापि निष्क्रियत्वादित्याह ।

शब्दस्य कस्यचिदर्थस्य वेति शेषः ॥ १६ ॥

* असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥ *

सम्बन्धे बाधकान्तरमाह ।

असत्यपि घटपटादौ, नास्ति गेहे घटः, नास्ति पटः, श्रुतपूर्वो

नकारो नास्ति, अभूत् पटः, पटो भविष्यतीत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ।
तथाचासता घटादिना शब्दस्य न संयोगो न वा समवाय इति
भावः ॥ १७ ॥

* शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥ १८ ॥ *

किञ्चात इत्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगश्चेच्चास्ति तदेतदायातं शब्दार्थावसम्बन्धावे-
वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

* संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषाच्च ॥ १९ ॥ *

ननु संयोगसमवाययोरन्यतरसम्बन्धः कथं न स्यादित्यत आह ।

दण्डो पुरुषः हस्ते कुञ्जर इति प्रत्ययौ स्तः, तत्र प्रथमः
संयोगात्, द्वितीयः समवायात् हस्तेऽवयवविशेषे कुञ्जरस्य समवाया-
धीनः प्रत्ययः, हस्तः समवायितया यस्यास्ति स हस्तीति विशेषादिति
विशेष एव हस्तादौ समवायसम्बन्धाद्विशेषणत्वं न तु तन्वादीनामपि
तन्तुमान् पट इत्यादिऽवयवविशेषणभावेन प्रत्ययो भवति, एवं घट-
शब्दान् घटोऽर्थ इति प्रत्ययो न भवति, तथाच शब्दार्थयोर्न
संयोगो नापि समवाय इति भावः ॥ १९ ॥

* सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥ *

ननु यदि न संयोगो न वा समवायः शब्दार्थयोस्तर्हि केन
सम्बन्धेन शब्दो नियतमर्थं प्रतिपादयतीत्यत आह ।

सामयिक इति समय ईश्वरसङ्केतः यस्याच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य
इत्याकारः, यः शब्दो यस्मिन्नर्थे भगवता सङ्केतितः स तमर्थं प्रति-
पादयति तथाच शब्दार्थयोरीश्वरेच्छेव सम्बन्धः स एव समयस्तदधीन
इत्यर्थः, यथा नकुलद्वारायस्फुटा या काचिदोषधिः सा सर्वाऽपि
सर्पविषं ज्ञानं, स च समयः कश्चित्पुत्रादाराद् गृह्यते यथा प्रयोजकेन
घटमानयेत्सुक्ते प्रयोज्यस्य कम्प्योवावन्तमर्थमानयतो ज्ञानं तावदनु-
मिनोति तदस्यो बाहः, इयमस्य प्रवृत्तिर्ज्ञातकन्या प्रवृत्तित्वाद् सत्य-

एतत्तत्त्वं, तच्च ज्ञानमेतद्वाक्यजन्यमेतदनन्तरभावित्वात्, एतज्ज्ञान-
 िषयोऽयं कम्बुपीवावानर्थो घटपदवाच्य इत्यावापोद्वापप्रक्रियया
 बालस्य घटपटादावर्थे व्युत्पत्तिः, क्वचित्च साक्षादाग्राह्यादेव यथाऽयं
 कम्बुपीवावानर्थो घटपदवाच्य इति, क्वचिदुपमानात् यथा, गोम-
 दृशो गवयः, यथा सुदृप्तया सुदृप्तार्थी, यथा मापस्तथा मापार्थीत्यादि
 साधर्म्योपमानात्, क्वचित्चिन्दाकारादपि वाक्यात् यथा धिक् करभ-
 मतिबन्धौष्ठं दीर्घघीयं कठोरकण्टकाशिनमपसदं पशूनामिति निन्दा-
 वाक्यश्रवणानन्तरं तादृशपिण्डसुपलभ्यायमसौ करभ इति व्युत्पत्तिः,
 क्वचित् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् यथा प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि
 मधुकरः पिबतीति वाक्यश्रवणानन्तरं भवत्ययमसौ मधुकरपदवाच्यः
 प्रभिन्नकमलोदरे मधुपानकहेत्वात्, यथा वा सहकारतरौ मधुरं
 पिबो रीतीति । तदेतदनुमानं वा शब्द एव वा प्रसिद्धपदसामानाधि-
 करणसामर्थ्याद्भुत्यादकः, उपमानविशेष एव वा, मधुपानकहेत्वस्य
 भ्रमरादिव्यक्तान्तरसाधर्म्यस्योपनयनात् । समयश्च जातिभावे, व्यक्ते-
 राक्षेपत एवोपस्थितिरिति तौतातिकाः । जातौ व्यक्तौ चोभ-
 यश्चक्षुः किन्तु जालं शे ज्ञाता व्यक्तांशे स्वरूपसती प्रयोजिकेति
 प्राभाकराः । समयः शक्तिरेव व्यक्ताशक्तिजातयः पदार्था इति
 वृद्धाः । गवादिपदानामियं गतिः, शुष्ककर्पादिवाचकपदानान्तु
 जातिव्यक्ती एवार्थ इति मयूखे विपश्चितम् ॥ २० ॥

* एकदिक्ताभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां

परमपरञ्च ॥ २१ ॥ *

इदानीमुद्देशकमप्राप्ते परत्वापरत्वे परस्परानुबन्धव्यवहारकार-
 णतया गिष्यबुद्धिवैपद्यार्थं संक्षेपार्थञ्चैकमन्येनाह ।

परमपरञ्चेति भावप्रधानो निर्देशः, उत्पद्यत इति शेषः, यद्वा
 परमपरञ्चेति व्यवहार इति शेषः, इतिरध्याहार्यम्, एका
 दिग् ययोस्तावेकदिक्ता ताभ्यामेकदिक्ताभ्यां पिबेताभ्यामित्यर्थः
 तस्यदेशावप्येकदिक्ता भवतः न तु ताभ्यां परत्वापरत्वे उत्पद्यते

व्यवहियेते वेत्यत उक्तं सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति, सन्निकर्षः संयुक्त-
 संयोगात्पत्वम्, विप्रकर्षस्तदुभयस्त्वम्, तद्वदुभ्यामित्यर्थः एतेन समवा-
 यिकारणसुक्तम्, दिक्पिण्डसंयोगस्त्वसमवायिकारणम्, तथाहि प्राङ्-
 मुखस्य पुरुषस्य प्राच्यवस्थितयोः पिण्डयोरेकांशान् संयुक्तसंयोगभूव-
 स्त्वमपरस्मिन् संयुक्तसंयोगात्पतरत्वञ्चापेक्ष्य परत्वमपरत्वञ्चोत्पद्यते,
 असमवायिकारणसुक्तम्, सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति विषयेण विषयिणं
 प्रत्ययमुपलक्षयति तथाचापेक्षाबुद्धेर्निमित्तकारणत्वसुक्तम्, एकदिग्-
 वस्थितयोरेव परत्वापरत्वे उत्पद्यते इति न सर्वतोत्पत्तिः, एकस्यैव
 दृष्टुरपेक्षाबुद्धिः समुत्पद्यते इति न सर्वथोत्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिनिश्च-
 मान्न सर्वतोत्पत्तिः, कारणशक्तेरुत्पन्नयोः प्रत्यक्षासिद्धत्वाच्च परस्परान्न-
 यत्वम्, अन्यथा हि नोत्पद्येयातां न वा प्रतीयेयातां परस्परापेक्षायां
 हि द्वयोरनुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात् प्रतीयेते च परत्वापरत्वे, प्रतीतिश्च
 तयोर्नोत्पत्तिमन्तरेण्येति, एककालाभ्यामिति कालिकपरत्वापरत्वे अभि-
 प्रेत्य, तत्रैककालाभ्यामिति एको वर्त्तमानः कालो ययोर्युर्वस्वविर-
 पिण्डयोः तावेककालौ ताभ्यामेककालाभ्यामित्यर्थः, सन्निकर्षोऽल्प-
 तरतपनपरिस्सन्दान्नरितजन्मत्वं, विप्रकर्षश्च बहुतरतपनपरिस्सन्दा-
 न्नरितजन्मत्वम्, अत्रापि विषयेण विषयिणीं बुद्धिसुपलक्षयति तेन
 युवस्थविरपिण्डौ समवायिकारणे, कालपिण्डसंयोगश्चासमवायि-
 कारणम्, अल्पतरतपनपरिस्सन्दान्नरितजन्मत्वबुद्धिरपरत्वे बहुतरतपन-
 परिस्सन्दान्नरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणम्, एते च परत्वा-
 परत्वे अनियतदिग्देगयोरपि पिण्डयोरुत्पद्येते, तत्र दैशिकपरत्वापर-
 त्वयोः सप्तधा विनाशः, उत्पादस्तु युगपदेव द्वयोरन्यथाऽन्योन्यान्वयः
 स्यात्, अपेक्षाबुद्धिनाशात्, संयोगस्यासमवायिकारणस्य नाशात्, द्रव्यस्य
 च समवायिकारणस्य नाशात्, निमित्तासमवायिकारणयोर्नाशात्,
 निमित्तसमवायिकारणयोर्नाशात्, निमित्तनाशासमवायिकारणनाश-
 समवायिकारणनाशेभ्यः । तत्रापेक्षाबुद्धिनाशात् तावत्, परत्वोत्पत्तिः
 परत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशस्तद्दिनाशात् परत्वविशि-
 दद्रव्यज्ञानकाले परत्वनाशः, द्वित्वनाशवदेव सर्वभूङ्गनीयम् । असम-

वायिकारणनाशादपि तद् यथा यदेवापेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वाभादे
 पिण्डे कर्म ततो यदैव परत्वोत्पत्तिस्तदैव दिक्पिण्डविभागस्ततो यदा
 परत्वसामान्यज्ञानं तदा दिक्पिण्डसंयोगनाशः ततः सामान्यज्ञानाद-
 पेक्षाबुद्धिनाशस्तदैव दिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाशः तत्र
 चापेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमकालत्वाच्च तन्नाशकत्वम्, नन्वसमवा-
 यिकारणनाशादपि गुणनाशे आत्मनःसंयोगनाशादपि संस्कारादृष्टा-
 दीनां विनाशे बहु व्याकुलं स्यादिति चेन्न विप्रकष्टत्वेन परत्वस्य व्याप-
 नात् परत्वाधारस्यान्यत्र गमने विप्रकर्षाभावात् परत्वनिवृत्तिरावश्यकी
 न च तदा नाशकान्तरमस्तीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या संयोगनाश एव नाशकः
 कल्प्यते, संस्कारादृष्टादेः कार्यस्य सृष्टिसृष्टादेश्वरेणापि दर्शनाच्च
 तन्नाशकत्वना, उपपन्नसञ्ज्ञैतत् अवधेर्दृष्टुं तद्देशसंयोगनाशादपि
 परत्वापरत्वे विनश्यतः युक्ते स्तुल्यत्वात्, समवायिकारणनाशादपि
 कश्चित् परत्वनाशः तथाहि यदा पिण्डावयवे सन्तत्यक्षेण कर्मणाऽव-
 यवान्तरादिभागस्तदेवापेक्षाबुद्धिः, विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगनाशः
 परत्वोत्पत्तिः, अपि सञ्ज्ञे संयोगनाशाद् द्रव्यनाशः परत्वसामान्य-
 ज्ञानं, द्रव्यनाशात् परत्वनाशोऽपेक्षाबुद्धिनाशश्च सामान्यज्ञानात्,
 तथाच योगपदार्थापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वनाश इति, कश्चिद् द्रव्य-
 नाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा पिण्डावयवे कर्मापेक्षा-
 बुद्धेरुपादस्ततोऽवयवान्तरविभागः परत्वोत्पत्तिः तत आरम्भकसंयोग-
 नाशसामान्यज्ञाने ततो द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ततश्च परत्वनाशः,
 कश्चिद् द्रव्यस्य संयोगस्य च नाशाभ्यां परत्वनाशः तद् यथा यदा
 द्रव्यावयवविभागस्तदैव पिण्डकर्मापेक्षाबुद्धोक्त्यादस्तदनन्तरमवयव-
 संयोगनाशदिक्पिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्ड-
 संयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्धयः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगना-
 शाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इति, कश्चित् संयोग-
 नाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी
 सामान्यज्ञानविभागो अपेक्षाबुद्धिनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशौ ततः
 परत्वनाशः, कश्चित् समवाय्यसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः तद्यथा परत्वो-

त्यत्तिप्रिण्डावद्यविविभाजप्रिण्डकर्माणि युगपत्, तदनन्तरं परत्वसामा-
न्यज्ञानावधवसंयोगनाशदिक्पिण्डविभागाः तदनन्तरमपेक्षाबुद्धिनाश-
द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशेभ्यो युगपदुत्पन्नेभ्यः परत्वस्यापरत्वस्य
वा दैशिकस्य नाशः, कालगतयोस्तु वरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणना-
शाधीनो नाशो नास्ति दैशिकयोर्दिक्पिण्डसंयोगनाशे सन्निकर्षविम-
र्षनाशो यथा न तथा कालिकयोरिति तयोः समवायिकारणनाशा-
दपेक्षाबुद्धिनाशात् द्वाभ्याञ्चेति तयः पक्षाः पूर्ववद्ब्रूहनीयाः ॥ २१ ॥

* कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ २२ ॥

कालिकपरत्वापरत्वे प्रति विशेषमाह ।

परत्वापरत्वयोः कारणं कालस्तस्य परत्वापरत्वे परत्वासमवायि-
कारणकालसंयोगोऽपरत्वासमवायिकारणकालसंयोगस्य लक्षणयोक्तः,
अन्यथाऽनन्यथापत्तेः, न हि परत्वापरत्वाभ्यामेव परत्वापरत्वे उत्प-
द्येते तस्मात् परत्वापरत्वपदयोस्तदुत्पादककालसंयोगावर्थौ लक्ष-
णया ॥ २२ ॥

* परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां
व्याख्यातः ॥ २३ ॥ *

* कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥ *

* गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥ *

ननु परत्वेऽपि परत्वमपरत्वेऽप्यपरत्वं किं न स्यादित्यत आह ।

एतानि सूत्राणि पूर्वमेव व्याकृतकृत्यानि नेह व्याक्रियन्ते ॥ २१ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥

* इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ २६ ॥ *

वरत्वापरत्वादीनां मूर्त्तमात्रसमवेतत्ववृत्तं ज्ञानसुखादीनाञ्ज्ञात-
व्यमेतत्वं तत्र समवाय एव क इति शिष्यजिज्ञासामनुबध्य बुद्धे-
रहेतुप्रमाणावा अपि वृत्तमात्रं समवायपरीक्षामाह ।

कार्यकारणयोरित्युपलक्षणम्, अकार्यकारणयोरित्यपि द्रव्यं
तदुक्तं पदार्थप्रदेशाख्ये प्रकरणे “अयुतसिद्धान्तमाधार्याधारभूतानां
यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः” इति, असम्बन्धयोरविद्य-
मानत्वमयुतमिद्विः, इह कुण्डे दधि इह कुण्डे बदराणीतिवत् इह
तन्तुषु पट इह वोरणेषु कट इह द्रव्ये द्रव्यगुणकर्माणि इह गवि
गोत्वम् इहात्मनि ज्ञानम् इहाकाशे शब्द इतीहबुद्धिरुत्पद्यमाना
न विना सम्बन्धमुत्पत्तुमर्हति तेनाहुमोयतेऽस्ति कश्चित् सम्बन्धः, न
चासौ संयोग एव, अन्यतरकर्मादीनां तदुत्पादकानासभावात् विभा-
गपर्यवसानाभावाच्च सम्बन्धिनार्भयुतसिद्धान्तमात्रं नियताधिकरणतयै-
वोद्भेद्यत्वात् अप्रत्यक्षत्वादेकत्वान्नित्यत्वाच्च । नन्वेकश्चेत् समवायस्तदा
द्रव्यत्वादीनां सङ्करप्रसङ्गः कर्मत्वादिष्वसमवायस्य द्रव्ये सम्भवात्, मैवम्,
आधाराधेयनियमादेवासङ्करात् यद्यपि य एव द्रव्यत्वसमवायः स एव
गुणत्वकर्मत्वादीनामपि तथापि तेषां न द्रव्यमाधारस्तत्वं तेषामप्रतीतिः
द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वं प्रतीयते गुणेष्वेव गुणत्वं कर्मस्त्वेव कर्मत्वं नत्वन्यत्वे-
त्यन्यव्यतिरेकदर्शनादेव नियमः, यथा कुण्डदध्नोः संयोगविशेषेऽपि
कुण्डमेवाधारो न दधीत्याश्रयाश्रयिभावनियमस्तथा व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्ति-
भेदादेवात्रापि नियम उपपत्स्यते न हि द्रव्येण द्रव्यत्ववत् कर्मत्वा-
द्यप्यभिव्यज्यते तदुक्तम्,

“संविदेव हि भगवतो वस्तूपगमे नः शरणम्” ॥

इति, नह्याधारत्वं प्रति विपरीता संविदस्ति, न हि भवति द्रव्यं
कमेति, न वा भवति पटे तन्त्र इति, एतेन वायौ रूपसमवायेऽपि
वायौ रूपमित्याधारता न वायोः प्रतीयते तस्मात् स्वभावशक्तिरेव
सर्वत्र नियामिका, स चायं नित्य अकारणकत्वात् भावानां हि सम-
वायिकारणादुत्पत्तिनियमः, तदन्तरुद्धे च निमित्तासमवायिनी, तथाच
समवायस्य समवायिकारणं यत् स्यात् तत् समवायान्तरेण तेनैव सम-
वायेन वा, न तावदाद्यः, अनवस्थापातात्, न द्वितीयः, न हि स
एव समवायः स्वेनैव समवायः सम्भवतीत्यात्माश्रयात्, तन्तुषु पटसम-
वायः पटे रूपसमवाय इति प्रतीतिः कथमिति चेत् स्वरूपसम्बन्धेन,

समवायान्तरोद्गीकारेऽनवस्थापातात्, तर्हीह घटरूपमित्यपीह प्रत्यय
स्वरूपसम्बन्धेनैव स्यात् किं समवायेनेति चेन्न तत्प्रातिरिक्तसम्बन्धं
साधकाभावात्, तर्हीह भूतस्य घटाभाव इत्यत्रापि समवायः सम्बन्ध-
न्यान्तरं वा स्यादिति चेन्न स्वरूपसम्बन्धेनैव तदुपपत्तेः अन्यथा घटा-
त्यन्ताभावादन्याभावयोर्नित्ययोरनेकसमवेतयोः सामान्यत्वापत्तेः
प्रध्वंसस्य च समवेतकार्यत्वेन विनाशित्वापत्तेः प्रागभावस्य च सम-
वेतानुत्पत्तयेनाविनाशित्वापत्तेः न च भावत्वं तत् तन्वम्, भावत्वस्या-
पाद्यत्वात्, अभावेऽस्यैव वैशिष्ट्याख्यं सम्बन्धान्तरमिति भाट्टाः,
तत्र यदि सर्वाभावव्यक्तीनामेकमेव वैशिष्ट्यं तदा घटवत्यापि घटाभाव-
प्रत्ययप्रसङ्गः घटाभाववैशिष्ट्येनैव घटाभाववैशिष्ट्यसत्त्वात्, घट ए-
तत्र घटाभावधीप्रतिबन्धक इति चेत् वैशिष्ट्यसम्बन्धेन प्रतिबन्धका-
भावस्यैव तत्र सत्त्वात्, न चाश्रयस्वभाव एव तादृशो येन न तत्र घटा-
भावाभिव्यक्तिः, घटाप्रसारणानन्तरं तत्रैव घटाभावप्रतीतिः । तत्रापि
रूपनाशानन्तरं कथं न रूपवत्ताप्रत्ययः समवायस्य नित्यत्वादेकत्या-
ज्ज्ञेति चेत्, रूपनाशादेव तदप्रतीतिरुपपत्तेः, समवायप्रतिबन्धि-
प्रत्ययमयुक्ते लोपित एवेत्यास्ताम् ॥ २६ ॥

* द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ २७ ॥ *

द्रव्यादिभ्यः पञ्चभ्यो भेदं साधयन्नाह ।

भावः सत्ता, यथा सत्ता न द्रव्याद्यात्मिका दित्यल्लक्षणबुद्धिदेयात्वात्
तथा समवायोऽपि तत एव द्रव्यादिभ्यो भिन्नः द्रव्यत्वगुणत्वेषु पल्लवसं-
कर्मत्वाद्यापि द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

* तत्त्वन्भावेन ॥ २८ ॥

एकत्वं साधयति ।

व्याख्यातमिति शेषः तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम्,
यजेका सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्त्तिका तथैक एव समवायः सर्वत्र
समवेतबुद्धिप्रवर्त्तकः स्वात्मिकाविशेषाद्विशेषलिङ्गान्भावाच्च न हि सम-

वायस्य विशेषज्ञिभ्यं भेदकं विज्ञाकृत्यामो येन नानात्वसम्प्रपग-
च्छामः, अतएव नित्यः देशकालादिभेदेऽप्यभिज्ञस्य सत्तावदेवानित्य-
त्वायोगात्, ननु समवायो यद्ययं सम्बन्ध एव तदा तन्तुपटयोः पटश्च-
पयोर्वा विज्ञेयः स्यादिति चेन्न युतसिद्धभावादिज्ञेयानुपपत्तेः न हि
रूपरूपवतोरवयवावयविभोर्वाऽसम्बन्धयोर्विद्यमानत्वमस्ति येन विज्ञेयः
स्यात्, युतसिद्धिरेवापाद्यत इति चेन्न कदाचिदपि तथाऽननुभवेना-
पाद्यवाधात् । समवायो नानाऽनित्यश्चेति प्राभाकरास्तज्ञानुपपन्नं
रूपं नष्टमिति हि प्रत्ययो न तु रूपसमवायो नष्ट इति कस्यापि
प्रत्ययः । प्रत्ययः समवाय इति नैयायिकास्तदप्यनुपपन्नं समवायो-
ऽतीन्द्रियः आत्मान्यत्वे सत्यसमवेतभावत्वात् मनोवत् कालादि-
वद्वा ॥ २८ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे सप्तमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं सप्तमाध्यायः ।

अष्टमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥ *

शिष्यजिज्ञासासुरोधात् क्रमलङ्घनमिदानीसुहृदशक्रममाह्वयते
तत्र बुद्धिपरीक्षा अष्टमाध्यायायेः, आत्मसाधनाय पूर्वं बुद्धिरक्ता
तां आरयन्नाह ।

द्रव्येष्विति विषयेषु विषयिषु ततोयाध्यायसमवस्यति ।
“इन्द्रियार्थप्रसिद्धिस्त्रिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः” “आत्मनिष्ठ्या-
र्थसंज्ञिकार्थादविष्यत्यते तदन्वय” इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानं व्याख्यातम् ।

तमित्यर्थः । तत्र “बुद्धिरूपव्यभिचारिणं प्रत्यय इति पर्यायाः” इति
समानतन्त्रे बुद्धिरूपव्यभिचारिणं साङ्ख्यमतनिरासार्थं पर्यायाभिधानम् ।
साङ्ख्ये हि बुद्ध्यादिशब्दानामर्थभेदमाचक्षते तथाहि सत्त्वरजस्तमसां
सास्यावस्था प्रकृतिः, सा चैकैव, पुरुषास्तु परं भिद्यन्ते, ते च कूटस्थान्
नित्या अपरिणामिनो नित्यचैतन्यस्वभावाः, ते च पञ्चवोऽपरिणामि-
त्वात्, प्रकृतिस्त्वस्या जडत्वात्, यदा विषयभोगेच्छा प्रकृतिपुरुषभे-
ददिदृक्षा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुरुषोपरागवशात् परिणमते,
तस्याश्चाद्यः परिणामो बुद्धिरन्तःकरणविशेषः, बुद्धिरेव महत्तत्त्वं
तदुक्तम् “प्रकृतेर्भेदान्” इति, सा च बुद्धिर्दोषवर्जमज्ञा, तस्याश्च
वर्जितान्द्रियप्रणाडिकया विषयाकारो यः परिणतिभेदो घट इति
घट इत्याद्याकारस्तज्ज्ञानं दृष्टिरिति चाख्यायते, स्वच्छायां बुद्धौ
वर्तमानेन ज्ञानेन चैतन्यस्य पुरुषस्य भेदाद्यजादहं जानामासि
योऽभिमानविशेषः सैवोपलब्धिः, सूक्ष्मचन्दनादिविषयसन्निकर्षादान्द्रिय-
प्रणाडिकैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिणामविशेषः स
प्रत्ययः, व्यतएव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्माः सर्व एव
बुद्धेः परिणामविशेषाः सूक्ष्मावयवा प्रकृतावेव वर्तमाना अयस्या-
भेदादाविर्भवन्ति तिरोभवन्ति च, पुरुषस्तु पुष्करपद्मागवज्जलेपः
प्रतिविद्यते परं बुद्धादिति यन्नन्वयः तदनेन पर्यायाभिधानसूचित-
प्रमाणेन निराश्रितयते तथाहि बुद्धिशब्दो यदि बुध्यतेऽनयेति करण-
व्युत्पन्नस्तदा मन एव तत्पर्ययस्यति, न च मनः प्रत्यक्षम्, बुद्धिस्तु हं
बुध्ये इति प्रत्यक्षवेद्यम्, न चान्तःकरणस्य ज्ञानादयो धर्माः, कर्तृधर्म-
त्वेनैव तेषां भेदः, भवति हि अहं जाने अहं प्रत्येजि अहमुपलभे
इत्यहन्त्वसामानाधिकरण्येन प्रतिभासः, अभिमानोऽसाविति चेत्
तात्त्विकत्वे बाधकाभावात्, पुरुषस्यागन्तुकधर्मानाधारत्वं कूटस्थत्वं
तदेव बाधकमिति चेन्नागन्तुकधर्माधारत्वेऽपि नित्यत्वसम्भवात् न हि
धर्मी धर्मश्चेत्येकं तत्त्वं येन धर्मीत्यादविनाशावेव धर्म्युत्पादविनाशौ
स्यातां, तथाच य एव वेतयते स एव बुध्यते जानात्युपलभते प्रत्येति
वेति नार्थान्तरकल्पना युक्तेति दिक् । ॥

* तदात्मा मनसाप्रत्यक्षे ॥ २ ॥

तच्च ज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च, विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्ष-
लैङ्गिकसृत्वार्थलक्षणा, अविद्याऽपि चतुर्विधा संशयविपर्ययस्वज्ञान-
ध्यवसायलक्षणा, तत्र यल्लैङ्गिकं तदतिन्द्रियजम्, कुत एतदित्याह ।

आत्माऽत्र परात्मा स्वात्मा वा स्वात्मनि मानसस्य क्वाचित्काष्ठ-
मप्रत्ययस्याहं गौरः कथो महाबाहु रित्यादिप्रत्ययतिरस्कृतत्वात् स्वात्म-
नोऽप्यप्रत्यक्षतांज्ञा, चकारादाकाशकालदिशां वायोः परमाणूनाञ्च द्रव्या-
णासुपपत्तः । इन्द्रियजमपि द्विविधं सर्वज्ञोयमसर्वज्ञीञ्च, सर्वज्ञीयं योग-
जधर्मलक्षणया प्रत्यासत्त्या तत्तत्पदार्थसार्थज्ञानं, तथाहि परमाणवः
प्रसक्ताः प्रमेयत्वादभिधेयत्वात् नत्पात् । सामग्रीविरहात् कथमेवं
सहत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् न च परमाणवो महान्तः,
रूपवत्त्वस्यापि चाक्षुषप्रत्यक्षकारणत्वात् न च दिगादयो रूपवन्त इति
चेच्च योगजधर्मसहकारिणा मनसेव तत्सम्भवात् तदुपपत्तञ्चक्षुरा-
दिना वा, अचिन्त्यप्रभावो हि योगजो धर्मो न सहकार्यन्तरमपेक्षते ।
ऐश्वरादाध्याकितः पुरुषो न सर्वज्ञः पुरुषत्वाद्दृष्टमिवेत्यादि तु प्राभाकरो
न सीमांसाभिन्नः पुरुषत्वाददृष्टमिवेत्यादिवद्विपक्षबाधकतर्कभून्यत्वादप्रयो-
जकम्, असर्वज्ञीयञ्च प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निविकल्पकञ्च, सविकल्पकं
ज्ञानं न प्रमाण्यामिति कीर्त्तिदिङ्मागादयः तथाहि अभिलापसंसर्ग-
योग्यप्रतिभासं हि तत्, न ह्यभिलापेन नाम्ना सम्भवत्यर्थस्य सम्बन्धो
येन घट इति पट इति वा नामानुरञ्जितः प्रत्ययः स्यात्, न च जात्यादि
परमार्थसत्, येन तद्वैशिष्ट्यं विषयेषु इन्द्रियेण गृह्येत, न च सतः
स्वलक्षणस्यासता सम्बन्धः सम्भवति, न चामत् इन्द्रियगोचरः, तस्मा-
दिन्द्रियेणालोचनं जन्यते आलोचनमहिम्ना च सविकल्पकसत्पद्व्यमानं
तत्पार्थं प्रवर्त्तयत् प्रत्यक्षमिति प्रमाण्यामिति चोच्यते इति, तच्चैतद्-
तुपपन्नमभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासञ्च भवेत् प्रमाण्याच्चेन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षजन्यं स्यादिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं, नामवैशिष्ट्यञ्च चाक्षुषज्ञाने
सम्भवत्येव, सुरभिचन्दनमिति वदुपनीतभान्सम्भवात् यद्वा संज्ञावैशिष्ट्यं

प्रत्यक्षज्ञाने न भास्ते संज्ञायाः कारणमात्रम्, यदेतत् वा अर्थव्यावृत्तिः का,
 अभासज्ञाने प्रतियोगिकारणवत्, आध्यादिकश्च वस्तुभूतं बाधितमेवातः
 सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् प्रत्यक्षम् । ननु निर्विकल्पकं
 न व्यवहारप्रवर्त्तकं न वा व्यवहारविषय इति किन्त्वत्र प्रमाणाभिमति
 चेत् सविकल्पकमेव, तद्धि विशिष्टज्ञानम्, न च विशेषणज्ञानमन्तरेण
 तदुत्पद्यते विशिष्टज्ञाने हि विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभ-
 यासंसर्गग्रहस्य कारणत्वावधारणात् ॥ २ ॥

* ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ३ ॥ *

यत्न यथा ज्ञानं यत्कारणकञ्च तद्विषयितुमाह ।

ज्ञानान्तराभिर्देष्टव्यं यत्प्रकारकं यद्विषयकं यद्वर्त्मकं तत् ज्ञान-
 निर्देशे कर्तव्ये ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिरुत्पत्तिप्रकार उक्तः उच्यते
 इत्यर्थः आदिकर्मणि क्लृप्तिविधानात् ॥ ३ ॥

* गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥ *

कीदृशो निष्पत्तिविधिस्तुमाह ।

गुणेषु रूपादिषु कर्मसु चोत्क्षेपणादिषु यज्ज्ञानं निष्पद्यते तत्
 द्रव्यं कारणं योग्यद्रव्यनिष्ठमेव तदुभयं गृह्यत इति द्रव्ययोग्यतेव
 तत् तन्त्रम्, सन्निकर्षश्च तेषां द्रव्यघटित एव, संयुक्तसमवायेन तेषां
 ग्रहणात्, यद्यपि विपक्षचम्पकावयवकर्पूरभागानामयोग्यानां गन्धो
 गृह्यते तथापि सन्निकर्षघटकं तत्तायोग्यमपि द्रव्यमेव, यद्यपि शब्दग्रहे
 द्रव्ययोग्यता न तन्त्रं तथापि तत्तवैव सममतः शब्दो गृह्यत इति तदेव
 तन्त्रम्, नन्वदृष्टसन्निकर्षकल्पना कुतः क्रियते इति चेन्न ज्ञाननिष्पत्तेः
 कार्येण हि कारणमवश्यं कल्पनीयमिति भावः ॥ ४ ॥

* सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तत एव
 ज्ञानम् ॥ ५ ॥ *

अपरं ज्ञाननिष्पत्तिविधिमाह ।

सामान्यं सत्ता तस्य विशेषा द्रव्यार्थपुञ्जलकर्मत्वानि एकजनेषामपि

सामान्यानां विशेषाः पृथिवीत्वादिरूपत्वाद्युत्प्रेषणत्वादीनि, तत्र
द्रव्यगतानां सामान्यानां तत एव योग्यान्त्रविशेषादेव तत्त्वित्यन्वयाच्च
संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् समवेतसमवायाच्च सार्वेन्द्रियं
ज्ञानं गुणत्वे च संयुक्तसमवेतसमवायात् शब्दत्वकत्वादौ समवेतसम-
वायात् सत्तायाः संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् सम-
वेतसमवायाच्च सार्वेन्द्रियं ज्ञानम्, गुणत्वे च संयुक्तसमवायः
समवायश्च न प्रत्यासत्तिरिति, ननु तत एव स्यान्नयसन्निकर्षा-
देवेत्यधारणानुपपत्तिः यतः सामान्ये विशेषेषु च पृथिवीत्वादेषु
सामान्यविशेषान्तरमस्येव तत्त्वन्निकर्षोऽपि कारणमेषात् आह सामान्य-
विशेषाभावादिति न हि सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा वर्तन्ते,
अनवस्थाप्रसङ्गात् तेषां परस्परं भेदप्रतीतिः खरूपत एव, गवेतरा-
सित्वे सति सकलगोष्ठसित्वलक्षणोपाधिसम्बेदाद्वा, एवं घटत्वादाव-
ति ॥ ५ ॥

* सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥ *

ननु सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावाद्यथा तद्विशेषेष्वमेव
ज्ञानं तथा द्रव्यगुणकर्मसु किं तद्विशेषेष्वमेव ज्ञानम् ।

ज्ञानसुत्यद्वये इति प्रकृतम्, द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्व-
विशिष्टबुद्धिस्तावदस्ति विशिष्टज्ञानञ्च विशेष्यविशेषणोन्वयसंज्ञकर्म-
द्वयद्वये इति सामान्यविशेषापेक्षा तत्तावश्यकै, भवति हि द्रव्यमिदं
गुणोऽयं कर्मैदमिति विशिष्टज्ञानमिति भावः ॥ ६ ॥

* द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मपेक्षम् ॥ ७ ॥ *

तत् किं द्रव्येऽपि सामान्यविशेषमात्रापेक्षमेव ज्ञानमत आह ।

ज्ञानसुत्यद्वये इति प्रकृतं वक्ष्यावान् शुक्लो गौर्गच्छतीति ज्ञानम्,
तत्र द्रव्यं वक्ष्या विधेयम्, शुक्ल इति गुणः, गच्छतीति कर्म, तथाच
नागृहीतविशेषणा विशिष्टप्रतीतिर्न वा विशेषणसम्बन्धमन्तरेणेति
भवति द्रव्यज्ञाने द्रव्यगुणकर्मपेक्षेति भावः ॥ ७ ॥

* गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्गुणकर्मापेक्षं न विद्यते ॥ ८ ॥ *

तत् किं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मापेक्षा नेत्याह ।

ज्ञानमिति शेषः । गुणे गुणविशिष्टबुद्धेः कर्मसु कर्मविशिष्टबुद्धे-
रभावात् गुणकर्मापेक्षा न तद्भावबुद्धिः, न हि गुणे गुणो, न वा कर्मसु
कर्म, येन तत्र विशेषणत्वेन भासेतेति भावः ॥ ८ ॥

* समवायिनः श्वेत्याच्छैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते
कार्यकारणभूते ॥ ९ ॥ *

ननु गुणकर्मणोः स्फुरणाद्बुद्धौ कर्मबुद्धौ च कथं न गुणकर्मा-
पेक्षेत्याशङ्क्य प्रकरणान्तरमारभते ।

समवायिन इत्यभिधानात् सम्बन्धस्य कारणतामाह तथाच गुणे
गुणसमवायाभावात् कर्मसु कर्मसमवायाभावाच्च न तत्तज्ज्ञाने गुण-
कर्मापेक्षा विशेषणत्वेन, विशेष्यत्वेन त्वस्त्येव, एवञ्च श्वेतः शङ्ख इत्या-
दिप्रतीतौ श्वैत्यसमवायस्य श्वैत्यगुणस्य श्वैत्यविशेषणज्ञानस्य च कारणत्व-
मित्युक्तं तथाच विशेषणसम्बन्धविशेषणतज्ज्ञानानां विशिष्टप्रत्यक्षप्रमां
प्रति कारणत्वमिति तेन पूर्वोक्तं सर्वं सिध्यति ॥ ९ ॥

* द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ १० ॥ *

ननु यथा घटावानित्यत्र द्रव्यापेक्षं द्रव्यज्ञानम्, तथाऽयं स्तम्भो,
अयं कुम्भ इत्याद्यावपि द्रव्याविशेषणकबुद्धौ द्रव्यबुद्धिः कारणं तथाच
कार्पि प्रथमतो द्रव्यबुद्धिर्न स्यादित्यत आह ।

बुद्ध्य इति शेषः । स्तम्भज्ञानानन्तरकालीनमपि कुम्भज्ञानं न
स्तम्भज्ञानकार्यं स्तम्भस्य कुम्भं प्रति विशेषणत्वायोगात् ॥ १० ॥

* कारणायोगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादिबुद्धीनां
क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥ *

ननु घटपटादिबुद्धीनां क्रमो दृश्यते क्रमश्च कार्यकारणभावंषटित
एवेत्यत आह ।

कारणक्रमाधीनो घटपटादिवृद्धीनां क्रमो, न हेतुफलभावाधीनः, कारणक्रम एव कथमत आह कारणयौगपद्यादिति बुद्धीनां यौग-
पद्यं प्रतिप्रवृत्ततो ननावृद्धिकारणानामपि न यौगपद्यम्, यदि तु
कारणयौगपद्यं भवेत्तदा कार्ययौगपद्यमप्यपद्येत, तथाच युगमज-
ज्ञानानुत्पत्तिर्भनसो लिङ्गमिति बह्वभज्येतेति भावः ॥ ११ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्तारेऽष्टमाध्यायस्य

प्रथममाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

—००—

* अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्धापेक्षम् ॥ १ ॥

मात्यजिकस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य निष्पत्ति-
विधिमभिधायेदानीं विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षमभिधातुमेकदेशमाह ।

सच्चिदृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विप्रकृष्टे च वस्तु-
न्येप इति, क्रियायां स्वतन्त्रोऽयमिति बुद्धिमपेक्ष्य त्वयेति कर्तृत्वोप-
रक्ता बुद्धिः, कारणव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष्य कृतमिति कर्मबुद्धिः,
कथं भुजिक्रियायां कर्ता प्रयोजकश्चायमिति बुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति,
नियोज्यनियोक्तृव्यापारस्य विषयोऽयमिति बुद्धापेक्षमेवमिति एवमन्यदपि
बुद्धापेक्षमूहनीयम् ॥ १ ॥

* दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥ *

अन्यव्यतिरेकपरिच्छेद्यमेवेतदित्याह ।

यदाऽयमितिबुद्धेः सच्चिदृष्टो विषयः, एष इति बुद्धेर्विप्रकृष्टोऽपि
बुद्ध्यादृष्टो विषयः, त्वयेतिबुद्धेः सच्चिदृष्टः कर्ता विषयः, कृतमितिबुद्धेः

कर्म विषयः, भोजयेतिबुद्धेर्निबोध्यनिबोक्तारो विषयौ, एतन्निबिबुद्धे-
स्तदुभयव्यापारो विषयः, सन्निकटो भवति तदैतादृशी बुद्धिरुत्पद्यते,
अदृष्टेषु तु विषयेषु नैता बहवः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयव्यतिरेकगम्यमेवैत-
दित्यर्थः ॥ २ ॥

* अथ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ३ ॥ *

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

एतेषां द्रव्यगुणकर्मणामर्थमानत्वं तेन तेन विविनोक्तं तेन तेषु
लिङ्गु वैशेषिकाणामर्थ इति परिभाषा, अर्थपदेन त्रयाणामुपस्थितेः,
तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः “त्रयाणामर्थशब्दाभिधेयत्वञ्च” इति ॥ ३ ॥

* द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥ *

प्रकरणान्तरमवतारयति ।

द्रव्येति द्रव्यपदार्थनिरूपणप्रकरणमुपलव्यति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षा-
णामित्वादिसूत्रेण शरीरादीनां पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतात्मकत्वं प्रतिषिद्धं
निराकृतम् । यथा शरीरस्य न नानाप्रकृतिकत्वं तथा वक्ष्यमाणानां
प्राण्यादीनामिन्द्रियाणामपि, तेन तेषां प्रतिनियतगुणप्राप्तकत्वं
सिध्यतीति भावः ॥ ४ ॥

* भूयस्त्वाद गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥ ५ ॥ *

यदर्थमिदमारब्धं तदाह ।

गन्धो ज्ञायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं प्राणं तत्र पृथिवी पृथिवीमात्रं
प्रकृतिः उपादानकारणम्, कुत एतदित्यत्र आह गन्धवत्त्वाद् न हि
गन्धवत् निर्गन्धेनारभ्यते इत्युक्तम्, गन्धवत्त्वञ्च वह्निरिन्द्रियाणां
प्राज्ञजातीयगुणवत्त्वनियमात् सिद्धम्, तर्हि पार्थिवत्वाविशेषेऽपि
शरीरावयवान्तराणां न गन्धव्यञ्जकत्वं किन्तु प्राणस्यैवेति कृतो नियम
अत एव आह भूयस्त्वादिति इतरद्रव्यानभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्ध-
त्वमेव भूयस्त्वं पारिभाषिकञ्चैतदुभयस्त्वं समानतन्त्रेऽपि ॥ ५ ॥

* तथापस्ते जीवायुश्च रसरूपस्पर्शविशेषात् ॥ ६ ॥ *

इन्द्रियान्तरेऽप्येतदतिदिशति ।

रसनचक्षुद्वगिन्द्रियाणां प्रकृतिरिति शेषः, तेन यथासंख्यं रस-
नादीनामवादयः प्रकृतयः, तत्तत्प्रतिनियतार्थपाहकत्वात्, अत्रापि
नियमे भूयस्त्वमेव तन्त्रम्, रसादिमत्त्वे च रसनादीनां पाह्यजातीय-
विशेषगुणकत्वनियम एव प्रमाणमित्युक्तम्, एवञ्च विशिष्टादृष्टोप-
गृहीतकर्तृशक्त्यवच्छिन्नो नभोदेश एव श्रोत्रम् ॥ ६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारेऽष्टमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥

संयोगसमवायान्यतरसंज्ञिकर्षजलौकिकप्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तदि-
तरप्रत्यासत्तिजन्यलौकिकालौकिकप्रत्यक्षव्युत्पादनफलकं नवमाध्याय-
माह ।

कार्यं मिति शेषः, प्रागिति कार्योत्पत्तेः प्राक्, कार्यं घटपटादि,
असत् तत्कालीनस्मजनकाभावप्रतियोगीत्यर्थः, अत्र हेतुः क्रियागुण-
व्यपदेशाभावात्, यदि तदानीमपि कार्यं घटादि सदेव स्यात् तदा
क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन च व्यपदिश्येत, यथोत्पत्ते घटे घटस्तिष्ठति
घटश्चलति रूपवानयं दृश्यते घट इत्यादिप्रकारेण व्यपदिश्यते
न तथोत्पत्तेः प्रागपि व्यपदेशोऽस्ति तेन गम्यते तदानीमसन्निति,
स च व्यूहमानेषु वीरणेषु व्योहमानेषु तन्तुषु चक्रारुहावां रुदि

कुक्कुटादिव्यापारेषु अनुवर्त्तमानेषु भविष्यत्यत्र कटः घटो वेति
 सार्वभौमिकी प्रत्यक्षप्रतीतिः, चक्षुर्विस्फारणानन्तरं जायमानत्वात्.
 न च संयोगसमवायान्यतरघटिता प्रत्यासत्तिरत्र प्रभवति, तस्यादि-
 न्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रत्यासत्तिरत्र तन्त्रम्, ननु चान्योन्याश्रयः सत्त्वां
 विशेषणतायां तद्वतीतिः प्रतीतौ च विशेषणतेति चेन्न विशेषणता हि
 तदुभयस्वरूपमेव उपल्लिष्टप्रत्ययजननयोग्यं तच्च प्रतीतेः पूर्वमपि
 सदेव तदुक्तं न्यायवार्त्तिके “समवायेऽभावे च विशेषणविशेष्यभावः”
 इति, स चायं प्रागभावः प्रतियोगिजनकः, न हि घटे जाते स एव
 घटस्तदानीमेवोत्पद्यते तत्र कारणान्तरसत्त्वेऽपि कारणवैकल्यमनुशि-
 यमाणं स्वप्रागभाववैकल्यमेवालुसर्त्तुमर्हति, तद्वदोत्पत्तौ स एव घटः
 प्रतिबन्धक इति चेत्तर्हि प्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्य कारणत्वमवर्जनीयम्,
 ननु यदि घट एव तस्याभावस्तदा घटे नष्टे तदुत्पत्तिनापत्तिरिति चेन्न
 घटनाशस्यापि तद्विरोधित्वात् न हि विरोधिसत्त्वकालेऽपि विरोध्य-
 न्तरप्रादुर्भावं इति, नञ्जनयोर्देशकतो विरोधो येन गोत्वाश्रयत्ववत् समा-
 नकालीनत्वं स्यात् किं तर्हि कालकृतस्तथाच कथमेककालावस्थायि-
 त्वम्भवेत् ॥ १ ॥

* सदसत् ॥ २ ॥ *

अभावान्तरं प्रतीतिबलसिद्धमाह ।

यथा कारणव्यापारात् पूर्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां कार्यस्यासत्त्वं
 प्रतीयते, तथा विनाशकस्य सुझरादेर्व्यापारानन्तरं सदेव कार्यं घटादि
 इदानीमसदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव प्रतीयते, स चायमभावो ध्वंस
 इति गीयते, भवति हि घटो नष्टो ध्वस्त इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो
 नास्तीत्यादिधीरिति भावः ॥ २ ॥

* असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ ३ ॥ *

ननु घट एवावस्थाविशेषे ध्वंसव्यवहारं करोति न तु घटादन्य-
 स्य ध्वंस इत्यत आह ।

इदिति सूत्रशेषः असतः सत् अर्थान्तरं, श्रुत इत्यत आह

क्रियाशुष्यपदेशाभावादिति न हि प्रध्वंसकाशेऽपि वर्तते घटः,
अस्ति घटः, इदानीं रूपवान् घटः, घटमानयेत्यादिव्यपदेशस्तदितो
वैधर्म्यादसतः सदर्थान्तरमिति ॥ ३ ॥

* सञ्चासत् ॥ ४ ॥ *

प्रागभावप्रध्वंसौ साधयित्वाऽन्योन्याभावं साधयितुमाह ।

यत्र सदेव घटादि असदिति व्यवहियते तत्र तादात्म्याभावः
प्रतीयते भवति हि असञ्चो गवात्मना, असन् गौरात्मना, असन्
पटो घटात्मना, अघटः पटः, अचनश्चो गौः, अगौरश्च इत्यादिप्रतीतिः,
तदस्यासञ्चान्योन्याभाववान् गौः पटान्योन्याभाववान् घट इत्यन्यो-
न्याभाव एव तादात्म्याभावापरनामा भासते तदत्र तादात्म्यं प्रतियो-
गितावच्छेदकम्, प्रतियोगिसमानाधिकरणज्ञायमभावः, भवति हि
घटो न भूतत्वमिति प्रतीतिः, नित्यश्च, कदाचिदपि घटपटयोक्तादा-
त्म्यासम्भवात् ॥ ४ ॥

* यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥ *

इदानीं चतुर्थमभावसत्यन्ताभावाख्यमाह ।

अतः पूर्वोक्तादभावत्वयात्, यदन्यदसत् तदसत्, तदत्यन्तासत्त्वम्,
असदित्युभयत्र भावप्रधानो निर्देशः, तत्रैकमसदुद्देश्यमपरमसद्विधेयम्,
तथाचोक्ताभावत्वयभिन्नो योऽभावः सोऽत्यन्ताभाव इति पर्यावसन्नो-
ऽर्थः, तत्र प्रागभावस्य उत्तरावधिकत्वम्, प्रध्वंसस्य पूर्वावधिकत्वम्,
अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वसत्यन्ताभावस्य तु त्रितय-
वैधर्म्यमतश्चतुर्थोऽयमभावः ॥ ५ ॥

* असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्य-
क्षवत् ॥ ६ ॥ *

इदानीं प्रकरणान्तरसारभते तत्र प्रध्वंसे तावत् प्रत्यक्षसामयो-
माह ।

असद्वितीतिकारेण प्रत्यक्षाकारं ज्ञानमाह, तेनासन् घटः, नष्टो घटः, ध्वस्त इदानीं घट इति प्रत्यक्षप्रतीतिरस्ति तत्र दृष्टान्तो विरोधिप्रत्यक्षवदिति विरोधिभो घटादेर्यथा स्पष्टं प्रत्यक्षं तथा तत्प्र-
ध्वंसस्यापि, तत्र कारणमाह भूतप्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य उत्पद्य
विनष्टश्च घटादेः प्रत्यक्षाभावात् एतेन योग्यानुपलब्धिमाह, तत्र
चायं तर्कः सहकारी, यद्यत्र घटोऽभविष्यत् भूतलभिवाद्विषयत न च
दृश्यते तस्माच्चास्त्येति, सहकार्यन्तरमाह भूतस्युत्तेरिति भूतस्य
प्रतियोगिनो घटादेः स्युत्तेरिति प्रतियोगिस्मरणसक्तम् ॥ ६ ॥

* तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥ *

प्रागभावे प्रध्वंसप्रत्यक्षताप्रकारमतिदिशच्चाह ।

सामान्यवाच्यपथयमभावशब्दः प्रकरणात् प्रागभावपरः, यथा
प्रध्वंसे प्रत्यक्षज्ञानं तथा प्रागभावेऽपि, कुतः भावप्रत्यक्षत्वात् भावस्य
ब्यूह्यमानवीरणादेः प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षेण विषयीक्रियमाणत्वात्, यद्वा
भावस्याधिकरणस्य प्रतियोगिनश्च प्रत्यक्षत्वात् योग्यत्वादित्यर्थः, संस-
र्गाभावग्रहेऽधिकरणयोग्यतायाः प्रतियोगियोग्यतायाश्च तन्त्रत्वात्,
चकारात् प्रतियोगिस्मरणसक्तञ्च तर्कं समुच्चिनोति, अनादेरपि प्राग-
भावस्यानन्तस्यापि प्रध्वंसस्यावस्थाविशेषमात्रे प्रत्यक्षत्वम् ॥ ७ ॥

* एतेनाघटोऽगौरधर्मस्य व्याख्यातः ॥ ८ ॥ *

अन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतामाह ।

एतेनेति प्रतियोगिस्मरणाधिकरणग्रहणप्रागुक्ततर्कानितिदिशति,
योग्यानुपलम्भः सर्वत्र समानः, चकार उक्तसमुच्चयार्थः, अधर्म इत्य-
तीन्द्रियस्यापि धर्मस्य सुखज्ञानादावधिकरणेऽन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतां
वदन् अन्योन्याभावग्रहे प्रतियोगियोग्यता न तन्त्रं किन्वाधिकरण-
योग्यतामात्रं तन्त्रमित्युपदर्शयति, कथमन्यथा स्तम्भः पिशाचो न
भवतीति पिशाचान्योन्याभावः स्तम्भे गृह्येत, स्तम्भात्मतया पिशाचा-
नुपलम्भस्य तदन्योन्याभावप्राप्तकत्वात्, तस्याप्यनुपलम्भस्य प्रतियोगि-
सत्त्वविरोधित्वात् स्तम्भे पिशाचतादात्म्ये सत्यनुपलम्भानुपपत्तेः ।

ननु पिशाचतादात्म्यमिह न प्रतियोगि, किन्तुहि पिशाचः, स च
स्वप्ने वर्तमानोऽपि शुद्धत्वस्योपलभ्यते इति तदुपलम्भः प्रतियोगि-
सत्त्वविरोधी न भवतीति चेन्न प्रतियोग्यतुपलम्भवत् प्रतियोगिता-
वच्छेदकालुपलम्भस्याप्यभावग्रहकारणत्वात्, ननु प्रतियोगित्वग्रहाधी-
नोऽन्योन्याभावग्रहः प्रतियोगित्वञ्चान्योन्याभावविरहात्मत्वं ततश्चान्यो-
न्याभावग्रहाधीन एवान्योन्याभावग्रह इति चेन्नाधिकरणावृत्तित्वेन
ज्ञायमानो धर्म एव प्रतियोगितावच्छेदको न तु प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वेनापि तदुपलम्भस्तन्त्रमित्युक्तत्वात् ॥ ८ ॥

* अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥ *

अथेदानीमत्यन्ताभावप्रत्यक्षतामाह ।

भूतमिदानीं नास्तीतिप्रतीतिध्वंसमालम्ब्यते भूतत्वं नोक्लिषति
किन्त्विदं नास्तीतिमात्रोक्तेखिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरत्यन्ताभावमालम्ब्यते,
अभूतमित्युत्पादविनाशानालम्बनत्वं द्योतयति, अनर्थान्तरत्वमपि
तदभिप्रायकमेव, यथा जले पृथिवीत्वं नास्ति पृथिव्यां न जलत्वमिति,
यदि हि जलावयवविनि पृथिवीत्वं स्यात् उपलभ्येत न चोपलभ्यते
तस्माच्चास्तोतितर्कपुरस्कारोऽत्रापि दृष्टव्यः । एवञ्च यद्वस्तु यत्न न
कदाऽपि भविष्यति, न च कदाचिद्भूतं तस्य वस्तुनस्तत्वात्यन्ताभावो
मन्यव्यः । भूतमविष्यतोश्च तत्र प्रध्वंसप्रागभावालम्बन एव तत्राधि-
करणे नास्तीतिप्रत्ययः । अतएवायमात्यन्तिकस्तैकात्मिक इत्यभि-
धीयते ॥ ९ ॥

* नास्ति घटो गेहे इति सती घटश्च गेहसंसर्गप्रति-
षेधः ॥ १० ॥ *

ननु गेहे घटाभावो नात्यन्ताभावः कदाचित्तत्र घटसत्त्वात्,
नापि प्रागभावप्रध्वंसौ, तयोः समवायिकारणमात्रवृत्तित्वात्, नाप्यु-
त्पादविनाशशीलोऽत्यन्ताभाव एव, आत्यन्तिकस्योत्पादविनाशशीलश्चेति
विरोधात्, नापि चतुर्थ एवायं संसर्गाभावः, तस्य त्वैविध्यविभाग-
व्याघातादित्यत्र आह ।

गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य प्रतिषेधः, स च यदि कदाचिदपि न घटस्तदात्म्यन्ताभाव एव, भविष्यतः प्रागभावो भूतस्य प्रध्वंसाभावः । तर्हि घटसंसर्गो गेहे नास्तीति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत् प्रतीत्या भवितव्यमिति कोऽर्थः, यदि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमित्यापादनार्थस्तदेष्टापत्तिः, अथ तदुल्लेखिन्येति, तदा गेहे इत्यधिकरणोल्लेखस्यैव संसर्गोल्लेखपर्यवसानसाधारत्यस्यैव धर्मसम्बन्धाकारत्वात्, तत् किं घटस्तत्तास्यैव, अस्त्येवेति कोऽर्थस्तत्र समवेतः संयुक्तो वा नाद्यः समवेतघटस्य तत्ताभावात्, न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात्, नन्वेवं घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्गः, तत्संयोगसमवायान्यतरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभयनिषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात्, तत् किं घटस्तत्संयोगश्चेत्तेकं तत्त्वं, येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात्, तत् किं घटस्तत्संयोगसमवायावेकं तत्त्वं, येन तद्विधिरेव घटविधिः स्यात्, न हि तौ यत्र निषेध्येते तत्र घटान्वयो येन केवलान्वयित्वं तस्य स्यात्, तथाच यस्य यो विधिस्तन्निषेध एव तन्निषेध इति यद्वा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ताभाव एव, स एव गेहे घटो नास्तीति प्रतीतिविषयः, कपाले संयोगितयेव, एवं सति केवलान्वयत्यन्ताभावप्रतियोगितया घटोऽसन् स्यादिति चेत् भवेदेवं यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां सर्वत्रासन् स्यादिति ॥ १० ॥

* आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥११॥ *

तदेवं भावाभावविषयकं लौकिकप्रत्यक्षं निरूप्य योगिप्रत्यक्षं निरूपयितुं प्रकरणान्तरमादभते ।

ज्ञानसुखद्वये इति शेषः, द्विविधास्तावद्योगिनः समाहितान्तराकरणा ये युक्ता इत्यभिधीयन्ते, असमाहितान्तराकरणाश्च ये विरुक्ता इत्यभिधीयन्ते, यत्र युक्ताः साक्षात्कर्तव्ये वस्तुन्यादरेण मनो निधाय निदिध्यासनवन्तः, तेषामात्मनि स्वात्मनि परात्मनि च ज्ञानसुखद्वये आत्मप्रत्यक्षमिति आत्मा प्रत्यक्षः साक्षात्कारविषयो यत्र ज्ञाने तत्तथा वदुष्यन्तदादीनामपि कदाचिदात्मज्ञानमस्ति तथाम्यविद्यातिरस्कृतत्वाद्

तदसत्कल्पमित्युक्तमात्मनसोः सन्निकर्षविशेषादित यो गजधर्मादुपहृ-
त्वात्मनसोः सन्निकर्षे विशेषस्तथादित्यर्थः ॥ ११ ॥

* तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥ १२ ॥ *

तत् किमात्मन्येव युक्तानां ज्ञानं तत् कुतः सार्वज्ञप्रमित्यत आह ।
ज्ञानमुत्पद्यत इति प्रकरणायातम्, तथेति योगजधर्मानुगृही-
तेनैव मनसा, द्रव्यान्तरेषु चतुर्ष्वर्णेषु मनसि वायुदिकाकाशेषु,
द्रव्यपदेन तद्वतगुणकर्मसामान्यानां विशेषप्रदार्थस्य समवायस्य प्रत्यक्ष-
गतस्यापि गुरुत्वस्थितिस्यापकादेरात्मगतस्यापि जीवनयोनितत्तनिर्वि-
कल्पकभावनाधर्माधर्मादेः संप्रहः, सामग्र्या योगजधर्मोपपत्तस्य
तुल्यत्वात् अन्यथा सार्वज्ञप्रसक्तं न भवेत् ॥ १२ ॥

* असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषाञ्च ॥ १३ ॥ *

युक्तानां प्रत्यक्षं ज्ञानमभिधायेदानीं त्रियुक्तानामाह ।

असमाहितान्तःकरणा इत्यस्यैव व्याख्यानमुपसंहृतसमाधय इति,
यद्वा कथमसमाहितान्तःकरणा इत्यत आह उपसंहृतसमाधय इति
उपसंहृतो दूरीकृतः समाधिर्निर्दिध्यासनात्मको येन ते तथा, ते हि
समाधिप्रभावाद्विकरणधर्माः अणिमाद्याः शरीरसिद्धीर्दूरश्रवणाद्या-
स्तेन्द्रियसिद्धीराप्तवन्तः समाधायप्युत्पत्त्ययमासादवन्तः “तावदेवास्त-
च्चिरं यावच्च विमोक्ष्ये अथ सम्पश्ये” इत्यादिश्रुतिसमधिगतकल्यान्तरा-
भावाः भोगमात्रस्य कर्तव्यतामाकलयन्ते तेषु तेषु प्रदेशेषु हीपोपहीपा-
दिषु तेन तेन जन्मानां लरङ्गमातङ्गविहङ्गभुजङ्गादिना यावदेव चिरं
यावद्देवर्षिमातुप्रभावेन च पूर्वोपात्तान् कर्माशयानुपभुज्ज्महे तावत्
प्राप्तैव निरपाया भूमिरित्याकलयन्तः सकलमर्थजातं योगजधर्मबलोप-
हृंहितेन्द्रियगन्तयो व्यवर्जितं विप्रकटञ्च प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ॥ १३ ॥

* तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥

ननु न तावत्तेषु मानसं ज्ञानं मनसो बहिरस्तातन्त्यात्, नापि
बहिरिन्द्रियजन्यम्, तेषां सम्बन्धवर्तमानार्थमाहितत्वात् यथायोगं

रूपोद्भवादिवापेक्षत्वात् आलोकादिवव्यपेक्षत्वाच्चेत्याशङ्क्य केषुचित्
प्रदार्ष्ट्ये प्रत्यासत्तिमुपपादयन्नाह ।

प्रत्यक्षज्ञानं जायते इति शेषः । भौतिकानीन्द्रियाणि यदि
सन्निकर्षमपेक्षन्ते तदा परमाण्वाकाशदिक्कालसमवेतेषु गुणसामान्येषु
स्वमनःसंयोगिसमवायात् इतरद्रव्येषु च कायव्यूहोपभोगार्थोपगृहीत-
नानापण्डमनःसंयोगात् तत्संयुक्तसमवायात् तत्तद्द्रव्यगुणादिषु
ज्ञानमुत्पद्यते, एतद्वोपपत्तिसौकर्यमनुरध्योक्तम्, यस्तुतो बाह्येन्द्रियेषु
मनसि च योगज एव धर्मः प्रत्यासत्तिस्तत एव सर्वानुपपत्तिशान्तेः,
अगस्त्यसमुद्रपानं दण्डकारण्यनिर्माणञ्चात्र दृष्टान्तः ॥ १४ ॥

* आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥ *

तत् किं स्वीयबुद्ध्यादिष्वपि मनसो द्रव्यान्तरसंयुक्तसमवाय एव
प्रत्यासत्तिः, नेत्याह ।

योगिनां प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतम्, आत्मसमवेतानान्तु
बुद्ध्यादीनां संयुक्तसमवायादेव प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यतेऽस्मादीनामिवेति
न तत्र सन्निकर्षान्तरापेक्षेत्यर्थः, तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि-
ज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षम्, अथैजं वा, साक्षात्त्वयोगिज्ञानं प्रत्यक्षमिति
लौकिकालौकिकसाधारणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे नवमाध्यायस्या-

दशमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि
चेति लैङ्गिकम् ॥ १ ।

तदेवं पूर्वाह्निके योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षञ्च कारणतः स्वरूपतो
लक्षणतश्च निरूपितम्, प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं लैङ्गिकञ्चेति यद्विभक्तं
तत्र लैङ्गिकमिदानीं निरूपयितुमुपक्रमते ।

ज्ञानमिति प्रकृतम्, लिङ्गाज्जातं लैङ्गिकं व्याप्तिविशिष्टः पक्ष-
धर्मो लिङ्गम्, तत्र व्याप्तिरुक्ता, यत्प्रिपाधायिपाविरोधिप्रमाणाभावो
यत्र स तं प्रति पक्षः, तादृशं प्रमाणं साधकं बाधकञ्च, तदुभयाभाव-
वतः प्रवृत्तात्, न हि साधके बाधके वा प्रमाणं सति कस्याचित्
संशयः सिपाधायिपा वा, अतएव सान्दग्धनाध्यधर्मा धर्मो सिपाधायि-
पितमाध्यधर्मा धर्मो वा पक्ष इति भाञ्चुः, उत्पाद्यसाध्यवत्तानिर्णय-
निवर्त्यसंशयोत्पत्तिर्प्रातिबन्धकमानत्वावच्छिन्नाभावो यत्र स पक्ष इति
जीवनायामिन्द्राः, सिपाधायिपाविरुद्धसङ्कतसाधकमानाभावो यत्र स
पक्ष इति कोचित्, एतन्मते बाधस्यलेऽपि पक्षता, तदेतदनुमानमयूखे
दृष्टव्यम्, तदेतस्य पक्षस्य धर्मो लिङ्गमित्युक्तं भवति, लिङ्गञ्च दृष्टमनु-
मितं श्रुतं वा यदनुभवरूपं ज्ञानं जनयति तल्लैङ्गिकं तदुक्तम्,

“अनुमेयेन सम्यक्त्वं प्रसिद्धञ्च तदन्वते ।

तदभावे तु नास्त्येव तल्लिङ्गमनुभाषकम्” ॥ इति ॥

एतेन लिङ्गमेवावुमितिकरणं न तु तस्य परामर्शः तस्य विव्यापारत्वे-
नाकरणत्वात्, लिङ्गस्य तु स एव व्यापारः । यत्र धूमादेरतीतत्व-
मनागतत्वं वा तत्र कथमनुमितिरिति चेत् साध्यस्याप्यतीतानामगतत्व-
योक्तत्वानुमानात्, तत्रैव प्रतिबन्धात् अतीतत्वमनागतत्वं वर्तमान-
त्वञ्च धूमादेर्यत्र न निश्चितं तत्र कथमनुमितिरिति चेत्, न कथञ्चित्,

तत्र साध्यस्यापि सन्देहात्, पूर्वापरदिनयोः सत्त्वनिश्चये मध्यस्थिने तु सन्देहे कथमनुमितिरिति चेत् तद्दिनावच्छिन्नधूमादिना तद्दिनावच्छिन्नवज्रग्रादेरनुमानात् तथैव व्याप्तेः कारणत्वावधारणात्, धूमीपटलात् कथं धूमश्चमादनुमितिरिति चेत् व्याप्तत्वेन ज्ञातस्यैव लिङ्गत्वात् ज्ञानस्य च याथार्थ्यायाथार्थ्याभ्यामनुमितेस्तादृश्यात्, अन्यथा तर्वापि कथं तत्र परामर्शः करणं स्यात्, अतीन्द्रियालिङ्गस्थले परामर्शस्य तदजन्यतया कथं तद्यपरत्वमिति चेत् तत्सत्तानिर्वाहकत्वरूपचैमिकसाधनताबास्तत्र व्यापारत्वघटकत्वात् अन्यथा समवायस्य अवस्थादेर्व्यापारत्वानुपपत्तेरिति, कार्यलिङ्गज्ञात् धूमालोकादेरग्न्याद्यनुमानं, कारणादपि यथा बधिरस्य भेरोदण्डसंयोगविशेषात् शब्दाद्यनुमानम्, यथा वा धार्मिकस्य यथाविधिभागस्त्वानाद्यनुष्ठानादर्थस्वर्गाद्यनुमानम्, यथाविधिकार्याद्याद्यनुष्ठानाद्वा वर्षानुमानम्, पयःपूर्णनद्यादौ खन्यमानप्रवाहाद्वा जलनिःसरणानुमानम्, उपरिदृष्टिदर्शनाद्वा नदीदृष्टानुमानम्, स चायं कार्यकारणभावलक्षण एकमन्वन्वः प्रकारद्वयेनोक्तः, संयोगिनः शरीरस्य दग्धेनात्त्वगिन्द्रियाद्यनुमानम्, विरोधिनो विस्फूर्जतोद्भेददर्शनाज्झाटाद्यन्तर्गतनक्षत्रानुमानम्, समवायिना जलौष्ण्येन तत्त्वमप्युत्तेजोऽनुमानम् ॥ १ ॥

✽ अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धस्यावयवाद्भवति ॥ २ ॥ ✽

नन्वव्यापकमिदं परिसङ्ख्यानम्, न हि चन्द्रोदयेन सप्तदृजलदृष्टेः जलप्रसादेनाग्न्यादयस्य कुसुदप्रकाशेन चन्द्रोदयस्य चतुर्दशनक्षत्रोदयेनापरचतुर्दशनक्षत्रास्तमयस्य रसेन रूपस्य रूपविशेषेण वा रसविशेषस्यानुमानमनेन संवृत्तते इत्यत आह ।

अस्य दक्षिण्येतावदेव प्रयोजकं भवतीति, अस्य साधनस्य धूमादेरिदं साध्यं वज्रग्रादि यद्वाऽस्य व्यापकस्य वज्रग्रादेरिदं व्याप्यं धूमादि, तथाच व्याप्यत्वग्रहणात् तन्त्रं न तु कार्यकारणभावादिरपि, ननु पूर्वस्थले तर्हि परिसङ्ख्यानमतन्त्रमत आह कार्यकारणसम्बन्ध इति, कनेन चोक्तं सम्बन्धान्तरमप्युपलक्षयति सम्बन्धपदे च

विषयिलक्षणा तेन सम्बन्ध इति सम्बन्धोपन्यास इत्यर्थः । कुतस्तदु-
पन्यास इत्यत आह अवयवात् एकदेशात् उदाहरणमात्रात् ल्यब्लो-
पे पञ्चमी, तेभ्योदाहरणमसहस्य कार्यकारणभावादेः सम्बन्धोप-
न्यास इह दर्शने साध्यादिदर्शने च भवतीत्यर्थः । एवञ्च स्वाभा-
विकसम्बन्धशालित्वं व्याप्यत्वम्, स्वाभाविकत्वज्ञानौपाधिकत्वम्, तच्च
प्रत्यक्षाणां केपाञ्चित् साध्याव्यापकत्वनिश्चयात्, केपाञ्चित् साधन-
व्यापकत्वनिश्चयादेवानुपाधित्वं ज्ञेयम्, व्यतीन्द्रियाणाञ्च प्रमाण-
सिद्धानां केपाञ्चिदुभयव्यापकत्वम् उभयाव्यापकत्वं साधनमात्रव्याप-
कत्वं साध्यमात्राव्यापकत्वं वा, तत्राद्ये साधनव्यापकत्वात् द्वितीये
साध्याव्यापकत्वात्, चतुर्थेऽपि साधनव्यापकत्वादेवानुपाधित्वं निश्चे-
यम्, तृतीयेऽपि व्यापकस्य तन्मात्रव्यापकत्वानुपपत्तिरितरस्य तु कथं
तन्मात्रव्यापकत्वमित्यत्र तर्कोऽनुसन्धेय इति तुल्ययोगक्षेपत्वादिना-
ऽनुपाधित्वमव्यवसेयम् । भविष्यति कश्चिदलोपाधिरिति शङ्कापिशाची
सकलविधिनिषेधव्यवहारानास्क्रन्तीत्यनादेयेत्यनौपाधिकत्वनिश्चयसम्भ-
वात्, उपार्धलक्षणं व्याप्तिनक्षणञ्चोक्तम् । तच्चानुमानं द्विविधं
स्वार्थं परार्थञ्च, तत्र स्वार्थं स्वयमेव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुसन्धानात्,
परार्थञ्च परोदोरितन्यायजन्यव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानात्, न्यायश्च तृती-
यलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यम्, तदवयवाश्च पञ्च, तत्रा-
वयवत्वं तृतीयलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनक-
वाक्यत्वम्, तानि च वाक्यानि प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनानि,
तत्र प्रतिज्ञा उद्देश्यानुमित्यनूनातिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं
न्यायावयववाक्यम्, हेतुश्च प्रकृतसाधनगतपञ्चम्यन्तो न्यायावयवः, उदा-
हरणान्तु प्रकृतसाध्यसाधनाविनाभावप्रतिपादको न्यायावयवः, उप-
नयश्चाविनाभावविशिष्टस्य हेतोः पक्षवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः,
निगमनान्तु पक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः । एवञ्च
प्रवर्तते न्यायः, शब्दोऽनित्यः, कृतकत्वात्, यद् यत् कृतकं तदनित्यम्,
अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववर्थायम्, तस्मादनित्यः । एतेषामेव प्रतीक्षा-
वर्धेयनिर्देशानुसन्धानप्रत्याग्राया इत्यन्वयां वैशेषिकाणां संज्ञाः,

अत्र च वादजल्पविनष्टानां प्रवृत्तिप्रकारस्यैवजातिनिग्रहस्यानवच्छि-
न्नानि च वादविनोदेऽन्वेष्टव्यानि ॥ २ ॥

* एतेन शब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ *

प्रमाणान्तराणि लैङ्गिकेऽन्तर्भाषयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

शब्दं शब्दकरणकं ज्ञानमिदमिति यच्चैयायिकादीनामभिमतं
तदप्येतेन लैङ्गिकत्वेन लिङ्गप्रभवत्वेनैव व्याख्यातं यथा व्याप्तिप्रपञ्च-
धर्मताप्रतिसम्मानापेक्षं लैङ्गिकं तथा शब्दमपि, तथाहि एते पदार्थाः
मिथः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिर्माङ्गः आरितत्वात् गामभ्याजेति
पदार्थसार्थवत्, तत्र हि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बसारितत्वं पदार्थानां
मिथःसंसर्गवत्त्वव्याप्यं गृहीतवैव संसर्गवत्त्वमनुमिनोति किं कल्प-
नीयप्रमाणभावेन शब्देन, ननु नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यनाप्त-
वाक्ये व्यभिचारान्नेटमनुमानमिति चेन्न आप्तोक्तत्वेनापि विशेषणत्वात्,
आप्तत्वं हि प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थवाक्यार्थज्ञानवत्त्वं नत्वप्रतारक-
त्वमात्रं तत्र वाक्यार्थप्रतीतेः पूर्वं दुपहमिति चेन्न शब्दप्रामाण्यवादि-
भिरपि व्यभिचारिशब्दव्यावर्तकस्याप्तोक्तत्वस्य आक्षेपेनाभिमतत्वात्,
तेषां प्रामाण्यप्रवृत्त्यर्थं तदपेक्षा शब्दन्तु ज्ञानं तदुपहमनरेणाप्यु-
पपद्यते तत्र तु यादृशं लिङ्गं तादृशप्रवृत्त्यभावश्यकं व्याप्यत्वाप्तोक्तत्व-
विशिष्टमिति चेन्न अयमत्राभ्रान् इति सामान्यतो यद्व्यसम्भवात्,
नन्वेति प्रकृतसंसर्गे इत्येव पर्यवस्यति तथाच पूर्वमशक्यमेव तदु-
पवृत्त्यमिति चेन्न प्रकरणसमभिव्याहारादिनाहात्यात् सामान्यत
आप्तत्वनिश्चयसम्भवेन लिङ्गनिश्चयसम्भवात्, कदाचित्तत्र विसंवादेऽपि
वाक्यादौ धूमधर्मेणवानुमानप्रवृत्तेः । नन्वेते पदार्थाः संसृष्टा एवेति
वा साध्यम्, सम्भावितसंसर्ग इति वा, नाद्यः अनाप्तोक्ते व्यभिचा-
रात्, न द्वितीयः योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गानिश्चयान्निष्कम्पप्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेः, योग्यतायाश्च पूर्वमेव हेतुविशेषणत्वेन ज्ञातत्वात् किमनु-
मानेनेति चेन्न नियमस्यैव साध्यत्वात् आप्तोक्तत्वेन विशेषणान्न न
व्यभिचार इत्युक्तत्वात्, नन्वाकाङ्क्षा श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गादगम-

प्रागभायः स च स्वरूपसत्त्वे हेतुस्तज्ज्ञाने च संसर्गज्ञानस्य पूर्वमेव
भावादनुमानवैयर्थ्यमिति चेन्न न हि संसर्गावगमप्रागभावात्प्रमाण-
काङ्क्षां प्रमः, किं तर्हि स्मरिततदाश्लिष्टाविनाभावविशिष्टम्, तथा च
विशेषणं ज्ञानादेवाकाङ्क्षाया ज्ञानात्, तर्हि तावदेवाकाङ्क्षाऽस्त्विति
पेक्ष विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यत्रापि नदीकच्छयोरवि-
नाभावसत्त्वेनान्वयबोधापत्तेः नीलसुत्पलमित्यत्र नीलोत्पलयोरविनाभावे-
ऽपि तदाश्लिष्टप्रयोर्द्व्यगुणयोरविनाभावसम्भवात्, यद्वा पदस्मरि-
तगोचरा जिज्ञासैवाकाङ्क्षा अभिधानापर्यवसानं वा तथापि तज्-
ज्ञानमावश्यकं ज्ञायमानकारणे ज्ञानोपयुक्तव्यभिचारिवैलक्षण्यत्वात्
व्याप्तिवत्, अत एवानन्वयनिश्चयविरहो वा, बाधकप्रमाणाभावो वा,
सजातीये दर्शने वा, इतरपदार्थसंसर्गोऽपरपदार्थनिष्ठालम्बनाभावाप्रति-
योगित्वप्रमाविशेष्यत्वं वा योग्यताऽस्तु, तज्ज्ञानमावश्यकम्, ज्ञान-
त्तरेष्ववधानेन स्मरणरूपाया ज्ञानं तन्त्रम्, संसर्गे च संसृज्यमान-
विशेषादेव विशेष इति नानाभिमतविशेषसिद्धिः । यद्वा एतानि पदानि
स्मरितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकारिण आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पदकदम्बत्वात्
गामभ्याजेतिपदकदम्बवदित्यनुमानात् ज्ञानावच्छेदकतयाऽभिमतविशेष-
सिद्धिः । यत्तु एतानि पदानि स्मरितार्थसंसर्गवन्तीति साध्यम्, तत्
पदानां पदार्थसंसर्गवत्त्वं बाधितमित्युपेक्षणीयम्, न च लिङ्गतया
संसर्गज्ञापकत्वमेव पदानां संसर्गवत्त्वम्, तस्यानुमानात् पूर्वमसिद्धत्वेन
व्याप्तेरप्यङ्गात् । केचिच्चेष्टाप्रमाणान्तरमिति वदन्ति, तत्रोच्यते चेष्टा
द्विविधा कृतसमयाऽकृतसमया च, तत्र कृतसमया अभिप्रायस्यं शब्दं
स्मरयति न तु संसर्गप्रमासपि जनयति लिपिवत्, स्रुत्याहृदः शब्द
एव तत्र प्रमाणं शब्दस्य च लिङ्गत्वसुक्तं न च शब्दस्मरणं चेष्टाया
अवान्तरव्यापारः, चेष्टामन्तरेणापि शब्दादर्थप्रत्ययात् व्यापारत्वे तु
चेष्टानैयत्यापत्तेः । नन्वेवं कथमेडमूकस्य चेष्टाधीनो व्यवहारस्तस्य
तत्र समयप्रज्ञाभावादिति चेन्न तस्य चेष्टातः कथमर्थोऽपि संप्रत्यय
इति चिन्तनीयत्वात् तस्यार्थोऽपि सकृत्प्रज्ञाभावात्, व्यवहारस्तु
तस्याविनाभावप्रज्ञात् करितुरगयोरिव कयाङ्कुशाभिघातात्तत्तद्वद-

कारपाटवोपपत्तेः । अतस्तस्यया तु या कस्यान्वयिनी, सा प्रयो-
जकाभिप्रायं कारवन्ती प्रयोज्यं प्रवर्त्तयति, न तु कुतश्चित्प्रसां जन-
यति, यथा शब्दध्वनौ त्वयागन्तव्यमिति श्रुतशब्दध्वनिः प्रतीयते,
तथा यदा मया तज्जन्तुर्वीक्रियते तदा त्वयाऽसौ ताडनीय इति तदा
ताडयति, न तु किञ्चित् प्रमिष्यति । इत्यन्वयिनी त्वतस्तस्यया यथा
दशानामकुलीनामूर्जकरणेन दश सङ्ख्या सुदृशां पुराणानां वा त्वया
ज्ञातव्येति कारकप्रधाना, हस्ताकुञ्चनदर्शनात्त्वया समागन्तव्यमिति
क्रियाप्रधाना, तथाचानया चेष्टया पदार्था एव स्वतन्त्राः परं आ-
र्यन्ते न तु तेषां परस्परमन्वयोऽपि बोध्यते, तद्वोधककर्मकर्मादिवि-
भक्तिवत् प्रकृते चेष्टैकदेशानां नियतानामभावात्, तर्हि संसर्गबोध-
मन्तरेण चेष्टातः कथं प्रवृत्तिनिवृत्तौ इति चेत् संशयप्रतिभयोरन्यतर-
त्वादिति नटहाण, तस्मान्न चेष्टाऽपि प्रमाणमिति ॥ १ ॥

* हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥*

ननु शब्दः कथं लिङ्गं शब्दस्यापदेशसम्भावत्वेन लिङ्गभिसत्त्वादि-
न्यायव्याह ।

अपदिश्यते कथ्यतेऽनेनाथ इत्यपदेशः शब्दः, स च हेतुलिङ्ग-
पथ्याय एव, प्रमाणमिति लिङ्गविधया प्रमाकरणमित्यर्थः, एवं करण-
शब्दोऽपि लैङ्गिकज्ञानकरणे लिङ्ग एव वर्त्तते, इयो हि करणगतिः,
किञ्चित् सन्निकर्षाधीनप्रवृत्ति, किञ्चित्ज्ञाविनाभावबलप्रवृत्ति, शब्दस्य तु
अर्थेन सन्निकर्षो नाप्यविनाभाव इति कथमर्थं गमयेत्, सङ्केताङ्गमय-
तीति चेत् सङ्केतो हि पदार्थे न तु तत्संसर्गे, तत्रापि सङ्केत इति
चेन्न तस्यानेकविधत्वेन सङ्केतविषयभावानुपपत्तेः, पदार्थसङ्केतबलादेव
वाक्यार्थोऽपि भासते इति चेन्न अन्यसङ्केतेनान्योपस्थितावतिप्रसङ्गात्,
शब्दकारितसंसर्गत्वेन नियम इति चेत् तथाचेतस्त्रियमबलेनानुमान-
स्यैव लब्धावसरत्वात्, सङ्केतस्यापि दृष्ट्यामात्रत्वेनातिप्रसङ्गात्,
देवदेव्या नातिप्रसङ्गेति चेन्न तदिष्ट्यामन्तरेणापि गङ्गादिपदात्तीरा-
द्युपस्थितेरित्यर्थं, नैवाधिकेषु घटतयेति ॥ ४ ॥

अस्येदमिति-बुद्धापेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

उपमानार्थानामपि पराभिमतानाम् अविनाभाववत्प्रवृत्तिकानां
लैङ्गिक एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयितुमाह ।

उपमानार्थापत्तिरसम्भवाभावानामिति शेषः । अस्य व्यापकस्य
दृष्टं व्याप्यमित्याकारा वा बुद्धिः सा जनकत्वेनापेक्षिता येषां ते तद्-
पेक्षितास्तस्य भावस्तदपेक्षितत्वं तस्मादित्यर्थः आहिताग्निपाठात्
ज्ञानेन बहुव्रीहिः, तारकादिपाठादितो वा, ततोपमानं तावदनु-
मानमेव शब्दद्वारा, तथाहि गोसदृशो गवय इति वाक्यन्तावत् आर-
ण्यकेन कीदृक् गवय इति नामरिक्तजिज्ञासायामभिधीयते तत्र यो
गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यबलात् अतिदेश-
वाक्यश्रवणानन्तरमेव परिच्छिनत्ति, वनं गतस्तु तादृशं पिण्डमुपलभ्या-
यमसौ गवयशब्दवाच्य इति प्रतिसम्बन्धे, अतिदेशवाक्यश्रवणसमये
गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञातमतः कथं सञ्ज्ञापरिच्छेद इति चेत्
लक्षणाया तत्प्रतीतिसम्भवात्, गोसदृशो गवय इति वाक्येऽन्यथानुप-
पत्तिविरहात् कथं लक्षणेति चेत् तात्पर्यानुपपत्तेः सत्त्वात्, न हि
व्युत्पत्तिस्तुं प्रति गोसदृश्यस्य सखण्डस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपदर्शनसूचितं
तस्मादखण्डजातिविशेषे तात्पर्यमस्येति लक्षणासम्भवात्, यद्वा
गवयशब्दो गवयवाचकः असति दृष्ट्यन्तरे शिष्टैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्
असति दृष्ट्यन्तरे यः शब्दो यत्र शिष्टैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको
यथा गोशब्दो गौरित्यनुमानादेव गवयसंज्ञां परिच्छिनत्ति, तर्कश्च
यत्कयोपमानसहकारी वाच्यः स वरमनुमाने कृत्प्रप्रमाणभावेऽस्तु किं
कल्पनीयप्रमाणभावेनोपमानेनेति, अनुमानमयूखे विस्तरोऽस्मान्मेदव्यः ।
अर्थापत्तिरप्यनुमानमेव तथाहि दृष्टार्थापत्तिस्तावज्जीयतश्चैतस्य
गृह्यसत्त्वेन गृह्यतरप्रमाणावधृतेन बहिः सत्त्वं कल्पयति, ततोपपा-
द्योपपादकयोर्व्याप्यव्यापकभावधारणाधीनैव बहिःसत्त्वप्रतीतिः,
भवति हि जीवतो गृह्यसत्त्वं बहिःसत्त्वेन सहचरितं, बहिःसत्त्वं
विना जीवतो गृह्यसत्त्वमनुपपन्नमिति वा ज्ञानम्. तत्राद्योऽन्य-

व्याप्तिरेवान्त्ये तु व्यतिरेकव्याप्तिरेव यद्दृष्टं, व्याप्तिरस्ति न तस्य
 यद्दृष्टमिहोपयुज्यते इति चेत् व्याप्तिप्रवृत्तमन्तरेणार्थापत्त्यभासान-
 वकायात्, स्वरूपसत्त्वा व्याख्या वस्तुनो यदुपपादकं तस्यैव कल्पना
 स्यादिति टिक्। संशयकराण्यकाया विरोधकराण्यकायाश्चानुमाना-
 न्तर्भावो जहनीयः। विरोधस्यापि सहानवस्थाननियमसत्त्वस्य
 व्याप्तिप्रवृत्तित्वात्। श्रुतार्थापत्तिः पञ्चानुमितानुमानं पीनो देवदत्तो
 दिवा न भुङ्क्ते इत्यनेन वाक्येन पीनत्वमनुमितं तेन च पीनत्वेन रात्रि-
 भोजनानुमानम्, देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभोजित्वे सति पीनत्वा-
 सम्भवादिति। सम्भवोऽप्यनुमानमेव, तदुदाहरणं हि सम्भवति
 स्थायां द्रोणेः सम्भवति द्रोणे व्याटकम् सम्भवति सज्जस्ते शतमित्यादि,
 तत्त्वेयं स्वारो द्रोणवती तद्वृत्तित्वात् यद्येन घटितं तत्तेन तद्वत्
 यथाऽवयववान् घटाः, एयमन्यदप्युच्यते। यत्, सम्भवति ब्राह्मणे
 विद्या, सम्भवति घात्रिवे शौर्यमित्यादि, तत्प्रमाणमेव न भवति क्षति-
 स्थायकत्वात्। अभावोऽपि न मानान्तरं कार्येण कारणानुमानवत्
 कार्यभावेन कारणभावानुमानस्य व्याप्तिमूलकत्वेनानुमान एवान्त-
 र्भावात्। भट्टमतन्तु भूतलादावभावस्याहकं प्रमाणमनुपलम्भाख्यं,
 तत् कश्चित् प्रत्यये कश्चिच्चानुमानेऽन्तर्भूतं चक्षुरादिनैवाभावग्रहात्,
 न चेन्द्रियमधिकरणग्रह एवोपगच्छीम, अभावग्रहपर्यन्तं तद्यापार-
 सत्त्वात्। ऐतिह्यमविज्ञातप्रवृत्तकं प्रयादपारम्पर्यम्, इति हेतिनिपा-
 तसमुदायः पुराष्टत्ते वर्तते, तस्य भाव ऐतिह्यं, तद् यदि बाधितार्थं
 न भवति तदा शब्दान्तनिवेद्यादनुमानम्, यदिह वंटे यच्चोमधकतरौ
 गौरीत्यादि तद् यद्याप्रोक्तं तदा पूर्ववत्, नाप्रोक्तञ्चेत्तदा न प्रमाणम्,
 तदेवं प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति सिद्धं द्वयमेव प्रमाणमिति ॥ ५ ॥

* आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥ *

लैङ्गिकं व्याख्याय इदानीं प्रकरणान्तरमारभते।

उत्पद्यत इति शेषः, संयोगविशेषः प्राणिधानादिसंनिधानम्,
 एतच्चादिसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिविद्याविशेष

उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण व्यापारी पूर्वाहु-
भवः संसृज्यते, अतुभवयाथाथ्यायाथार्थमियमनुविधत्ते, रज्जुं
भुजङ्गतयोपलभ्य पलायितस्तथैव सृतेः, न च सततं सृतिप्रसङ्गः,
संस्कारोद्धोधाधीनत्वात्, तदुक्तं प्रथमदेवपादैः “लिङ्गदर्शनेच्छासु-
स्कारणाद्यपेक्षादात्मनसोः संयोगविशेषात् पद्व्यासादरप्रत्ययजनितस्य
संस्कारादृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसायस्मरणेच्छाहोपहेतुरतीतविष-
या सृतिः” इति । अर्थं ज्ञानं सूत्रकृता पृथङ् लक्षितं, योगिप्रत्य-
क्षान्तर्भावितं, पदार्थप्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आज्ञाय-
विधानं षाष्ट्योणासतीतानागतवर्त्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु
ग्रन्थोपनिबद्धेषु लिङ्गाद्यनपेक्षादात्मनसोः संयोगाद्भूमिप्रशेषाच्च
प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्थम्” इति तच्च कदाचिन्नौकिकाना-
मपि भवति यथा कन्यका वदति खो मे भ्राता गन्तेति हृदयं
मे कथयतीति ॥ ६ ॥

तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥

तदेवं चतुर्विधां विद्यां व्युत्पाद्य इदानीनविद्यां व्युत्पादयितु-
मर्हति, तत्र संशयविपर्ययां प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितौ, स्वप्नं
निरूपयितुमाह ।

यथात्मनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च सृतिस्तथा स्वप्नज्ञान-
रूपीत्यर्थः । उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनसंस्कारस्य इन्द्रियद्वारेण यद-
नुत्पन्नं मानसम्, तत् स्वप्नज्ञानम्, तच्च त्रिविधं किञ्चित् संस्कारपाट-
्यात् कामी क्रुद्धो वा यमर्थमादृतस्मिन्नयन् स्वपिति तस्य तस्यामव-
स्थायां प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं पुराणादिश्रवणजनितसंस्कारवशाज्जायते
कथांजुनीयं शुद्धमिदमित्याकारम्, किञ्चिद्वातनां वातपित्तश्लेष्मणां
दोषात्, तत्र वातदोषादाकाशमन-यसुञ्जरापर्यटन-व्याघ्रादिभय-
प्रलायनादीनि पश्यति, पित्तोपचयदोषमहिम्ना वज्रप्रवेश-वज्रज्वा-
लाबलिङ्गन-कनकपर्वत-विद्युच्छ्रुताविस्फुरणदिग्दाहादिकं पश्यति, श्लेष्म-
दोषप्रभावत्वाच्च समुद्रसन्तरणनदीमज्जत-भारासारवर्षण-रजतपर्वतादि

प्रसूति, अदृष्टवशादपि तज्जन्मानुभूतेषु जन्मान्तरानुभूते वा विशेषोपभूता-
नःकरणस्य यज्ज्ञानसुप्तद्यते तत्र शुभावेदकं धर्मात् गजारोहण-पर्व-
तारोहण-ऊतल्लभ-पायसभक्षण-राजसन्दर्शनादिविषयकम्, अधर्मात्
तैलाभ्यङ्गनान्मक्षूपपतनोद्धारोहण-पङ्कमज्जन-स्वविवाहदृग्नादिविषयकं
स्वप्नज्ञानसुप्तद्यते त्रयाणां मिश्रितानामेवात्र कारणत्वं गुणप्रधान-
भावमस्मिन्त्यायं विभागो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

“स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥”

ननु यज्ज्ञानं स्वप्नमध्ये स्वप्नज्ञानानुभूतस्यैवार्थस्य स्मृतिरूपं
जायते तत्र स्वप्नत्वं न वर्तते स्वप्नस्थानुभयरूपत्वात् तथाच कस्मात्
कारणात्तदुत्पत्तिरित्यत आह ।

तथेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते तेनात्मनसोः संयोगविशेषात् संस्का-
राच्च यथा स्वप्नतथा स्वप्नान्तिकमपीत्यर्थः । एतावानेव विशेषो यत्
स्वप्नज्ञानं पूर्वानुभवजनितात् संस्कारात्, स्वप्नान्तिकानु तत्कालोत्प-
न्नानुभवजनितसंस्कारादेव, तदुक्तं प्रपञ्चदेवाचार्यैः “अतीतज्ञान-
प्रत्यवेक्षणात् स्मृतिरेव” इति । उक्तञ्च वृत्तिकारैः “अनुभूतवस्तु-
स्मरणार्थतया न स्मरणादर्थान्तरं स्वप्नज्ञानम्” इति । स्वप्नमध्ये
प्रभातं यज्ज्ञानं तत् स्वप्नान्तिकमिति केचित् यथा शय्यायां शया-
ः कीत्यादि ॥ ८ ॥

“धर्माच्च ॥ ९ ॥”

स्वप्नस्वप्नान्तिकयोः कारणं वसुड्विनोति ।

अधर्मवसुड्वयार्थश्चकारः, कतव्याख्यानमेतत् ॥ ९ ॥

“इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ १० ॥”

इदानीं पर्यायमधिकृत्याह ।

कविदेति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्यये वर्तते प्रकरणात्
संशयस्वप्नानध्यवसायानासक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषो वातपित्ताद्यभिभव-

कृतमपाटवम्, संस्कारदोषो विशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मित्या-
ज्ञानं जायते ॥ १० ॥

* तदुष्टज्ञानम् ॥ ११ ॥ *

अविद्यासामान्यलक्षणमाह ।

तदित्यव्यवपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परावृणोति, साऽविद्या,
दुष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमतीक्ष्णमिति ज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नं
विशेषादृष्टिप्रकारकमिति यावत्, दोषश्च ज्ञानस्थानिश्चयरूपत्वमपि,
तेनैककोटिसत्त्वेऽपि संशयो दुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात्, तदनेन
संशयविपर्ययस्य ज्ञानाध्यवसायानाञ्चतुर्णामप्युपग्रहः ॥ ११ ॥

* अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥ *

ज्ञानमित्यनुवर्तते अदुष्टमदुष्टेन्द्रियजन्यं यत् यदस्ति तत् तदं-
नुभवो वा समानाधिकरणप्रकारानुभवो वा विशेषादृष्टप्रकारानु-
भवो वा विद्येत्यर्थः, तच्चाध्यक्षं लैङ्गिकञ्च द्वयमेव ॥ १२ ॥

* आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥ *

नवार्पणमपि ज्ञानं समानाधिकरणप्रकारकमेव तच्च नेन्द्रियजन्य-
मसिद्धिदृष्टार्थगोचरत्वात्, न लैङ्गिकं लिङ्गानुसन्धानमन्तरेण जाय-
मानत्वात्, तथा चैतत्करणं तृतीयं प्रमाणमायातमत आह ।

ऋषीणां गालवप्रभृतीनां यदतीतानागतविषयकं ज्ञानं तदार्पणम्,
यच्च सिद्धानां मन्त्रौषधिगुटिकाञ्जनादिना व्यर्हितविषयदृष्टार्थगोचर-
ज्ञानं प्रतिसिद्धिगतानां यद्दर्शनं तदुभयं धर्मेभ्यो यथार्थसाक्षात्कारि-
ज्ञानं जायते, तद्योगप्रत्यक्षेऽन्तर्भावाच्च विद्यान्तरमिति दृष्टिकृतः,
आर्षं ज्ञानं चतुर्थीं विद्येव सा च ऋषीणां लौकिकानाञ्च भवति,
तच्च मानसं प्रत्यक्षमेव उत्प्रेक्षासङ्कतेन मनसा जनितं नियम-
सन्दर्शनादि-लिङ्गजनितं वा, प्राग्भवीयसंस्काराधीनैवात्र व्याप्तिधीः,
स्तनपानेदसाधनताव्याप्तिग्रहवत् । प्रशस्ताचार्यास्तु सिद्धदर्शनं न
ज्ञानान्तरमित्याहुः तथार्हं यदि सिद्धानां गुटिकाञ्जनादिसिद्धनिमि-

सप्रभवं व्यवहितविप्रकटविषयं तदुच्यते तदा प्रत्यक्षमेव, यदि तु
दिव्यान्तरीक्षभौमानां यद्व्यवहारसञ्चारादिनिमित्ताधीनं तदा तत्त्वैक-
कमेव तथा सङ्गचारदर्शनेन व्याप्तिपरिच्छेदादिति ॥ १२ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्तारे नवमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्त्यायं नवमोऽध्यायः ।

दशमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःख-
योरर्थान्तरभावः ॥ १ ॥ *

आत्मगुणानां कारणतो भेदयुत्पादनं दशमाध्यायार्थः, तत्र
“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्र-
मेयम्” इति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्थानभिधानात् दुःखा-
भिन्नमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह ।

सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तरभावो भेदो वैजात्यमिति यावत्
कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टं इष्यमाणं स्वक्वन्दन-
पनितादि, अनिष्टमनिष्यमाणमहिक्कण्टादि, तद्रूपं यत् कारणं
तस्य विशेषाङ्गेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यमावश्यकं यतः,
भेदकान्तरमाह विरोधात् सङ्गान्स्थानलक्षणात् न ह्येकस्मिन्नात्म-
न्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः । चकाराटनयोः कार्यभेदं भेदकं
समुच्चिनोति, तथाहि अतुल्यहोमिष्वङ्गनयनप्रवृत्तादि सुखस्य, दैन्य-
सुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुक्तं
प्रशस्ताचार्यैः “अतुल्यलक्षणं सुखं स्रगाद्यभिप्रेतविषयसामिध्य-
वति इष्टोत्पन्नधीन्द्रियार्थसन्निकर्तृव्यापेक्षादात्मनस्योः संयोगाद्

यदनुपहाभिषङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुखम्" इति,
तदिदमर्थातेषु सूक्ष्मचन्द्रमादिषु सृष्टिजमनागतेषु सङ्कल्पजम्, गौतमीये
सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भाष्यतो वैराग्यं
स्यादेतदर्थमिति ॥ १ ॥

* संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ २ ॥ *

नन्वास्ता सुखदुःखे परस्परं भिन्ने ज्ञानादभिन्ने स्यातां सृष्ट्यनु-
भयवदित्यन आह ।

सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभिन्नत्वे संशयनिर्णयाभ्यन्तरत्वाभा-
वो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः, तदयमर्थः सुखं दुःखं वा ज्ञानं भवत् संशयरूपं
वा स्यात् निर्णयरूपं वा, नाद्यः कोटिद्वयानुक्लेषित्वात्, न द्वितीयः
एतकोद्यनुक्लेषित्वात्, तथाच यावद्विशेषबाधात् सामान्यबाधः,
हावेयं हि ज्ञानस्य विशेषो संशयत्वं निर्णयत्वञ्च, तदुभयञ्च सुखे
दुःखे च बाधितमिति ज्ञानत्वमपि तत्र बाधितम्, चकारादनुभवबाधं
समुद्दिनोति सुखदुःखयोरहं सुखी दुःखीति मानसोऽनुभवो न त्वहं
ज्ञाने सन्देहि निर्दिनोमीत्याकारोऽनुभव इति ॥ २ ॥

* तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

तयोः संशयनिर्णययोर्निष्पत्तिरुत्पत्तिः प्रत्यक्षास्तिङ्गाच्च सुखं दुःखं
वा न प्रत्यक्षसामयोजन्यं न वा लिङ्गजन्यम्, चतुर्विधं हि सुखं
वैषयिकं मानोरथिकम् आभिसानिकमाभ्यासिकञ्च, तत्र त्रयाणा-
मिन्द्रियसन्निकर्षप्रभवत्वं नास्त्येव प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् ज्ञानं
स्यादिति चेन्न सामग्र्येकदेशस्य कार्यस्य साजात्यानापादकत्वात्
अन्यथा दिक्कालसाधारण्येन सकलकार्यैकजात्यापत्तेः, किञ्च इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षोत्पद्यमानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् सविकल्पकं वा,
नाद्यः अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः विशेष्यविशेषणभावेन द्वयो-
रनाकलनरूपत्वात्, किञ्च सुखदुःखयोरवश्यसंयुतत्वात् ज्ञानस्यावश्य-
संवेद्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, लैङ्गिकमिति लिङ्गमेव वैषयिकवत् । इति-